انساني شخصيت جي ترقي

(قرآن جي روشنيءَ ۾)

پروفيسر ڊاڪٽر فاروق عزيز

سنڌيڪار

شعيب الرحمان کهڙو

حڪمتِ قرآن انسٽيٽيوٽ

انساني شخصيت جي ترقي (قرآن جي روشنيءَ ۾)

پروفيسر ڊاڪٽر فاروق عزيز

سنڌيڪار: شعيب الرحمٰن کهڙو

پهريون ڇاپو: 2010ع

ڪمپيوٽر لی آئوٽ: فهيم احمد سولنگی

ڇپيندڙ: ذکی سنز، کراچی

ڇپائيندڙ: حکمت قرآن انسٽيٽيوٽ، کراچی

خط و ڪتابت لاءِ

حڪمتِ قرآن انسٽيٽيوٽ

6 سنڌي جماعت ڪو آپريٽو سوسائٽي، جوڳي موڙ بس اسٽاپ

نيشنل هاءِ وي ڪراچي 75030

فون: 021-34213117

موبائل: 03132707097

انتساب

پنهنجي والد محترم
ايس اي عزيز (مرحوم)
جي نالي

فهرست

باب چوٿون

باب پنجون

باب ڇهون

مقدمو

پروفيسر فاروق عزيز قرآني علمن تي بيحد لکيو آهي. هو قرآن ۾ تدبر ڪري ٿو ۽ نئيون هٽي ٿو تہ موتي بہ ڪڍي اچي ٿو. پر قرآن ۾ تدبر حڪماءِ قرآن جي تدبر جي تسلسل ۾ هجي تہ وري ان جو مزو ئي ٻيو آهي. پوءِ ان جي جامعيت ۽ استفادي جي اهيمت وڏي وجي ٿي. نفس جي حوالي سان اسان جي برصغير جي عظيم حڪيم القرآن امام شاهہ ولي الله بہ سير حاصل بحث ڪيو آهي. پروفيسر فاروق عزيز قرآن جي تصور نفس کي ٻن شين تي محيط ڪيو آهي. هڪ انساني شعور ٻيو انساني ذات. جڏهن تہ امام شاهہ ولي الله ؒ قرآن حڪيم جي تصور نفس کي چئن شين تي محيط ڪيو آهي.

اهي چار شيون هي آهن: 1_ بدن 2_ نسمه/روح طبيعي يا حيواني، 3_ نفس ناطق، 4_ روح الاهي/ملڪوتي/رباني.

جيڪي شيون ٻين شين تي مرتب هونديون آهن، انهن (مرتب عليه) جو اثر هنن شين (مرتب) تي پنهنجي پنهنجي استعداد ۽ صلاحيت مطابق ظاهر ٿيندو آهي.

ان جو مثال هن طرح سمجهو تہ ڪجهہ مختلف رنگن وارن شين کي هڪ ٻئي جي ترتيب سان رکو. پوءِ پهرئين شيشي جي سامهون هڪ شمع روشن ڪريو. تہ هاڻي ان شمع جو شعلو سمورن شيشن ۾ انهن جي رنگ جي مطابق انهن ۾ ظاهر ٿيندو. پر جيئن تہ شمع جو تعلق پهرئين شيشي سان سڌو سنئون هوندو آهي ۽ ٻئي شيشي جو وري پهرئين شيشي جي واسطي سان، اهڙي طرح ٽئين شيشي وري ٻئي

جي واسطي سان، اهڙي طرح آخر تائين. تنهن ڪري ان جي اهيمت ۽ عظمت ٻين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ هوندي آهي. (هاڻي سطحي نظر وارو انسان شمع جي مختلف رنگن ۾ آيل صورتن کي ڏسي ڪري ان کي گهڻيون شيون سمجهندو. پر حڪيم ۽ عقلمند ان توڙ تي وڃي پهچندو تہ هيءَ هڪ شيءِ ئي آهي.

هاڻي انسان ڏي ٿا اچون. انسان جو ننڍڙو حصو سندس بدن آهي. جيڪو مرڻ کانپوءِ ڳري ختم ٿي وڃي ٿو يا سڙي وڃي ٿو.

ٻيو جز نسمه، روح طبيعي/حيواني آهي، جيڪو سڄي بدن ۾ سرايت ڪيل آهي. هيءَ هڪ بدن ۾ لطيف بخار آهي، جيڪو بدن جي سمورين قوتن (انهن قوتن مان مراد آهي ”اخلاط اربعه يا مزاج.“ اهي چار آهن: خون، بلغم، سوداء، صفرآء.) جي نچوڙ سان پيدا ٿيندو آهي. ان ۾ حس، چرپر، کاڌل غذا جي نظم ۽ انتظام وارين قوتن کي سنڀالڻ جو مادو پڻ موجود هوندو آهي. طب ۾ ان روح جو ذڪر ڪيو ويندو آهي.

طبي تجربي هيءَ ڳالهہ واضح ڪري ڇڏي آهي تہ ان بخار جي سختي، نرمي، صفائي ۽ گندگيءَ جو انساني قوتن ۾ ۽ انهن قوتن مان پيدا ٿيندڙ عملن ۾ وڏو اثر هوندو آهي. (يعني هن روح جون مختلف حالتون. انسان جي اندروني قوتن ۽ انهن جي ڪري پيدا ٿيندڙ عملن ۾ مختلف اثر وجهن ٿيون. جيڪڏهن هي روح صاف هوندو تہ سنا عمل نڪرندا ۽ جيڪڏهن خراب هوندو تہ برا عمل نڪرندا. ۽ هيءَ بہ ياد رکڻ گهرجي تہ انسان حيواني ضرورتن جي تڪميل لاءِ جيڪي عمل سرانجام ڏيندو آهي، انهن جون سڌو سنئون ڳانڍاپو هن روح سان ئي هوندو آهي. کاڌي پيتي جي شين، رهڻ سهڻ ۽ پائڻ جي شين جو هن تي سڌو سنئون اثر پوندو آهي يا هي اثر قبول ڪندو آهي. جيڪڏهن انهن ۾ شائستگي هوندي تہ هيءَ روح بہ پاڪ صاف رهندو ۽ جيڪڏهن اهي غير مهذب ۽ جهنگلي طريقي تي هوندا تہ روح ۾ بہ اهي اثر پختا ٿيندا ويندا. ان جي معجزن ٽيڻ سان حياتي اچي ويندي

آهي ۽ ان جي تحليل ٿي وڃڻ سان موت طاري ٿي ويندو آهي. سوچ جي شروعاتي ڏاڪي تي ان کي روح چٽجي سگهجي ٿو. پر جڏهن ان کان بہ وڌيڪ گهري نظر سان ڏسبو تہ اهو روح جو تمام هيٺيون طبقو قرار ڏنو ويندو. وڌيڪ گهريءَ نظر سان ڏسبو تہ ظاهر ٿيندو تہ، هيءَ روح هڪ ٻئي روح لاءِ سواريءَ جو ڪم ڏئي رهيو آهي، يا مادي جو ڪم ڏئي رهيو آهي.

هي انساني روح، ان ”انسان اڪبر“ جو عڪس هوندو آهي، جيڪو حظيرة القدس ۾ موجود آهي. هيءَ عڪس سڀ کان پهريان ”عالم مثال“ ۾ پيدا ٿيندو آهي. ان ۾ انهن سڀني شين جو نمونو اچي ويندو آهي، جيڪي شيون ”انسان اڪبر“ سان تعلق رکنديون آهن. حظيرة القدس جي ملائڪن جي روحاني طاقت جو عڪس، ملئہِ سافل جي فرشتن جي روحاني طاقتن جو عڪس، سيارن جون جيترئيون بہ هيئتون ڪائنات تي اثر وجهن ٿيون، انهن جو عڪس پڻ ان ۾ موجود هوندو آهي. سڀ کان وڏي ڳالهہ تہ انسان اڪبر جي دل تي جيڪا تجلي الاهي پوندي آهي، ان جو عڪس اهو جيتوڻيڪ تمام ننڍڙو چو نہ هجي پر هوندو ضرور آهي.

عالم مثال جي ڦرهي (ڪاغذ) تي جڏهن اهو نقش پڪو ٿي ويندو آهي تہ ان کي ”نفس ناطق“ چئبو آهي. ”نفس ناطق“ بہ هڪ عڪس ۾ ان انساني نوعي صورت/انسان اڪبر جو اولڙو آهي جيڪا عرش جي هيٺيان عالي طبقي ۾ عالم مثال ۾ آهي.

نسمه انساني، نسمه حيواني کان الڳ هن ”نفس ناطق“ جي اثر جي ڪري ڪيو ويندو آهي. ”نفس ناطق“ مٿي ذڪر ڪيل سڀني شين کي پنهنجي اندر ۾ گڏيل رکندو آهي. نسمه يا روح طبيعي ان جي سواري هوندو آهي. ۽ ان جي اندروني طاقت جي ترقي ۾ ان جي نتيجن جو نالو عمل يا جزا ۽ سزا آهي.

پر اجا جڏهن وڌيڪ انسان ۾ غور ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ هڪ ٻار کي اسان ڏسون ٿا، هو جوان ٿئي ٿو وري پوڙهو ٿئي ٿو. ان جون بدني

قوتون ۽ انهن مان پيدا ٿيندڙ روح (لطيف بخار) مسلسل ٿيندا رهندا آهن. هي ٻار هڪ وقت ۾ ننڍو هوندو آهي، ٻئي وقت ۾ وڏو ٿيندو آهي. هڪ وقت ۾ سفيد رنگ رکندو آهي تہ ٻئي وقت ۾ ڪارو رنگ رکندو آهي. هڪ وقت ۾ جاهل هوندو آهي، ٻئي وقت ۾ عالم هوندو آهي. اهڙي طرح بيون بہ کوڙ ساريون صفتون هڪ ٻئي جي پٺيان اينديون رهنديون آهن. انهن وصفن جي تبديليءَ جي باوجود اهو هميشه ساڳيو ئي انسان رهندو آهي. تہ جنهن شي جي بنياد تي انسان ۾ ”اها وحدت“ قائم رهي ٿي اها شي انهن شين کان الڳ هئڻ گهرجي. جن شين جي ڪري ان انسان ۾ الڳ الڳ حالتون قائم ٿين ٿيون.

ٻار ۾ ابتدا کان وٺي آخر تائين وحدت قائم رکندڙ هڪ اهڙو نوراني نقطو آهي، جيڪو غير مرڪب آهي، ان جو اندازو ۽ طريقو جسماني طريقن کان بنهہ مختلف هوندو آهي. ان کي روح ملڪوتي يا روح رباني چئبو آهي.

هن روح ۾ الله تعاليٰ جي تجلي اعظم جي صورت ۾ منقش ٿي ويندي آهي. هن روح جو تعلق نفس ناطق سان ايئن هوندو آهي، جيئن نفس ناطق جو تعلق نسمي سان. (يعني نفس ناطق هن روح لاءِ سواريءَ جو ڪم ڏيندو آهي.)

ان ڪانپوءِ سمجهڻ کپي تہ هيءَ چارئي جز (بدن، نسمه، نفس ناطق، روح ملڪوتي) پاڻ ۾ متناسق، مرتب ۽ مربوط آهن. روح ملڪوتي هڪ دريءَ يا سوراخ وانگر آهي. روح ملڪوتيءَ تي هر وقت مٿانهين قوتن جون تجليون پونديون رهن ٿيون. انوارِ الاهيات جي عڪس جا شعلا ان کي منور ڪندا رهندا آهن. پوءِ هن دري يا سوراخ مان اهي نفس ناطق تي پوندا آهن.

نفس ناطق ۾ انهن جو اثر ان جي صلاحيت موافق ظاهر ٿيندو آهي. نفس ناطق جي واسطي سان وري نسمه ڏانهن ايندو آهي. نسمي ۾ ان جي طبيعت جي موافق اثر ظاهر ٿيندو. پوءِ آخر ۾ انهن جو ظهور بدن تي ظاهر ٿيندو.

(هن ڳالهہ کي سمجهڻ لاءِ مٿي ذڪر ڪيل شيشي واري مثال کي ڏسو)

هتي هيءَ ڳالهہ بہ سمجهڻ گهرجي تہ جيئن نزول جو سلسلو جاري آهي (يعني روح ملڪوتي تي انوار الاهي جي ڏيئي جو عڪس پوي ٿو ان مان وري اهو نفس ناطق تي پهچي ٿو. نفس ناطق جي واسطي سان روح طبيعي/نسمي تي ۽ نسمي جي واسطي سان بدن تي پهچي ٿو.) تيئن صعود جو سلسلو بہ جاري آهي. يعني هر هڪ انسان جڏهن پنهنجي مزاج موافق ڪو عمل ڪري ٿو تہ ان عمل جو اثر بدن جي ذريعي نسمي تي ٿئي ٿو. ان جي واسطي سان نفس ناطق تائين پهچي ٿو. نفس ناطق جي ذريعي روح تائين. جنهن سان روح جي ترقي يا تنزل جو سلسلو ڳنڍيل آهي.

مٿيون شيون ذهن ۾ ويهاري هاڻي اصل ڳالهہ تي اچجي ٿو.

مؤلف پنهنجي ڪتاب ۾ نفس جي پهرئين جز جنهن کي شعور جي لفظ سان ڪٿي تعبير ڪري ٿو اهو نسمو يا روح طبيعي/حيواني آهي. جنهن کان اڳ ۾ انسان بي جان آهي. ان جي اچڻ سان انسان جاندار ٿي وڃي ٿو. شعور جو ابتدائي درجو بہ هيءُ ئي آهي. هن جي ڪري ئي انسان پنهنجن حيواني ضرورتن جي تڪميل لاءِ ڪم ڪندو آهي. مختلف عملن جي تسلسل جي رنگ سان جيڪا شعور ۾ ترقي ٿيندي ويندي آهي، اها نفس ناطق جي ڪري ٿيندي آهي. جنهن جو اثر وري نسمي تي بہ پوندو آهي. (ان ۾ نزول ۽ صعود واري قانون کي نظر ۾ رکو.)

يعني انسان عمل ڪري ٿو ان جو اثر نسمي تي پوي ٿو نسمي جي واسطي سان نفس ناطق تي پوي ٿو. هاڻي وري ان اثر جي رد عمل طور تي نفس ناطق ۾ رنگ پيدا ٿئي ٿو جنهن جو اثر نسمي تي پوي ٿو جنهن سان شعور ۾ ترقي ٿئي ٿي.

ان کانپوءِ ٻيو جز. جنهن کي مؤلف انساني نفس سڏي ٿو ڪي وري ان جو نالو انساني ذات بہ رکن ٿا، اسان جي نظر ۾ اهو نفس ناطق

آهي. هن جوهر جي ڪري ئي انسان ٻين حيوانن کان الڳ ٿي وڃي ٿو. (جيئن گذريو آهي تہ روح حيواني تہ سڀني حيوانن ۾ آهي.)

نفس ناطق جو هڪ تعلق روح حيواني سان آهي تہ ٻيو تعلق روح رباني سان. جنهن کي بهيمي قوت ۽ ملڪوتي قوت جي لفظن سان بہ ڪڏهن تعبير ڪيو ويندو آهي.

هيءَ نفس ناطق خالي پليٽ safe plat وانگر آهي. جنهن تي ابتدا ۾ ڪو بہ رنگ چڙهيل نہ هوندو آهي. هيءَ انسان کي متوازي حالت ۾ عطا ڪيو ويندو آهي. پوءِ انسان جي عملن جا رنگ هن کي پنهنجي رنگ ۾ رڱي ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن عمل سٺا هوندا تہ هن نفس تي سٺو رنگ چڙهندو. جيڪڏهن عمل خراب هوندا تہ هن تي خراب رنگ چڙهندو. ۽ جيئن مٿي گذري چڪو تہ ان جي اندروني طاقت جي ترقي ۽ ان جي نتيجن کي جزاءِ سزا چيو ويندو آهي.

هتي هيءَ ڳالهہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ سٺو عمل، (جيڪو نفس ناطق تي سٺو رنگ پيدا ڪري ٿو) اهو آهي جيڪو روح ملڪوتي جي ترقيءَ جي مخالف، متضاد يا مانع نہ هجي. (ڇو تہ روح ملڪوتي پنهنجي مرڪز ڏانهن ارتقائي سفر ۾ رهندو آهي. سندس پرواز مٿانهين مقام ڏانهن هوندي آهي.) ۽ برو عمل ان جي عڪس کي چئبو.

ان کان پوءِ روح ملڪوتي آهي. انسان جي خودي، (Ago self) جيڪا بہ آهي، اها روح ملڪوتيءَ جو طبعي احساس آهي. ڇو تہ هيءَ روح، ”روح ڪليءَ“ جي عڪس جو پرتوو آهي. تنهن ڪري آزاديءَ، ان جي فطرت ۾ پيل آهي. آزادي جو ٻيو نالو اختيار (chosing) آهي. هيءَ انسان جي انفراديت جو نڪتو آهي. هن جي ڪري ئي انسان ٻين سڀني مخلوقن کان نہ صرف الڳ ٿي وڃي ٿو پر انهن تي برتري ۽ فوقيت بہ رکي ٿو.

ان اختيار (chosing) جي ڪري ئي انسان کي مڪلف (قانون جو پابند) بڻايو ويو آهي. قرآن ۾ جنهن ”امانت“ جو ذڪر آهي، ان مان مراد ”تشريحي قانون“ آهي، جيڪو اختيار جي صفت جي ڪري

انسان کي عطا ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ انسان کي ڪجهه شين جي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي ۽ ڪجهه شين جي ڪرڻ کان منع ڪيو آهي.

حقيقت ۾ اهائي اها امانت آهي، جنهن جي کڻڻ جو انڪار ٻين مخلوق ڪيو. (هتي انڪار مان مراد، انڪار طبعي آهي. يعني انهن ۾ ان شيءِ کي قبولڻ جي صلاحيت ئي نه هئي. ڇو ته انهن وٽ اهو روح نه هيو جنهن کي اختيار جي صفت حاصل هجي.) امانت مان مراد تشريعي قانون آهي. ان جو دليل هيءَ آيت آهي:

انه کان ظلوماً جهولا.

”ڇو ته انسان وڏو ظالم ۽ جاهل آهي.“

هيءَ لفظ علت (cause) جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيا ويا آهن. يعني انسان، ۾ امانت کڻڻ جي صلاحيت هئي، ٻين ۾ نه هئي، (ٻين لفظن ۾ ته انسان کي قانون جو پابند بڻايو ويو) هن جي ڪري ته انسان ظالم ۽ جاهل آهي. ظالم ان کي چئبو آهي، جنهن ۾ عدل قائم ڪرڻ جي صلاحيت هجي. جاهل ان کي چئبو آهي، جنهن کي ڄاڻ يا معرفت حاصل ڪرڻ جي صلاحيت هجي. ۽ هي صرف انسان جوئي خاصو آهي. انسان کانسواءِ ٻي جيڪا به مخلوق آهي، اهي يا ته عالم ۽ عادل آهن، انهن ۾ ظلم ۽ جهل جي صفت ممڪن نه آهي، جيئن ملائڪ. يا اهي ظالم ۽ جاهل آهن، جن ۾ علم ۽ عدل جو تصور ممڪن نه آهي، جيئن ٻيا حيوان.

يعني انسان اهو بار هن جي ڪري کنيو ته ان ۾ عدل قائم ڪرڻ ۽ معرفت حاصل ڪرڻ جي صلاحيت آهي. اڃا آسان ته انسان کي قانون جو پابند هن جي ڪري بڻايو ويو ته ان ۾ معرفت ۽ ڄاڻ حاصل ڪري عدل قائم ڪرڻ جي صلاحيت آهي. ۽ خدا جي طرفان انسان کي عطا ڪيل دستور جو بنياد اهوئي آهي ته انسان ان کي اپنائي ڪري پنهنجي سوسائٽي ۾ عدل قائم ڪري.

انهن عملن ۾ وري سنائي ۽ خرابي جي لحاظ هڪ درجا بندي

آهي. سڀ کان بڇڙا ۽ خراب طريقا ۽ عمل اهي آهن، جن مان رڳو بدن کي فائدو پهچي ۽ انهن کي نسمو به قبول نه ڪري.

۽ جن کي وري نسمو ته قبول ڪري پر نفس ناطق انهن کي قبول نه ڪري، اهي پهرين جي مقابلي ۾ ڀلا چئبا. جن کي وري نفس ناطق قبول ڪري ۽ روح ملڪوتي قبول نه ڪري، اهي وري ٻئي نمبر وارن جي مقابلي ۾ ڀلا چئبا. ۽ سڀ کان سٺا طريقا ۽ عمل اهي آهن، جن سان روح ملڪوتي ۾ ترقي ٿئي. ان کي سرور ۽ لذت حاصل ٿئي.

نوٽ: اهي ڪم جن سان روح ملڪوتي ۾ ترقي ٿيندي آهي، ان کي سرور ۽ لذت ملندي آهي ۽ پنهنجي سفر ۾ ان کي آساني پيدا ٿيندي آهي. اهي ڪم آهن، جن سان انسان ۾ چار اخلاقي پيدا ٿين.

اهي چار اخلاق هي آهن:

طهارت: جسماني ۽ روحاني پاڪيزگي اختيار ڪرڻ.

اخبات: خدا جي حضور ۾ عاجزي ۽ نوڙت ڪرڻ.

سماحت: سخاوت ۽ احسان جو مقام. يعني دنيا جي محبت ۾ گهري نه وڃڻ، بلڪ شين مان ضرورت مطابق فائدو حاصل ڪرڻ ۽ خلق خدا سان ڀلايون ڪرڻ.

عدالت: انصاف تي قائم رهڻ ۽ حدون نه اورانگهڻ.

موت جي حقيقت

شاهه صاحب ؒ فرمائن ٿا ته: ”هيءَ ڳالهه اسان جي صحيح وجداني علم ۾ ثابت ٿي چڪي آهي ته موت جي وقت نسمو (حيواني روح) بدن کان ڌار ٿي ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته بدن مان نسمو پيدا ڪرڻ جي صلاحيت ختم ٿي ويندي آهي. موت جي وقت روح قدسي/نوراني نقطو (اسان جي خيال ۾ هن مان مراد نفس ناطق آهي) نسمي کان جدا نه ٿيندو آهي.

(مٿي گذري چڪو آهي ته نسمو، نفس ناطق لاءِ سواري آهي)

جيڪڏهن اتفاق سان ماڻهوءَ تي ڪمزور ڪندڙ بيماريون چڙهي وڃن ٿيون ۽ نسمو تحليل ٿي وڃي ٿو تڏهن بہ الاهي حڪم لازمي طور تي اهو بندوبست ڪندو آهي جو هڪڙو بلڪل ٿورو مقدار نسمي جو باقي رهجي ويندو آهي. تہ جيئن ان سان روح الاهيءَ (نفس ناطق) جو ربط قائم رهي ۽ انسانيت (شخصيت) ضايع نہ ٿي وڃي. ان جو مثال ايئن آهي جيئن شيشي مان هوا چوسبي آهي تہ ان ۾ هوا ايتري لطيف ٿيندي ويندي آهي جو ان کان وڌيڪ ان جو لطيف ٿيڻ ممڪن ئي نہ رهندو آهي، ان ڪري ان کي وڌيڪ نہ چوسبو آهي. چاڪاڻ تہ وڌيڪ چوسڻ سان شيشو ٽٽي پوندو. (شيشي کي قائم رکڻ لاءِ ان ۾ ٿورڙي هوا جو رهائڻ ضروري هوندو آهي.) اها هوا جي طبعي تقاضا هوندي آهي. اهڙي طرح نسمو هڪ حد تائين تحليل ٿيندو آهي. پر ان کان وڌيڪ ان جي تحليل نہ ٿي سگهندي آهي. ٿورو يا گهڻو بچندو ضرور آهي تہ جيئن ان سان الاهي روح (نفس ناطق) جو تعلق قائم رهي سگهي. انسان جي مري وڃڻ سان نسمي جي، هڪ قسم جي جهڙوڪ نئين پيدائش ٿيندي آهي. بدن کان ڌار ٿيڻ کانپوءِ جيڪو ٿورڙو نسمو بچندو آهي، موت کانپوءِ ان کي هڪ نئين شڪل ۾ مرتب ڪيو ويندو آهي. (جيئن دنيا ۾ انسان جو بدن هيو هاڻي موت کانپوءِ نسمو ان جي قائم مقام ٿي پوندو آهي.) الاهي روح، ان ۾ مثالي قوتن جي مدد سان هڪ نئين طاقت پيدا ڪندو آهي. جنهن ڪري نسمي ۾ حس مشترڪ (يعني اها اندروني قوت جيڪا ظاهري حواس جي صورتن کي قبول ڪندي آهي) ٻڌڻ، ڏسڻ ۽ ڳالهائڻ جو ڪم ڏيڻ شروع ڪندو آهي. ۽ ان وقت نسمو عالم مثال جي مدد سان پنهنجي صلاحيت مطابق نوراني يا ظلماني لباس پهري وٺندو آهي. يعني بدن جي جڳهہ تي ڪيس هڪ مثالي بدن ملي ويندو آهي. ان مثالي بدن سان ئي قبر ۽ محشر جا عجيب عجيب واقعا پيدا ٿيڻ لڳندا آهن.“

اسان جيڪو هي بحث ڪيو آهي، هي شاهہ ولي الله جي

فلاسفي آهي. هن طرح سان اوهان هن ڪتاب جي ڪافي منجهيل ڳالهين کي حل ڪري سگهون ٿا ۽ ان سان گڏ هي ڳالهيون توهان کي زندگيءَ ۾ ٻين بہ ڪيترن مونجهارن کان ڇوٽڪارو ڏياري سگهن ٿيون.)

والله اعلم بالصواب

مولانا عبداللطيف نانگراج
ريسرچ فيلو
حڪمت قرآن انسٽيٽيوٽ
ڪراچي

e

باب پهريون

انساني شخصيت

انسان، الله تعاليٰ جي پيدا ڪيل اڻ ڳڻي مخلوقات مان هڪ آهي. جنهن کي الله تعاليٰ پنهنجي اڪثر مخلوق تي فضيلت ڏني آهي۔ الله تعاليٰ جو فرمان آهي:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيٓ اٰدَمَ وَحَمَلْنٰهُمْ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنٰهُمْ مِّنَ الطَّيِّبٰتِ وَفَضَّلْنٰهُمْ عَلٰى كَثِيْرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيْلًا ﴿۷۰﴾

”۽ اسان آدم جي اولاد کي عزت بخشي ۽ کين خشڪي ۽ درياءَ ۾ سوار ڪيو سون. ۽ کين سٺين شين مان روزي ڏني سون ۽ جن کي اسان پيدا ڪيو تن مان گهڻن تي انهن کي فضيلت ڏني سون.“

[سورة بني اسرائيل- 70]

الله تعاليٰ پنهنجي ان تخليق کي جن صفتن سان نوازيو آهي، انهن جو تعداد هزارن ۾ آهي. انساني شخصيت بنيادي طور تي انهن صفتن جي مجموعي جو نالو آهي. جيئن ته اهي وصفون هزارن جي تعداد ۾ آهن، تنهن ڪري اهو يقيني طور تي ناممڪن آهي ته انهن سمورين صفتن کي ڪنهن هڪ تعريف (وصف) ۾ سمائي انساني شخصيت جي ڪا جامع وصف پيش ڪري سگهجي.

شخصيت جي وصف

نفسيات جي ماهرن شخصيت جون جيڪي وصفون پيش ڪيون

آهن، اهي سون ۾ پهچي چڪيون آهن ۽ ظاهر آهي ته انهن مان ڪنهن به هڪ وصف کي جامع قرار ڏئي نه ٿو سگهجي. تنهن هوندي به بحث جي ابتدا خاطر ۽ شخصيت جو هڪ ابتدائي خاڪو جوڙڻ لاءِ ڪجهه عام طور مڃيون ويندڙ وصفون هيٺ ڏجن ٿيون.

1) فطري لاڙن ۽ وراثتي صفتن جي مڪمل تنظيم (جوڙجڪ) کي شخصيت چيو ويندو آهي. [ميڪ ڊوگل]
2) شخصيت اسان جي ان ڪردار جو مجموعو آهي، جنهن جي ذريعي اسين زندگيءَ جو آغاز ڪيون ٿا ۽ جنهن جي ذريعي اسين زنده رهون ٿا. [واٽسن]
3) شخصيت انسان جي هڪ طبعي تصوير آهي، جنهن جي مصوريءَ ۾ فرد جي سمورن رخن گڏجي ڪم ڪيو آهي. [سائمنڊ]
4) شخصيت فرد جي انهن نفسياتي طور طريقن جي جوڙجڪ آهي جيڪي کيس ماحول ۾ نروار ڪن ٿا. [البورٽ]
5) فرد جي سوچڻ، محسوس ڪرڻ ۽ عمل ڪرڻ جي مخصوص انداز کي ان جي شخصيت چيو ويندو آهي. [مائرز]

انهن وصفن جي بنياد تي هي چئي سگهجي ٿو ته شخصيت فرد جي وراثتي ۽ عملي صلاحيتن جو مجموعو آهي. اهو مجموعو فرد جي ذاتي ڪوشش، وراثتي اثرن ۽ ان ماحول جي اثرن مان ترتيب وٺندو آهي جنهن ۾ اهو فرد پرورش حاصل ڪندو آهي. شخصيت بنيادي طور تي انهن وصفن ۽ خصوصيتن جي مجموعي جو نالو آهي، جيڪي هڪ فرد کي ٻي فرد کان ممتاز ڪن ٿيون .اهي وصفون سٺيون ۽ بريون ٻئي ٿي سگهن ٿيون. پنهنجين سٺين وصفن جي ڪري هڪ شخصيت پسنديده ۽ برين وصفن جي ڪري ناپسنديده چئبي آهي.

شخصيت جا تشڪيلي عوامل

جيئن عرض ڪيو ويو ته شخصيت فرد جي مختلف قسم جي صلاحيتن ۽ وصفن جو مجموعو هوندي آهي. ان هوندي به ان جي تشڪيل

۾ لاتعداد عوامل حصو وٺندا آھن. انھن عوامل کي چئن بنيادي حصن ۾ تقسيم ڪيو ويندو آھي. اھي ھي آھن:

1) **طبعي عوامل:**

طبعي عوامل مان مراد انساني شخصيت جون طبعي خصوصيتون آھن. جنھن ۾ والدين ۽ ابن ڏاڏن جا وراثتي اثر شامل ھوندا آھن. اھي عوامل انساني شخصيت جي جمالياتي رخ جي تشڪيل ڪندا آھن. جنھن ۾ انسان جو مھانڊو ۽ جسماني جوڙجڪ ۽ بيھڪ شامل آھي. عام طور تي ڏٺو ويو آھي تہ ھڪ سٺن طبعي وصفن سان سينگاريل شخصيت نامناسب طبعي وصفن رکڻ واري شخصيت جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ پسند ڪئي ويندي آھي.

2) **ذھني عوامل:**

ذھني عوامل مان مراد انسان جون ذھني صلاحيتون، افڪار، خيال ۽ تخليقي صلاحيتون آھن. انھن جو شخصيت جي تشڪيل ۾ ھڪ نمايان ڪردار ھوندو آھي. جيڪو شخص جيترو وڌيڪ انھن صلاحيتن جو مالڪ ھوندو اوترو ئي سماجي لحاظ سان مانائتو ھوندو ۽ ان جي ابتڙ جنھن ۾ اھي صلاحيتون گھٽ ھونديون تہ ان جو قدر ۽ مرتبو بہ گھٽ ھوندو.

3) **جذباتي عوامل:**

انساني جذبات، انساني شخصيت جي تعمير ۽ تڪميل ۾ ھڪ اھم ڪردار ادا ڪن ٿا. انھن کي شخصيت جي بنيادي محرڪ جي حيثيت حاصل ھوندي آھي. سٺا ۽ صحت مند جذبا جنھن ۾ ڪم جو جوش، اڳتي وڌڻ جو جذبو، محنت جي خواھش، محبت، ايثار، لڳاءُ، زندھ دلي، خوش اخلاقي، ھمدردي ۽ رواداري وغيره اھي اھڙا جذبا آھن، جيڪي شخصيت کي ھڪ تعميري رخ ڏين ٿا. جڏھن تہ منفي جذبا جنھن ۾ بغض، ساڙ، بيزاري، مايوسي، نااميدي، جارحيت، بخيلي، حرص ۽ لالچ اھڙا جذبا آھن جيڪي انساني شخصيت کي منفي طور تي متاثر ڪن ٿا. سڀ کان بھتر اعتدال واري روش آھي. يعني اھڙي شخصيت جيڪا موقعي ۽ ماحول جي لحاظ کان مناسب جذباتي رد عمل جو اظھار ڪري ۽ ان ۾ افراط ۽ تفريط

(پستي ۽ انتھاپسندي) کان ڪم نہ وٺي.

4) **معاشرتي عوامل:**

معاشرتي عوامل ۾ اھي خارجي ۽ سماجي محرڪات شامل آھن جيڪي فرد جي شخصيت تي اثر انداز ٿيندا آھن. انھن ۾ گھر جو ماحول، خانداني ماحول، دوست احباب، تعليمي ادارا ۽ مذھبي تصور وغيره شامل آھن. اھي عوامل ڪنھن بہ شخصيت تي گھرو اثر ڇڏين ٿا ۽ فرد جي شخصيت جي تڪميل ۾ مختلف حوالن سان اثر انداز ٿين ٿا.

شخصيت جون خصوصيتون

انساني شخصيت ڪيترن ئي خصوصيتن جي حامل ھوندي آھي. جن مان رڳو ڪجھ بنيادي خصوصيتن جو ذڪر ھيٺ ڏجي ٿو:

1) **وحدت:**

انساني شخصيت بنيادي طور تي ھڪ وحدت آھي، جيڪا ھڪ ئي وقت ھڪ جھڙين ۽ متضاد صفتن سان تشڪيل وٺندي آھي. اھا وحدت ھڪ مخصوص ڪردار تشڪيل ڏيندي آھي. ھڪ فرد، زندگي ۽ ان جي مختلف معاملن جي باري ۾ پنھنجو ھڪ مخصوص نقطہ نگاھ رکندو آھي ۽ مختلف حالتن ۽ واقعن ۾ ھڪ مخصوص طرزِ عمل جو مظاھرو ڪندو آھي. ان طرح ھڪ مخصوص فڪر ۽ طرزِ عمل جي حامل شخصيت وجود ۾ ايندي آھي، جيڪا ھڪ الڳ وحدت رکندي آھي.

2) **تحرڪ (چرپر) ۾ رھڻ:**

شخصيت جي ٻي نمايان خصوصيت ان جو چرپر ۾ رھڻ آھي. انساني شخصيت پيدائش کان وٺي موت تائين ڪنھن نہ ڪنھن حوالي سان متحرڪ رھندي آھي. ان تحرڪ جي شدت گھٽ وڌ ٿي سگھي ٿي. انساني جذبا، خيال، دلچسپيون، اقدار، عادتون ۽ محرڪات وغيره تبديل ٿيندا رھندا آھن. ان کان سواءِ مختلف قسم جون تبديليون جن ۾ سماجي، معاشرتي ۽ معاشي تبديليون شامل آھن، انساني شخصيت تي اثر انداز ٿي ڪري ان کي تبديل ڪنديون

رهنديون آهن يا گهٽ ۾ گهٽ تبديليءَ جو محرڪ ضرور بڻجنديون آهن. ان طرح انساني شخصيت مسلسل تبديلين جي زد ۾ رهندي آهي.

3) **تسلسل:**

جيتوڻيڪ اسان جي چوڌاري مختلف قسم جي تبديلين جو هڪ مسلسل عمل جاري آهي ۽ اهو عمل همہ گير بہ آهي. ان هوندي بہ ان همہ گير تبديلي جي عمل ۾ بہ انساني شخصيت جو تسلسل نٿو ٽٽي. شخصيت جو جيڪو بنياد ابتدائي عمر کان جوانيءَ ۾ رکيو وڃي ٿو ان ۾ جزوي ۽ مختلف قسم جي تبديلين جو عمل يقيني طور تي جاري رهي ٿو پر اهي تبديليون شخصيت جو بنيادي ڍانچو تبديل نٿيون ڪن. انساني شخصيت جا بنيادي اهڃاڻ بدستور ساڳيائي رهن ٿا. زندگيءَ ۾ ڪيترائي مختلف قسم جا موڙ ۽ لاها چاڙها ايندا رهندا آهن. انهن کان ڪو بہ بچيل نہ آهي. پر انهن لاهن چاڙهن جي باوجود شخصيت جو جوهر تبديل نہ ٿو ٿئي. ان جو مثال درياءَ سان ڏئي سگهجي ٿو جيڪو ڪيترن ئي مختلف علائقن مان گذري ٿو. انهن ۾ جبل واري هيناهين، مٿاهين ۽ ميداني علائقا وغيره شامل هوندا آهن پر درياءُ پنهنجي موج ۽ مستيءَ سان پيو هلندو آهي.

4) **پيشنگوئي/اڳڪٿي:**

هيءَ خصوصيت ٽين خصوصيت سان ئي لاڳاپيل آهي. جڏهن هي معاملو طئي ٿيل آهي تہ انساني شخصيت هڪ مسلسل برقرار رکي ٿي تہ ان بنياد تي ڪنهن مخصوص انساني شخصيت جي طرزِ عمل جي تجزيي کان پوءِ هيءُ چئي سگهجي ٿو تہ هي مخصوص شخصيت جيئن تہ ان مخصوص طرزِ عمل جي مالڪ آهي، تنهن ڪري اها آئينده بہ ان قسم جي موقعن تي ان قسم جي طرزِ عمل جو مظاهرو ڪندي، جيڪو اها پهريان ڪندي آئي آهي. توڙي جو اهو ڪو ڪليو ۽ قانون نہ آهي، پر انساني طرزِ عمل ڪا مشينري نہ آهي، جنهن متعلق شرح صدر سان چئي سگهجي تہ اها هميشہ هڪ جهڙين حالتن ۾ هڪ ئي قسم جي طرزِ عمل جو مظاهرو ڪندي پر اهڙين غير معمولي حالتن جي گنجائش هڪ محدود حد کان وڌيڪ نہ هوندي آهي.

5) **انفراديت ۽ يڪسانيت:**

هر شخصيت پنهنجي هڪ انفراديت ۽ يڪسانيت رکندي آهي. ان کي هيئن بہ بيان ڪري سگهجي ٿو تہ هر شخص پنهنجن ڪجھ خصوصيتن ۾ ٻين فردن وانگر هوندو آهي پر بلڪل انهن جهڙو نہ هوندو آهي. وراثتي ۽ ماحولياتي اثر، هر شخص ٻين فردن جيان هڪ جهڙي انداز ۾ قبول ڪندو آهي، ان هوندي بہ ان جي انفراديت ۽ يڪسانيت ان حوالي سان هوندي آهي تہ هو جن تجربن مان گذرندو آهي، اهي خالص ان جا پنهنجا هوندا آهن. ڪو بہ ٻيو شخص بعينه ان جهڙن تجربن مان نہ گذرندو آهي. هر ماڻهو پنهنجي مخصوص محبتن، دشمنين، غمن ۽ نفرتن جو حامل هوندو آهي. جيڪي خالص ان جون پنهنجيون هونديون آهن. ايتري تائين جو هڪ ئي پيءُ ماءُ جي اولاد، جن هڪ ئي ماحول ۾ پرورش حاصل ڪئي هجي يا هڪ ئي پيشي سان لاڳاپيل فرد بہ پنهنجي انفراديت نٿا ڇڏين. اها انفراديت شخصيت جو مخصوص خاڪو آهي.

6) **وراثت ۽ ماحول:**

وراثت ۽ ماحول بہ الڳ الڳ عوامل آهن. جيڪي شخصيت جي نمايان خصوصيتن ۾ شامل آهن. ڪنهن شخص کي وراثت ۾ ملندڙ خصوصيتون صرف اهي ئي نہ هونديون آهن جيڪي والدين کان ملنديون آهن، پر اهي ابن ڏاڏن تائين هلنديون آهن ۽ ان جون پاڙون انساني ارتقاءَ ۾ پيوست ٿي وينديون آهن. وراثت ۾ ملندڙ خصوصيتون ماحول جي اثر هيٺ هونديون آهن. موافق ماحول ملڻ جي صورت ۾ اهي خصوصيتون وڌيڪ اجاگر ٿينديون آهن ۽ غير موافق ماحول جي صورت ۾ انهن جي نشو نما ۾ اؤسر منفي طور تي متاثر ٿيندي آهي. وراثت ۾ ملندڙ جسماني صفتن جو اندازو تہ ڪري سگهجي ٿو پر ذهني ۽ اخلاقي صفتن بابت اندازو لڳائي نٿو سگهجي ۽ نہ ئي ان حوالي سان ڪا پيشن گوئي ڪري سگهجي ٿي. اخلاقي صفتون بنيادي طور تي تربيت، ماحول، تعليم، سماجي ۽ خانداني اثرن مان جڙنديون آهن.

جيستائين ماحول جو تعلق آهي، ان جو آغاز بنيادي طور تي حمل جي

قرار ونڻ کان ئي شروع ٿي ويندو آهي. ماءُ جي رحم ۾ ”جنين“ جي نشو نما
جي دوران ماءُ جي ذهني ۽ جسماني حالت ٻار تي سڌوسنئون اثر انداز ٿيندي
آهي. پيدائش کان پوءِ اهو ماحول جنهن ۾ ٻار اک کوليندو آهي ۽ تربيت
حاصل ڪندو آهي، ان حوالي سان گهر جو ماحول، سندس پيءُ ماءُ جا پاڻ ۾
لاڳاپا، انهن جا ڀين ڀينرن، ڀائرن، رشتيدارن ۽ دوستن، احبابن سان لاڳاپا،
انهن جو برتاءُ، ان کان پوءِ تعليمي ماحول، استادن جو رويو ۽ ان قسم جا
لاتعداد عوامل هوندا آهن، جيڪي ڪنهن شخصيت تي اثر انداز ٿيندا
آهن. اهي سمورا عوامل هڪ بي انتها پيچيده عمل ۽ رد عمل جو سلسلو
ترتيب ڏيندا آهن. جيڪي انساني شخصيت تي سڌي يا اڻ سڌي طرح اثر
انداز ٿيندا آهن.

شخصيت جا اهم نظريا

علم نفسيات ۾ شخصيت تي تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي ۽ ان سلسلي ۾
شخصيت جي حوالي سان ڪيئي نظريا پيش ڪيا ويا آهن. جنهن ۾
شخصيت جي وصفن جا نظريا، شخصيت جا حرڪي نظريا، شخصيت جا
وقفي نظريا، شخصيت جا سماجي وقوفي نظريا ۽ شخصيت جو نظريءِ ذات
وغيره شامل آهن.

هن ڪتاب جو بنيادي مقصد شخصيت جي بناوٽ ۽ ان جي نشو نما
جي حوالي سان قرآني تعليمات پيش ڪرڻ آهي. تنهن ڪري ان مقصد لاءِ
ضروري آهي تہ قرآني تعليمات کي سمجهڻ کان پهريائين عام مروج اهڙا
نظريا جيڪي شخصيت جي بناوٽ ۽ ان جي نشو نما جي متعلق پيش
ڪيا ويا آهن، انهن جو هڪ اجمالي جائزو پيش ڪجي تہ جيئن ان حوالي
سان انساني فڪر ۽ قرآني تصورن جي وچ ۾ فرق واضح ٿي سگهي.

شخصيت جي بناوٽ ۽ ان جي نشو ونما جي حوالي سان مروج عام
نظرين مان ”سگمنڊ فرائيڊ مين“ جو نظريو ڪيترن ئي حوالن سان نمايان
اهميت رکي ٿو. ان کانسواءِ ”يونگ“ ۽ ”ايڊلر“ وغيره جا نظريا بہ اهم آهن.
هتي انهن مفڪرن جي خيالن جو اجمالي جائزو پيش ڪجي ٿو.

شخصيت بابت فرائيڊ مين جو نظريو

فرائيڊ مين جي شخصيت بابت نظريي جي وضاحت ٽن حوالن سان
ڪئي ويندي آهي:

(الف) شخصيت جي بناوٽ Structure of Personality

(ب) شخصيت جي نشو و نما Development of Personality

(ج) شخصيت جي حرڪيات Dynamics of Personality

انهن حوالن جي مختصر وضاحت هيٺ ڏجي ٿي:

(الف) شخصيت جي بناوٽ (Structure of Personality)

فرائيڊ انساني شخصيت کي بناوٽ جي لحاظ کان ٽن حصن ۾ تقسيم
ڪري ٿو. جنهن کي لاذات (ID)، انا (Ego) ۽ فوق الانا (Super Ego) چيو ويندو
آهي. انهن ٽنهي حصن جو اجمالي تجزيو هيٺينءَ ريت آهي:

1) لاذات (Id):

فرائيڊ جي مطابق هي اها لاشعوري قوت آهي جيڪا سمورين انساني
صلاحيتن، قوتن ۽ ضرورتن جو ماخذ آهي. هي هڪ بلڪل انڌي قوت آهي،
جنهن جو مقصد هر قيمت تي پنهنجي ضرورتن ۽ خواهشن جي تسڪين
آهي. هيءَ سمورين جبلتن، اضطراري حرڪتن ۽ جنسي خواهشن جو
سرچشمو آهي. ان قوت جو عقل ۽ شعور سان ڪو بہ تعلق نہ آهي. هيءَ اها
زبردست قوت آهي جيڪا نفسي توانائيءَ جو ذريعو آهي ۽ شخصيت کي
متحرڪ ۽ باعمل بڻائيندي آهي. پنهنجي ذات جو تحفظ ۽ جارحيت جو
جذبو ان جي بنيادي فرضن ۾ شامل آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئجي تہ هي اهو
ذخيرو آهي، جتي خواهشون گڏ ٿينديون آهن ۽ هي قوت انهن کي هر قيمت
تي پورو ڪرڻ گهرندي آهي، پوءِ نتيجو ڪهڙو بہ نڪري. هي ڪنهن خاص
نصب العين يا تنظيم يا وحدت جي زير اثر نہ هوندي آهي. ان جو خارجي دنيا
سان ڪو بہ تعلق نہ هوندو آهي. انهيءَ ئي قوت مان انا ۽ فوق الانا نشو و نما
وٺندا آهن. جيئن تہ بنيادي طور تي هيءَ هڪ لاشعوري قوت آهي ۽ جبلي
لاڙن جي زير اثر هوندي آهي، تنهن ڪري ان جو تجزيو اڻ سڌن طريقن مثلاً

خواب، ڪردار، اضطراري حرڪتن، روز مره جي حماقتن ۾ انساني غلطين وغيره جي مدد سان ڪري سگهجي ٿو.

2) **انا** (Ego):

ان کي شخصيت جي ٻي منزل چيو ويندو آهي. جنهن ۾ انسان جي پنهنجي شناخت يا شخصيت جو تصور پيدا ٿيندو آهي ۽ انسان بحيثيت شخصيت پنهنجي الڳ سڃاڻپ ڪرائيندو آهي. انا، انساني خواهشن، آرزوئن، ڪمن ۽ ڪيفيتن مان ترتيب وٺندي آهي. جيڪا عقل ۽ شعور جي ڪيفيتن جي حامل هوندي آهي ۽ ان ڳالهہ جو شعور رکندي آهي تہ لاذات جي انڌي قوت کي ڪيئن قابو ڪري سگهجي ٿو. هيءَ انساني ڪردار جي ابتدائي منزل هوندي آهي ۽ خواهشن کي سماجي ۽ معاشرتي ضابطن هيٺ پورو ڪندي آهي. هي انساني شخصيت جو اهو حصو هوندو آهي، جيڪو استدلال کان ڪم ڪندو آهي ۽ لاذات ۽ فوق الانا جي وچ ۾ مطابقت پيدا ڪندو آهي ۽ حقيقت پسندانہ نقطئہ نگاهہ اختيار ڪندو آهي. هي منزل لاذات جي حرڪتن جي خلاف مزاحمت پيدا ڪندي آهي، خارجي دنيا جا حقيقي مطالبا پورا ڪندي آهي. تجربن کي بنياد بڻائي آئينده جي لاءِ لائحہ عمل طئي ڪندي آهي. هيءَ حواس جي ذريعي خارجي دنيا مان معلومات گڏ ڪندي آهي. ان جو ڪردار بنيادي طور تي شعوري پر جزوي طور تي لاشعوري هوندو آهي. هي لاذات جي خارجي دنيا سان رابطي جو ڪم سرانجام ڏيندي آهي، شخصيت جي حفاظت ڪندي آهي ۽ اخلاقي قدرن ۽ سماجي معيارن جي پاسداري ڪندي آهي. ان نظام جي ڪمزوريءَ سان شخصيت ۾ تيوراتي علامتون پيدا ٿيڻ لڳنديون آهن ۽ اها ڳٽتيءَ ۾ مبتلا ٿي ويندي آهي.

3) **فوق الانا** Super Ego:

هي انساني شخصيت جي بناوت جو ٽيون نظام آهي. هي بنيادي طور تي انا کي قابوءَ ۾ رکندو آهي. ان سان انسان ۾ چڱائيءَ ۽ برائيءَ جو شعور پيدا ٿيندو آهي. هي انساني شخصيت کي برن فعلن کان روڪڻ ۽ پاڻ کان

وڌيڪ ٻين جو خيال رکڻ جي ترغيب ڏيندو آهي. هي عقل ۽ شعور جي مٿانهين منزل آهي، جنهن کي سماجي شعور چئي سگهجي ٿو. هي حقيقت کان اڳتي وڌي مثاليت جي طرف جهڪاءُ رکندي آهي. هي حصو پنهنجي ارتقاءَ سان گڏوگڏ هاڪاري جبلتن کي اجاگر ڪندي منفي رخن کي پٺيءَ پويان اڇلائيندو هلندو آهي. ان ڇڪتاڻ جي نتيجي ۾ ٻہ ذيلي نفسي قوتون پيدا ٿينديون آهن. جنهن کي ضمير (Conscience) ۽ مثالي انا (Ideal Ego) چيو ويندو آهي. ٻهرين کي فوق الانا جو متبادل قرار ڏنو ويندو آهي. هي هڪ قسم جو ذاتي معيار آهي، جنهن سان فرد پنهنجي سمجهہ مطابق بري ۽ ڀلي فعل ۾ فرق ڪندو آهي. هيءَ قوت بنيادي طور تي اعليٰ اخلاقي قدرن مثلاً عدل ۽ انصاف، نيڪي، چڱائي ۽ محبت وغيره کي اجاگر ڪندي آهي ۽ منفي فعلن ۽ جذبن مثال طور ظلم، نفرت، تعصب ۽ دشمني وغيره کي ختم ڪندي آهي. جيستائين مثالي انا جو تعلق آهي، ان جو ڳانڍاپو حقيقت پسنديءَ سان گهٽ ۽ مثاليت يا ڪمال پسنديءَ سان گهڻو هوندو آهي. هي ان مقصد جي لاءِ جدوجهد بہ ڪندي آهي ۽ هڪ مثالي معاشري جي تڪميل جي لاءِ سرگردان رهندي آهي.

فرائيڊ جي مطابق انساني شخصيت جي انهن ٽنهي رخن ۾ مستقل ڪشمڪش (جنگ) جاري رهندي آهي. لاذات جيڪا صرف لذت جي خواهان هوندي آهي، حصولِ لذت جي لاءِ ڪڏهن "انا" تي ڪنٽرول ڪري وٺندي آهي ۽ انسان برن فعلن جي طرف راغب ٿي اهي سرانجام ڏيڻ لڳندو آهي. پر گهڻو ڪري ان جنگ ۾ انا جو پهلو لاذات جي مقابلي ۾ ڳرو هوندو آهي. انسان ڪيترائي اهڙا فعل جيڪي فوري لذت فراهم ڪندا آهن، انا جي اثر جي ڪري انهن جي ڪرڻ کان پرهيز ڪندو آهي ۽ فوري تسڪين جي حصول جي راهہ ۾ پاڻ رڪاوٽ بڻبو آهي. يا هيئن چئجي تہ لاذات کي ڪنٽرول ۾ رکندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن انا ۽ فوق الانا ۾ ٽڪراءُ ٿي پوندو آهي. انسان ذاتي نفعي لاءِ ٻين کي نقصان پهچائيندو آهي ۽ ضمير جي آواز کي دٻائي ڇڏيندو آهي. پر پوءِ بہ اڪثر طور تي ضمير انا کي ڪنٽرول ۾ رکندو آهي ۽ انسان کي ڀلن ڪمن جي طرف راغب ڪندو آهي. ۽

جيڪڏهن انسان ڪو برو فعل ڪري بہ وجهي تہ ان کي ندامت ۽ پشيمانيءَ جو احساس ڏياريندو رهندو آهي. پنهنجو پاڻ کي ملامت ڪرڻ، پڇتاءُ جو احساس، ٻين کان اهڙن معاملن ۾ معافي طلبڻ جن سان ڪين نقصان پهتو هجي اهي سڀ ضمير جي ڪم جون مختلف صورتون آهن.

(ب) شخصيت جي نشو و نما (Development of Personality)

فرائيڊ جي مطابق انساني شخصيت جي نشوونما ۾ بنيادي ڪردار جنسي پهلوءَ جو آهي. اهو انساني شخصيت جي نشو و نما کي انهيءَ ئي تناظر ۾ بيان ڪري ٿو. ان حوالي سان اهو شخصيت جا پنج نفسي جنسي مرحلا بيان ڪري ٿو. ان ضمن ۾ هو هڪ خاص نفسي توانائي (Libido) جو تذڪرو ڪري ٿو. ان مان مراد فرد جي اهڙي نفسي توانائي آهي، جنهن سان فرد جي اهڙين خواهشن جي تڪميل ٿئي ٿي، جن سان فرد ۾ خوشيءَ جو احساس جنم وٺي ٿو. هي قوت جنسي جبلت مان پيدا ٿيندي آهي ۽ نشو و نما جي مختلف مرحلن ۾ ان قوت جي اظهار جا مقام الڳ الڳ هوندا آهن. ان حوالي سان فرائيڊ جا بيان ڪيل پنج نفسي جنسي مرحلا هيٺيان آهن:

(1) ابتدائي ڏُن مرتڪز عهد/زمانو Oral Stage:

هي زمانو فرد جي پيدائش کان وٺي ڏيڍ سال جي عمر تائين مشتمل هوندو آهي. جنهن ۾ سمورن فعلن جو مرڪز ٻار جو وات هوندو آهي ۽ ٻار وات سان سرانجام ڏيڻ وارا مختلف، مثلاً کير پيئڻ، ڪائڻ، روئڻ مان لذت حاصل ڪندو آهي. ان دور جي سمورن سرگرمين جو محور لاذات جو نظام هوندو آهي.

(2) مبرزي عهد/زمانو Anal Stage:

هي دور ڏيڍ سال جي عمر کان وٺي ٽن سالن جي عمر تائين محيط هوندو آهي. ان دور ۾ ٻار پيشاب ۽ پائخانہ واري حصي مان لذت حاصل ڪندو آهي.

(3) جنسي عهد Phllic Stage :

هي زمانو ٽن سالن جي عمر کان وٺي ڇهن سالن جي عمر تائين ڦهليل

هوندو آهي. ان عمر ۾ ٻار پنهنجن جنسي عضون مان لذت حاصل ڪرڻ شروع ڪندو آهي ۽ جنسي عضون جي طرف ان جو توجهہ وڌي ويندو آهي. انهن ٽنهي دورن کي قبل تناسلي Pre_Genetal Stage بہ چيو ويندو آهي.

(4) اخفا جو دور يا بلوغت کان پهريان جو دور Latency Period:

ڇهہ سالن کان وٺي ٻارنهن سال جي عمر تائين جي دور ۾ فوق الانا ترقي ڪندي آهي. ٻار پنهنجي ارد گرد جي ماحول ۾ دلچسپي وٺندو آهي ۽ پنهنجي برتري ثابت ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪندو آهي.

(5) تولد ۽ تناسل جو عمل Genetal Stage:

ٻارنهن سالن جي عمر کان وٺي پوڙهائپ تائين ان دور ۾ تبديلين جي رفتار نمايان طور تي تيز ٿي ويندي آهي. ان دور ۾ فرد بالغ ٿي ويندو آهي ۽ جنس مخالف ۾ دلچسپي وڌي ويندي آهي.

(ج) شخصيت جون متحرڪ قوتون Dynamics of Personality

فرائيڊ جي مطابق هيٺيون فطري قوتون فرد جي ڪردار لاءِ توانائي مهيا ڪن ٿيون:

(1) زندگيءَ جي تحريڪ Eros:

زندگيءَ جي فطرت تحت بک، اڃ، ذات جو تحفظ ۽ جنسي گهرجون شامل آهن. انهن مان سڀ کان وڏيڪ اهم جنسي گهرج هوندي آهي.

(2) موت جي تحريڪ Thanatos

انفرادي سطح تي ان مان مراد ذاتي تباهي، نقصان يا خودڪشي ۽ پاڻ کي نقصان پهچائڻ آهي. جڏهن تہ اجتماعي سطح تي ان مان مراد جنگ، قتل و غارت گري ۽ نظام جي خلاف بغاوت آهي.

يونگ جو نظريو Young's Theory

يونگ جي نظريي کي بہ ٽن حوالن يعني شخصيت جي بناوت، شخصيت جي قسمن ۽ شخصيت جي نشو و نما جي حوالي سان سمجهي سگهجي ٿو.

شخصيت جي بناوت Structure of Personality

يونگ وٽ شخصيت هيٺين ٽن نظامن مان ترتيب وٺي ٿي:

(1) شعوري انا Ego Conscious:

شعوري انا مان مراد انسان جون شعوري يادون، خيال، احساس ۽ ادراڪ وغيره آهن. هيءَ انا ذاتي لاشعور ۽ اجتماعي لاشعور ۾ توازن پيدا ڪندي آهي.

(2) ذاتي لاشعور Personal Unconscious:

ذاتي لاشعور مان مراد فردن جي زندگيءَ جي ڪڙين ۽ مٿين يادن جو ذخيرو هوندو آهي. ان ۾ ذاتي تجربا ۽ يادون محفوظ هونديون آهن.

(3) اجتماعي لاشعور Collective Unconscious:

ان مان مراد ابن ڏاڏن ۽ نسل درنسل ملڻ وارا تجربا، احساس، رجحان ۽ ٻيون نفسياتي خصوصيتون هونديون آهن جن ڪي هڪ فرد ڪنهن گروهه، قبيلي ۽ قوم جو فرد هئڻ جي ناتي وصول ڪندو آهي. هي شخصيت جي تعمير ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪنديون آهن. عام طور تي مختلف نسلن، قبيلن ۽ قومن جو اجتماعي لاشعور هڪ جهڙو هوندو آهي.

شخصيت جا قسم Types of Personality

يونگ روين جي لحاظ کان شخصيت کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي. اهي هي آهن:

(1) داخليت پسند Introverts:

داخليت پسندي مان مراد اهڙي شخصيت هوندي آهي، جنهن جي دلچسپين جو محور صرف پنهنجي ذات هوندي آهي ۽ ٻاهرين دنيا سان ان جو تعلق گهٽ هوندو آهي. ان قسم جي شخصيت واري ماڻهو جا سماجي تعلق گهٽ هوندا آهن ۽ اهو محفلن ۾ وڃڻ کان گهٻرائيندو آهي. اهڙي قسم جي شخصيت پنهنجي مفادن جي رکوال هوندي آهي. اهي ماڻهو حال جي بجاءِ مستقبل ۾ رهڻ زياده پسند ڪندا آهن ۽ ان جي باري ۾ فڪرمند به رهندا آهن.

(2) جارحيت پسند Exteroverts:

ان ضمن ۾ ايندڙ شخصيت داخلي ڪيفيت جي بجاءِ ٻاهرين دنيا ۽ ماحول ۾ وڏيڪ دلچسپي وٺندي آهي. ان جون دلچسپيون ۽ دوستن جو حلقو وسيع هوندو آهي. اهي پُر اعتماد هوندا آهن ۽ داخليت پسندن جيان خود غرض ۽ مفاد پرست نه هوندا آهن. بلڪ ذاتي مفاد کي ٻين جي مفاد يا قومي ۽ اجتماعي مفاد تي قربان ڪري ڇڏيندا آهن. ان ڪانسواءِ يونگ فردن جي ٻين حوالن سان به درجه بندي ڪئي آهي.

شخصيت جي نشو نما Development Personality

يونگ جي نظريي مطابق شخصيت جي نشو نما جا ٽي دور هوندا آهن:

(1) ننڍپڻ/ ٻالڪپڻ Childhood:

هي شخصيت جي نشو ونما جو ابتدائي دور آهي، جيڪو بنيادي طور تي سکڻ جو نالو آهي. جنهن ۾ ٻار پنهنجي ارد گرد جي ماحول ۾ مختلف سماجي، معاشرتي، تهذيبي ۽ مذهبي قدرن کان واقف ٿيندو آهي.

(2) نوبلوغت Adolescence:

هي ذهن ۽ جسم جي پختگيءَ جو دور آهي. جنهن ۾ فرد پنهنجن ۽ ٻين جي خوبين ۽ خامين کان آگاهه ٿيندو آهي.

(3) بلوغت Adulthood:

هي نشو ونما جو ٽيون دور آهي جيڪو پوري عمر تي محيط هوندو آهي. جنهن ۾ جذباتي ۽ فڪري لحاظ سان ٽڪاءُ ۽ ٺهراءُ ايندو آهي.

ايڊلر جو شخصيت بابت نظريو Adler's Theory of Personlity

ايڊلر پنهنجي شخصيت جي نظريي ۾ لاذات جي بجاءِ ”انا“ کي وڏيڪ اهميت ڏني آهي. وٽس شخصيت جي نشو ونما ۾ سماجي ڪردار ۽ ٻار جي والدين ۽ ٻين ماڻهن سان تعلق اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. ان وٽ شخصيت جي نشو ونما سموري زندگي ٿيندي رهندي آهي. ان پنهنجي

نظريي جو بنياد فرد جي احساس ڪمتريءَ تي رکيو آهي. ايڊلر وٽ هر فرد پيدائشي طور تي طاقت ۽ اقتدار جو خواهش مند هوندو آهي. اها خواهش پيدائش کان وٺي مرڻ تائين برقرار رهندي آهي ۽ جيڪا شخصيت ڪوشش جي هوندي ان ۾ ڪامياب نه ٿيندي آهي اها احساس ڪمتريءَ جو شڪار ٿي ويندي آهي. نتيجي طور تي احساس ڪمتريءَ کي ڪنٽرول ۾ رکڻ جو جذبو سڀ کان بنيادي تحريڪ جي طور تي سامهون ايندو آهي. ان احساس ڪمتريءَ جي صورت کهڙي به ٿي سگهي ٿي. جيڪڏهن ڪو فرد زندگيءَ جي ڪنهن به شعبي ۾ ڪمزوري ۽ محتاجي محسوس ڪندو آهي ته اهو احساس ڪمتريءَ مان نڪري نه سگهندو آهي.

ايڊلر جي نظريي جي مطابق فرد جي پوري زندگي پنهنجين ڪمزورين تي ڪنٽرول ڪرڻ ۾ گذري ويندي آهي ۽ جنهن پاسي ۾ هو پاڻ کي ڪمزور محسوس ڪندو آهي ان کي بهتر کان بهتر بنائڻ جي ڊوڙ ۾ لڳو رهندو آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ان ۾ نمايان ڪاميابي پڻ حاصل ڪري وٺندو آهي. پر جيڪڏهن ائين ٿي نه سگهي ۽ هو پنهنجي خامين جي تلافيءَ لاءِ ناقص ۽ نامناسب حڪمت عملي اختيار ڪري ۽ ڪاميابي حاصل ڪري نه سگهي ته ان صورت ۾ فرد وڏي بي حيائيءَ سان پنهنجي ڪاميابيءَ جو راڳ الاپيندو آهي. ان صورت حال کي ايڊلر جي اصطلاح ۾ بيش تلافي Over Compensation چيو ويندو آهي.

پر جيڪڏهن احساس ڪمتري شدت اختيار ڪري وڃي ته فرد مختلف قسم جي نفسياتي خوفن ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. جنهن کي اصطلاح ۾ ”احساس ڪمتريءَ (Inferiorty Complex) جو شڪار چيو ويندو آهي. ان صورتحال ۾ فرد بڏتر ۽ ڳٽتيءَ جو شڪار ٿي ويندو آهي.

انساني شخصيت جي تعين جي حوالي سان متي ڄاڻايل نظرين ڪانسواءِ ٻيا به ڪيئي نظريا پيش ڪيا ويا آهن. جيڪي انساني شخصيت جي مختلف وصفن جي بنياد تي شخصيت جي تشڪيل جا دعويدار آهن. جيڪي ماڻهو ان موضوع سان دلچسپي رکن ٿا, اهي ان موضوع تي لکيل نفسيات جي مختلف ڪتابن جو مطالعو ڪري سگهن ٿا. هتي اجمالي طور

تي مختلف نظرين کي سامهون آڻڻ جو مقصد انساني فڪر ۽ وحي جي تعليمات جي درميان بنيادي وڇوٽيءَ کي سامهون آڻڻ آهي.

جيستائين شخصيت جي بناوٽ ۽ ان جي نشو و نما جي حوالي سان مختلف نظرين جو تعلق آهي, انهن نظرين کي پيش ڪرڻ وارن جو تعلق کهڙي به مڪتبهٔ فڪر سان ڇو نه هجي, ڪي ڳالهيون انهن سمورن نظرين ۾ مشترڪ آهن. مثال طور:

1) اهي سمورا نظريا وحي جي تعليم کان بلڪل عاري آهن. ان ڪري انهن ۾ انساني شخصيت کي صرف دنيا تائين محدود رکيو ويو آهي ۽ اخروي زندگيءَ جو ان ۾ ڪو تصور ئي نه آهي.

2) جيئن ته انهن وٽ خدا جو ڪو تصور نه آهي, تنهن ڪري انهن وٽ اخلاقي قدرن جو به ڪو وجود نه آهي. ان بنياد تي نيڪ ۽ برن عملن ۽ انهن عملن جي انساني شخصيت تي اثر جو ڪو به ذڪر نه ڪيو ويو آهي. ڇو ته انهن وٽ عملن جي ان قسم جي درجا بنديءَ جو ڪو تصور ئي نه آهي. ان ڪري انهن سببن تي ته بحث ٿيندو آهي ته انسان ڪي مخصوص فعل سرانجام ڇو ٿو ڏئي؟ يا ان جا محرڪات ڪهڙا آهن؟ پر اهي ڪم خود انساني شخصيت تي ڪيئن اثر انداز ٿين ٿا يا هيئن چئجي ته انساني فعل خود انساني شخصيت جي جوڙجڪ تي ڪهڙا اثر مرتب ڪن ٿا, ان حوالي سان ڪو به بحث نه ٿو ڪيو وڃي.

3) انهن جو سڄو توجهه انهن داخلي ۽ خارجي عوامل تي هوندو آهي, جيڪي انساني شخصيت تي اثر انداز ٿين ٿا. ان حوالي سان جيڪڏهن مختلف مفڪرن جي نظرين جو جائزو ورتو وڃي ته پوءِ به اها ئي صورتحال سامهون اچي ٿي ته هڪ مفڪر ڪن مخصوص عوامل کي انساني شخصيت جو بنياد تصور ڪري ٿو ته ٻيو ڪن ٻين عوامل کي, اهڙي طرح ٻيا مفڪر پنهنجي پنهنجي ڄاڻ آڌار مختلف عوامل کي انساني شخصيت جي تعمير جو سبب شمار ڪن ٿا.

4) انساني شخصيت جي مختلف حوالن سان مختلف قسم جي درجابندي ڪئي وڃي ٿي. ان هوندي به ان ۾ ڪا اهڙي درجابندي نه

ڪئي وئي آهي جنهن جو تعلق الله تي ايمان آڻڻ ۽ نہ آڻڻ سان هجي، ايمان بذات خود انساني شخصيت تي ڪهڙا اثر مرتب ڪري ٿو ان حوالي سان بحث نہ هئڻ جي برابر آهي.

5) انسان رڳو پنهنجن دنياوي معاملن کي ڪهڙي طريقي سان حل ڪري ٿو ان لاءِ هُو پنهنجن موروثي ۽ خارجي عوامل جي زير اثر ڪهڙي قسم جي طرز عمل جو مظاهرو ڪري ٿو اڪثر صورتن ۾ انساني شخصيت جي گروهہ بندي ان تناظر ۾ ڪئي ويندي آهي.

ان صورتحال جي نتيجي ۾ انساني شخصيت ۽ ان جي عملن وغيره جو تجزيو صرف هڪ مخصوص تناظر ۾ ممڪن رهجي وڃي ٿو جڏهن تہ تصوير جو ٻيو رخ جيڪو سڀ کان اهم آهي، نظرن کان اوجهل ٿي وڃي ٿو. ان پس منظر ۾ جڏهن اسين قرآن مجيد مان رهنمائي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيون ٿا تہ اهو اسان کي هڪ جامع ۽ مڪمل رهنمائي فراهم ڪري ٿو. ان حوالي سان قرآن مجيد جي تعليم ڪهڙي آهي. ان تي ايندڙ بابن ۾ بحث ڪيو ويندو.

باب ٻيون

قرآن جو تصورِ نفس

نفس

نفس، قرآن مجيد جو هڪ مخصوص اصطلاح آهي. ان لفظ جو مادو (ن.ف.س) آهي. ۽ اهو ڪيترين ئي معنائن ۾ استعمال ٿيندو آهي. قرآن مجيد ۾ تقريباً سمورين جڳهن تي ان کي انساني شخصيت جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ انساني شخصيت جا ظاهري ۽ باطني ٻئي رخ شامل آهن. اهو لفظ شعور، عقل ۽ دل يعني سوچڻ ۽ سمجهڻ جي صلاحيت جي معنيٰ ۾ به استعمال ڪيو ويو آهي. ٻين لفظن ۾ هي لفظ "شئي" بابت گهڻو استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن کي "تون" يا "مان" يا "اهو" چئي سگهجي ٿو. يعني انساني شخصيت. اقبال جي اصطلاح ۾ ان کي خودي (Self) يا انا (Iam ness) يا "هجڻ جو احساس" چيو ويندو آهي. انساني شخصيت ڪانسواءِ هي لفظ ساٿي، خون ۽ ساهہ کڻڻ جي معنائن ۾ به استعمال ٿيندو آهي. ان ڪانسواءِ ان جو استعمال وسعت، ڪشادگي، هڪ ڏُک، ڏکهي شئي، هلڪي ۽ نرم هوا جي نڪرڻ جي معنيٰ ۾ به ڪيو ويندو آهي.

قرآن جي مطابق انساني شخصيت ٻن حصن تي مشتمل آهي

قرآني تعليمات مطابق انساني شخصيت ٻن حصن تي مشتمل آهي. قرآن انهن ٻنهي جزن لاءِ نفس جو اصطلاح استعمال ڪري ٿو. شخصيت جو پهريون جزو "انسان" يا "آئون" يا ان جو شعور آهي. هي انسان جي شعوري ڪيفيت آهي، جيڪا سوچڻ، سمجهڻ ۽ تدبر ڪرڻ جي صلاحيت يا غور ۽ فڪر ڪرڻ جو نالو آهي. جنهن سان انسان هڪ باشعور مخلوق بڻجي ٿو.

ايندڙ بحث ۾ اسين ان جز لاءِ "انسان" يا "شعور" يا "انساني شعور" جو اصطلاح استعمال ڪنداسون.

قرآن مطابق انساني شخصيت جو هڪ ٻيو جزو بہ آهي، جنهن کي بہ قرآن "نفس" جي اصطلاح سان سڏيو آهي. ان هوندي بہ سياق ۽ سباق مان اندازو لڳائي سگهبو تہ قرآن مجيد جو خطاب ڪنهن سان آهي. ايندڙ بحثن ۾ اسين ان جي لاءِ "نفس" يا "انساني نفس" جو اصطلاح استعمال ڪنداسون.

ان کان پهريان جو انساني شخصيت جي انهن ٻنهي جزن جي ماهيت (حقيقت) ۽ نوعيت تي قرآني تعليمات مطابق بحث جو آغاز ڪجي، اها دعويٰ بذات خود تصديق جي طالبو آهي تہ واقعي قرآن جي اعتبار سان انساني شخصيت ٻن جزن جو مرڪب آهي. تنهن ڪري پهريان قرآني حوالي سان ثابت ڪنداسون تہ انسان ٻن حصن مان مرڪب آهي. ان حوالي سان هيٺ قرآني دليل پيش ڪجن ٿا:

(1) هيءَ حقيقت تہ انسان ٻن جزن جو مرڪب آهي. يقيني طور تي الله تعاليٰ جي پنهنجي مشيت ۽ امر سان متعين ڪيل تخليق جي مختلف قانونن مان هڪ قانون جي عين مطابق آهي. جنهن تحت الله تعاليٰ جي هر تخليق جوڙن جي شڪل ۾ هوندي آهي. ان بابت الله تعاليٰ جو فرمان هن ريت آهي:

سُبْحٰنَ الَّذِیْ خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْۢبِتُ الْاَرْضُ وَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَ مِمَّا لَا یَعْلَمُوْنَ ﴿۳۶﴾

"اهو پاڪ آهي جنهن سڀ قسم پيدا ڪيا آهن. (هڪڙا) جن کي زمين اپائي ٿي ۽ (ٻيا) ماڻهن مان ۽ (ٽيان) انهن مان جن کي اهي نٿا ڄاڻن." [سورة يٰس 36:]

جيئن خدائي مشيت سان متعين ڪيل ٻين قانونن ۾ استثنيٰ جو ڪو تصور نہ آهي، ائين هتي بہ استثنيٰ جو تصور ممڪن نہ آهي. جڏهن خدائي مشيت سان هي ڳالهہ طئي ٿي وئي تہ خدا جي هر تخليق جوڙي جي شڪل ۾ هوندي تہ اهو قانون انسانن تي بہ ائين لاڳو ٿيندو، جيئن ٻي مخلوق تي لاڳو

ٿئي ٿو.

ان آيت مان هي بہ معلوم ٿئي ٿو تہ اهي سڀ شيون جيڪي انساني علم جي احاطي کان ٻاهر آهن، انهن جي تخليق بہ ان ئي قانون جي تابع آهي يعني انهن کي بہ جوڙن جي شڪل ۾ پيدا ڪيو ويو آهي.

ان عام قاعدي کي انسانن لاءِ خاص طور تي بيان ڪندي رب ذوالجلال فرمايو:

فَاطِرُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ ؕ جَعَلَ لَكُمْ مِّنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا وَّ مِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجًا ۚ يَذْرَؤُكُمْ فِيْهِ ؕ لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ ۚ وَهُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ ﴿۱۱﴾

”(اهوئي) آسمانن ۽ زمين جو پيدا ڪندڙ آهي. اوهان لاءِ اوهان مان جوڙا (زالون) ۽ جانورن مان بہ جوڙا پيدا ڪيا اٿس. اهڙي طرح ڪرڻ سان اوهان کي پکيڙي ٿو. ان جهڙي ڪا شئي نہ آهي. ۽ اهو ٻڌندڙ ڏسندڙ آهي.“ [سورة الشوریٰ:11]

هن آيت سڳوريءَ ۾ ”مِّنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا“ (توهان جي نفسن مان جوڙا) جا لفظ خاص طور تي غور ڪرڻ جوڳا آهن جيڪي هن ڳالهہ جي نشاندهي ڪن ٿا تہ هر انساني شخصيت جوڙي جي شڪل ۾ آهي.

هن آيت جي وڌيڪ وضاحت سورت ”تڪوير“ جون ابتدائي چوڏنهن آيتون آهن. انهن آيتن ۾ قيامت جي ڏينهن جي منظر ڪشي ڪئي وئي آهي. انهن چوڏنهن آيتن مان پهريون ست آيتون هي آهن:

اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ﴿۱﴾ وَاِذَا النُّجُوْمُ انْكَدَرَتْ ﴿۲﴾ وَاِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ ﴿۳﴾ وَاِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ ﴿۴﴾ وَاِذَا الْوُحُوْشُ حُشِرَتْ ﴿۵﴾ وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ ﴿۶﴾ وَاِذَا النُّفُوْسُ زُوِّجَتْ ﴿۷﴾

”جڏهن سج کي ويڙهيو ويندو ۽ جڏهن تارا ڪري ٽٽي پکڙجي پوندا ۽ جڏهن جبلن کي هلايو ويندو ۽ جڏهن ڏهن مهينن جون ڍڪيون ڏاچيون (ڏنار کان سواءِ) ڇوٽ ڇڏيون ونديون ۽ جڏهن جهنگلي جانورن کي (ماڻهن سان) گڏ ڪيو ويندو ۽ جڏهن (کارا ۽ مٺا) درياءَ (باهہ وانگر) تپايا ويندا ۽ جڏهن سيئي شخص ملايا

ويندا.“ [سورة التكوير:7-1]

سورت تڪوير جي هنن ستن آيتن ۾ ۽ ان کان پوءِ ايندڙ ستن آيتن ۾ قيامت برپا ٿيڻ جي مختلف واقعن جو بيان آهي. ان هوندي بہ زير بحث موضوع جي حوالي سان ستين آيت تي غور ۽ فڪر لازمي آهي. هتي واضح طور تي چيو ويو آهي تہ جڏهن نفوس جا زوج (جوڙا) ملايا ويندا. يعني لفظن ۾ قيامت جي ڏينهن انساني شخص جا ٻئي حصا/جزا پاڻ ۾ ملايا ويندا.

آيت ۾ استعمال ٿيل ”زوج“ جو لفظ خاص طور تي تدبر جو محتاج آهي. ان لفظ جو مادو (ز.و.ج) آهي. ان جي معنيٰ انهن ٻن شين جي هوندي آهي جيڪي هڪ ٻئي جي موافق هجن. جيئن ٻنهي پيرن جا جوتا. اهي بہ شيون جيڪي زوج يا جوڙو ترتيب ڏينديون آهن، اهي پاڻ ۾ متضاد ۽ مخالف بہ ٿي سگهن ٿيون. جيئن رات ۽ ڏينهن، اهي ٻئي گڏجي هڪ جوڙو ترتيب ڏين ٿا، جنهن کي ”ڏينهن“ چيو وڃي ٿو ۽ انهن ٻنهي جا جزا پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي متضاد آهن.

زوج ان فرد کي چيو ويندو آهي، جنهن جو ڪو ساٿي هجي. پوءِ اهو صفا ان جهڙو هجي يا ان جي مد مقابل هجي، ان بنياد تي هڪ ئي قسم جي شين کي ”ازواج“ چيو ويندو آهي. زوج جي معنيٰ اهڙي فرد جي بہ ايندي آهي جنهن جو ڪو ساٿي يا نظير ۽ مثل هجي. هي لفظ ٻن ساٿين مان هر هڪ فرد جي لاءِ ائين استعمال ڪيو ويندو آهي جيئن انهن ٻنهي لاءِ، تنهن ڪري ازواج جي معنيٰ مڙس يا گهر واري يا ٻئي آهن. مڙس گهر واريءَ جو زوج هوندو آهي ۽ گهر واري مڙس جي زوج هوندي آهي. انهن مان هر هڪ ٻئي جي تڪميل ڪندو آهي.

هن وضاحت مان اها ڳالهہ چٽي ٿي وئي تہ زوج مان مراد انهن شين جو جوڙو هوندو آهي جيڪي هڪ ٻئي جي مثل هجن يا هڪ ٻئي جي مخالف بہ ٿي سگهن ٿيون. تنهن ڪري جڏهن مٿين آيت ۾ هي چيو ويو تہ نفوس جا جوڙا ملايا ويندا تہ ان جو يقيني طور تي مطلب ھي آهي تہ انساني شخصيت، جن ٻن جزن سان ملي تيار ٿئي ٿي، انهن کي پاڻ ۾ ملايو ويندو. هي ان ڳالهہ جو ثبوت آهي تہ انساني شخصيت ٻن جزن سان ملي تيار ٿي آهي.

2) انساني نفس جي ٻن جزن تي مشتمل هئڻ جي وڌيڪ تصديق سورت نحل جي هيٺين آيت مان بہ ٿئي ٿي:

يَوْمَ تَأْتِيْ كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَّفْسِهَا وَتُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ﴿١١١﴾

"جنهن ڏينهن سڀ ڪو شخص پنهنجي طرفان جهڳڙو ڪندو ايندو ۽ سڀ ڪنهن شخص جيڪو ڪيو هوندو، تنهن جو ڪيس پورو بدلو ڏنو ويندو." [سورة النحل:111]

ان آيت سڳوريءَ ۾ غور ۽ فڪر ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ "كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَّفْسِهَا" "هر نفس پنهنجي نفس سان جهيڙو ڪندو ايندو"، جا لفظ هن ڳالهہ جي چٽي شاهدي آهن تہ قيامت جي ڏينهن نفس جي ٻنهي جزن جي درميان جهڳڙو ٿيندو. ان مان ثابت ٿئي ٿو تہ قرآن جي روءِ سان انسان ٻن جزن جو مرڪب آهي، جنهن تي مٿين آيت سڳوري شاهد آهي.

(3) ان دعوي جي تصديق لاءِ قرآن مجيد جون ڪيتريون ئي آيتون پيش ڪري سگهجن ٿيون. نموني خاطر انهن مان ڪجهہ آيتون هيٺ ڏجن ٿيون.

قَالَ رَبِّ اِنِّيْ لَآ اَمْلِكُ اِلَّا نَفْسِيْ وَاَخِيْ فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفٰسِقِيْنَ ﴿٢٥﴾

"موسيٰ چيو تہ اي منهنجا پالڻهار! مون کي رڳو پنهنجي جان ۽ پنهنجي ڀاءُ جو اختيار آهي. پوءِ تون اسان جي وچ ۾ ۽ نافرمان قوم جي وچ ۾ جدائي ڪر." [المائده:25]

هن آيت سڳوريءَ ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام جي هنن لفظن "مان پنهنجي نفس ڪانسواءِ ۽ پنهنجي ڀاءُ ڪانسواءِ ڪنهن تي بہ اختيار نہ ٿو رکان." تي غور ڪيو. انهن لفظن مان واضح آهي تہ مان (حضرت موسيٰ عليه السلام) ۽ ان جو نفس الڳ الڳ آهن. جيڪڏهن ٻئي هڪ هجن ها تہ ان نڪيڙ جي ڪا ضرورت نہ هئي.

4) ۽ سورت مائده ۾ ٿي الله ﷻ جو فرمان آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ ۚ

"اي ايمان وارو! اوهين پنهنجن نفسن جي ڪريو."

[سورة المائده:105]

هتي بہ واضح طور تي ٻڌايو ويو آهي تہ ايمان وارا الڳ آهن ۽ انهن جا نفس الڳ آهن ۽ ايمان وارن کي پنهنجن نفسن جي حفاظت ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي. ان حفاظت مان مراد ڇا آهي؟ ان تي بحث هن ئي باب ۾ "اهل ايمان کي نفس جي حفاظت جو حڪم" جي عنوان سان اڳتي ايندو. ان حوالي سان سورت الانعام جي هيٺين آيت بہ دليل طور تي پيش ڪري سگهجي ٿي جنهن ۾ الله تعاليٰ جو فرمان آهي:

وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظّٰلِمُوْنَ فِيْ غَمَرٰتِ الْمَوْتِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوْٓا اَيْدِيْهِمْ ۚ اَخْرِجُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ۭ

"۽ جيڪڏهن تون ڏسين (تہ توکي عجب ٿئي) جنهن وقت (اهي) ظالم موت جي سختين ۾ هوندا ۽ ملائڪ پنهنجن هٿن کي ڊگهو ڪري رهيا هوندا (انهن کي چوندا) تہ پنهنجن نفسن کي ٻاهر ڪڍو." [سورة الانعام:93]

هن آيت ۾ بہ غور ڪرڻ سان هيءَ حقيقت سامهون اچي ٿي تہ جڏهن ظالم ماڻهن تي نزع جو وقت اچي ٿو ۽ ملائڪ انهن کي موت ڏيڻ لڳن ٿا تہ ائين نہ چيو ويو (سڪرات) تہ اهي ملائڪ ظالمن کي موت ڏين ٿا، بلڪ قرآن جي لفظن تي غور ڪيو. ملائڪ انهن کي چون ٿا: "اَخْرِجُوْٓا اَنْفُسَكُمْ" "ڪڍو پنهنجا نفس" يعني ظالمن کي هي چيو وڃي ٿو تہ "پنهنجا نفس" ڪڍو. هتي اُها ساڳي حقيقت معلوم ٿئي ٿي تہ ماڻهو الڳ آهن ۽ انهن جا نفس الڳ آهن.

5) ان حوالي سان سورت بني اسرائيل جي هيٺين آيت بہ پيش ڪري سگهجي ٿي:

اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ ۣ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا ۭ

"(۽ چيو سون تہ) جيڪڏهن ڀلائي ڪندئو تہ پنهنجي نفس لاءِ ڀلائي ڪندئو ۽ جيڪڏهن برائي ڪندئو تہ پنهنجي نفس لاءِ (ڪندؤ)." [سورة بني اسرائيل:7]

هيءَ آيت بہ مٿين حقيقت جو ورجاء ڪري رهي آهي. آيت جي لفظن

تي غور ڪيو. ڏسو ڇا ٿو چيو وڃي. جيڪڏهن توهان ”ڀلائي ڪندئو ته“ پنهنجي نفس جي لاءِ ڪندئو ۽ جيڪڏهن توهان برائي ڪندئو ته ان جو وبال توهان جي نفسن تي هوندو.“ هتي به ساڳي ڳالهه چئي وئي آهي ته انسان الڳ آهي ۽ ان جو نفس الڳ آهي.

6) ۽ اهڙي طرح سورت مومن ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا يُنَادَوْنَ لَمَقْتُ اللّٰهِ اَكْبَرُ مِنْ مَّقْتِكُمْ اَنْفُسَكُمْ اِذْ تُدْعَوْنَ اِلَى الْاِيْمَانِ فَتَكْفُرُوْنَ ﴿١٠﴾

”بيشڪ جن ڪفر ڪيو تن کي سڏي چيو ويندو ته جڏهن اوهان کي ايمان ڏي سڏيو ويندو هو پوءِ اوهين انڪار ڪندا هئا. الله جي (اها) ڪاوڙ اوهان جي (انهيءَ) ڪاوڙ کان جيڪا توهان کي پنهنجن نفسن تي آهي، گهڻي وڏي آهي.“ [سورة المؤمن:40]

هي آيت پڻ ان ڳالهه جي تصديق ڪري ٿي ته انسان ۽ ان جو نفس الڳ الڳ آهن. هتي هيءَ ڳالهه توجهه طلب آهي ته قيامت جي ڏينهن ڪافرن جي پنهنجي نفس کان نفرت جو بيان ڪيو ويو آهي. ظاهر آهي ته جيڪڏهن ڪافر ۽ انهن جو نفس هڪ شئي هجن ها ته ڪافرن جي پنهنجي نفس کان نفرت جي ڪا معنيٰ نه رهي ها.

7) ان ضمن ۾ قرآن مجيد جون هيٺيون آيتون پڻ اهم آهن:

وَفِي الْاَرْضِ اٰيٰتٌ لِّلْمُوْقِنِيْنَ ﴿٢٠﴾ وَفِيْٓ اَنْفُسِكُمْ ۭ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ ﴿٢١﴾

”۽ زمين ۾ يقين ڪرڻ وارن لاءِ نشانيون آهن ۽ اوهان جي نفسن ۾ به، پوءِ ڇا اوهين نه ٿا ڏسو؟“ [سورة الذاريات:20-21]

هنن آيتن ۾ هيءَ ڳالهه توجهه طلب آهي ته خطاب پوري انسان ذات کي آهي، ڪنهن خاص گروهه/قوم/امت کي نه آهي. هتي انسانن کي خطاب ڪري چيو وڃي ٿو ته توهان جي نفسن ۾ الله تعاليٰ جون ڪيئي نشانيون آهن. هتي به انسانن ۽ انهن جي نفسن ۾ باقاعده تمييز (نکيڙ) ڪئي وئي آهي.

8) ان حوالي سان وڌيڪ ڪيتريون ئي آيتون پيش ڪري سگهجن ٿيون. جتي واضح طور تي اها تمييز ڪئي وئي آهي. مثال طور ڪجهه

آيتن جو ترجمو پيش ڪجي ٿو:

”پنهنجن نفسن کي پاڪ قرار نه ڏيو“ [سورة النجم:32] ”توهان پنهنجن نفسن کي پاڻ عذاب ۾ وڌو آهي“ [سورة الحديد14] ”الله جي رستي ۾ پنهنجن مال ۽ نفسن سان جهاد ڪيو“ [سورة الصف:11] ”پنهنجي اهل ۽ پنهنجي نفس کي جهنم کان بچايو “ [سورة التحريم:6] ”اسين پاڻ پنهنجن نفسن جي خلاف گواهي ڏيون ٿا“ [سورة الانعام:130] ”انهن پنهنجي نفسن جي خلاف گواهي ڏني“ [سورة الانعام:130]. ”اي اسان جا رب! اسان پنهنجن نفسن تي ظلم ڪيوسون“ [سورة الاعراف:23] ”اهي پنهنجن نفسن کان سواءِ ڪنهن کي ڌوڪو نه ٿا ڏين“ [سورة البقره:9] ”اهي پاڻ پنهنجن نفسن تي ظلم ڪري رهيا هئا.“ [سورة البقره:57] ”اها ڳالهه ڏاڍي بري آهي جنهن جي عوض انهن پنهنجن نفسن کي گروي رکي ڇڏيو آهي.“ [سورة البقره:90]

ان کانسواءِ سوين آيتون آهن جيڪي ان حوالي سان پيش ڪري سگهجن ٿيون. اسين ڊيگهه کان بچڻ خاطر اهي هتي ذڪر نه ٿا ڪريون.

قرآن مجيد مان هيءَ ڳالهه يقيني طور تي ثابت ٿي وئي ته انساني شخصيت ٻن حصن تي مشتمل آهي. هيٺئر انهن جزن جي نوعيت ۽ ماهيت تي بحث جي شروعات ڪجي ٿي.

انساني شخصيت جو پهريون جز: انساني شعور

جيستائين قرآن مجيد جو تعلق آهي ته قرآن مجيد نفس جي اصطلاح کي انساني شعور يا سوچڻ سمجهڻ جي صلاحيت يا غور ۽ فڪر جي حوالي سان به استعمال ڪري ٿو.

نفس جو استعمال شعور جي معنيٰ ۾

قرآن مجيد ۾ نفس جو اصطلاح سوچڻ ۽ سمجهڻ جي صلاحيت يا شعور جي معنيٰ ۾ هيٺين آيتن ۾ استعمال ٿيو آهي.

وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ۚ وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٠٠﴾

”۽ ڪنهن بہ نفس کي طاقت نہ آهي تہ الله جي حڪم کان سواءِ ايمان آڻي ۽ جيڪي عقل کان ڪم نہ ٿا وٺن تن تي الله پليتي وجهي ٿو.“ [سورة يونس:100]

پوري قرآن مجيد ۾ ايمان جي دعوت لاءِ ڪٿي بہ زبردستيءَ جو سهارو نہ ورتو ويو آهي، بلڪ قرآن مجيد هر جڳهہ تي ان لاءِ دليل پيش ڪري ٿو تنهن ڪري ايمان بصيرت ۽ سوچ، سمجهہ سان آندو ويندو آهي، لالچ ۽ جبر وارو ايمان ڪا بہ حيثيت نہ ٿو رکي. بصيرت سوچڻ، سمجهڻ، غور ۽ فڪر جي صلاحيت جو ٻيو نالو آهي. تنهن ڪري جڏهن هن آيت سڄوريءَ ۾ هي چيو ويو تہ ڪو بہ نفس الله تعاليٰ جي حڪم کان سواءِ ايمان نہ ٿو آڻي سگهي تہ ان جو مطلب ٿيو جيستائين ڪو شخص غور ۽ فڪر کان ڪم نہ وٺندو ۽ قرآني دليلن ۽ حجتن تي غور ۽ ويچار نہ ڪندو تہ ايمان آڻي نہ سگهندو، ايمان آڻڻ لاءِ الله تعاليٰ جو قانون اهو ئي آهي. اهو ئي سبب آهي جو آيت جي ٻي حصي ۾ اهڙن ماڻهن تي ناراضپي جو اظهار ڪيو ويو آهي جيڪي غور ۽ فڪر کان ڪم نہ ٿا وٺن ۽ رڳو جانورن جيان زندگيءَ جا ڏينهن گذارن ٿا. ٻين لفظن ۾ نفس مان مراد انساني غور ۽ فڪر ۽ تدبر جي صلاحيت جو استعمال يا انساني شعور آهي.

اهڙي طرح سورت روم ۾ پڻ نفس کي سوچڻ، سمجهڻ جي صلاحيت يا شعور جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي:

أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ ۗ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُسَمًّى ۗ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ ﴿٨﴾

”ڇا پنهنجي نفسن ۾ فڪر نہ ڪيائون، تہ الله آسمانن ۽ زمين کي ۽ جو ڪجهہ انهن ٻنهي جي وچ ۾ آهي، تنهن کي پوريءَ تدبير سان ۽ هڪ مقرر مدت لاءِ ئي پيدا ڪيو آهي ۽ بيشڪ گهڻا ماڻهو پنهنجي پالڻهار سان ملاقات کي نہ ٿا مڃين.“ [سورة الروم:8]

هن آيت ۾ واضح ۽ يقيني طور تي نفس جي اصطلاح کي غور ۽ فڪر ۽ تدبر ڪرڻ جي صلاحيت لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح قرآن مجيد

۾ نفس جو اصطلاح ٻن جڳهن تي دل جي راز جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. مثال طور تي سورت البقره ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ ۚ

”۽ اوهان تي هن (ڳالهہ) ۾ ڪو گناهہ نہ آهي جو (عدت ۾) اشارن سان زالن جي سڱ جي گهر ڪريو يا پنهنجي نفسن ۾ لڪائي رکو.“ [سورة البقره:235]

ان طرح سورت بني اسرائيل ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ ۚ إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا ﴿٢٥﴾

”جيڪي اوهان جي نفسن ۾ آهي تنهن کي اوهان جو پالڻهار چڱي طرح ڄاڻندڙ آهي. جيڪڏهن چڱا ٿيندئو تہ بيشڪ اهو توبهہ ڪندڙن کي معاف ڪرڻ وارو آهي.“ [سورة بني اسرائيل:25]

مٿي ڄاڻايل ٻنهي آيتن ۾ نفس کي دل (دل جي ڳالهہ) جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو تہ قرآني لحاظ کان نفس مان مراد انسان جو غور ۽ فڪر ۽ تدبر يا سوچڻ ۽ سمجهڻ جي صلاحيت يا شعور آهي.

نفس، انساني شخصيت (مجموعي حيثيت ۾) جي معنيٰ ۾

قرآن مجيد ۾ ڪيترن ئي جڳهن تي انساني شخصيت کي بحيثيت هڪ فرد جي خطاب ڪيو ويو آهي ۽ ڪيس نفس سان سڏيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ قرآن مجيد جون ڪجهہ آيتون پيش ڪجن ٿيون:

كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ ﴿٣٨﴾

”سڀ ڪو نفس پنهنجي ڪردار ۾ ڦاٿل آهي.“ (سورة المدثر:38)

عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ ﴿١٤﴾

”سڀ ڪو نفس انهن (عملن) کي ڄاڻندو جن کي پاڻ سان کڻي آيو هوندو.“ (سورة التڪوير: 14)

عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ ﴿٥﴾

”تڏهن سڀ ڪنهن نفس جيڪي اڳتي موڪليو هوندو ۽ پنتي ڇڏيو هوندو تنهن کي ڄاڻي وٺندو.“(سورۃ الانفطار: 5)

يَوۡمَ لَا تَمۡلِكُ نَفۡسٌ لِّنَفۡسٍ شَيۡـًٔا ؕ وَ الۡاَمۡرُ يَوۡمَئِذٍ لِّلّٰهِ ﴿۱۹﴾

”جنهن ڏينهن ڪو بہ نفس ڪنهن بہ نفس لاءِ ڪجھ بہ ڪري نہ سگهندو ۽ حڪم ان ڏينهن الله جو ئي هوندو.“ (سورۃ المطففين: 19)

وَلَوۡ شِئۡنَا لَاٰتَيۡنَا كُلَّ نَفۡسٍ هُدٰىهَا وَلٰكِنۡ حَقَّ الۡقَوۡلُ مِنِّىۡ لَاَمۡلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الۡجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجۡمَعِيۡنَ ﴿۱۳﴾

”۽ (الله فرمائيندو تہ) جيڪڏهن اسين گهرون ها تہ سڀ ڪنهن نفس کي (دنيا ۾) سندس رستو سمجهائي ڇڏيون ها پر منهنجي طرفان هيءَ ڳالهہ ٺهرائجي چڪي آهي تہ ضرور آءٌ جهنم کي جنن ۽ ماڻهن سيني سان گڏ ڀري ڇڏيندس.“ (سورۃ السّجده: 13)

وَخَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوٰتِ وَالۡاَرۡضَ بِالۡحَقِّ وَلِتُجۡزٰى كُلُّ نَفۡسٍۢ بِمَا كَسَبَتۡ وَهُمۡ لَا يُظۡلَمُوۡنَ ﴿۲۲﴾

”۽ الله آسمانن ۽ زمين کي پوري تدبير سان پيدا ڪيو آهي ۽ هن لاءِ تہ هرهڪ نفس جيڪي ڪمايو تنهن جو بدلو ان کي ڏنو وڃي ۽ انهن تي ظلم نہ ڪيو ويندو.“ (سورۃ الجاثية: 22)

مٿين آيتن کان سواءِ پڻ قرآن مجيد ۾ ڪيترن ئي جڳهن تي انسان کي بحيثيت هڪ فرد جي خطاب ڪيو ويو آهي. تنهن ڪري هي چئي سگهجي ٿو تہ قرآن مجيد ۾ نفس جي اصطلاح جو هڪ حوالو انساني شعور يا ان جي مڪمل شخصيت آهي.

نفس (انساني شعور) ۽ ان جون سطحون

شعور جون بہ سطحون هونديون آهن. هڪ ابتدائي ۽ ٻي ثانوي. ابتدائي سطح مان مراد اُها سطح هوندي آهي جتي شعور صرف زندگيءَ جون ضرورتون پوري ڪرڻ تائين محدود هجي، انهن ضرورتن ۾ جسماني تقاضائون بک، اڃ، جنسي خواهش ۽ ذات جي تحفظ جي تقاضائن جي

تڪميل شامل آهي. اها حيواني سطح آهي. جتي صرف جسماني تقاضائن جي تڪميل ئي مقصود هوندي آهي. ان کان سواءِ ٻيو ڪجھ بہ نہ.

شعور جي ثانوي سطح مان مراد اها سطح هوندي آهي جتي فڪر ۽ تدبر، سوچ ۽ سمجهہ، فهم ۽ بصيرت حاصل ٿيندي آهي. ان سطح جي بنيادي خصوصيت اختيار ۽ ارادي جي سگهہ ۽ ان جو استعمال هوندو آهي، جيڪا ابتدائي سطح تي اڻ لڀ هوندي آهي. پوءِ انسان ان خدائي نعمت کي ڪيئن ٿو استعمال ڪري، اهو سندس تي ڇڏيل آهي. شعور جي اها سطح انسانن ۽ جنن کي حاصل آهي. انهن ٻنهي مخلوقن کي اختيار ۽ ارادي جي قوت ڏني وئي آهي. ۽ انسان ۽ جن پنهنجي جسماني تقاضائن جي تڪميل سان گڏ فڪر ۽ تدبر ۽ فيصلي جي قوت جي خصوصيت جا حامل بہ آهن، جيڪا شعور جي هڪ بلند سطح آهي.

جڏهن ڪو بہ انسان ان ابتدائي سطح جي تقاضائن جي تڪميل ڪندو آهي تہ ان کي ”نفس اماره“ چيو ويندو آهي، جيڪو صرف ابتدائي سطح جي تقاضائن جي تڪميل تي محيط هوندو آهي. ان کي صرف ۽ صرف حيواني تقاضائن جي تڪميل جو فڪر هوندو آهي. ان مقصد لاءِ هو جائز ۽ ناجائز، حلال يا حرام جو فرق نہ رکندو آهي، پر اهو رڳو عياشيءَ ۽ لذت جي حصول جو متلاشي هوندو آهي، پوءِ هو ان کي ڪهڙي بہ طريقي سان حاصل ڪري. جيڪڏهن ڪو انسان صرف انهن تقاضائن جي تڪميل تائين پنهنجو پاڻ کي محدود ڪري تہ اهو يقيني طور تي حيوانن واري زندگي گذاري رهيو هوندو آهي، جنهن جو مقصد صرف ۽ صرف دنياوي لذت حاصل ڪرڻ هوندو آهي. ان کان سواءِ ڪجھ بہ نہ. جيڪڏهن انسان ان سطح کان مٿي اٿندو آهي تہ اهو انساني سطح تائين پهچندو آهي. جتي ان جو محور ۽ مقصود الله تعاليٰ جي رضا ۽ خوشنودي هوندي آهي. ان مقصد لاءِ هو انهن احڪامن ۽ قانونن جي پاسداري ڪندو آهي جيڪي ان مقصد لاءِ الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ بيان فرمايا آهن. هتي هو جسماني تقاضائن جي تڪميل بہ الله تعاليٰ جي مقرر ڪيل حدن اندر رهي ڪري ڪندو آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي الله تعاليٰ جي رنگ ۾ رڱڻ جي ڪوشش

ڪندو آهي. ايستائين جو ان مقام ۽ مرتبي تي پهچندو آهي جنهن کي قرآن ”نفس مطمئنہ“ جي لفظ سان سڏيو آهي. ان مقام تي ٻانهو پنهنجي رب کان ۽ رب پنهنجي ٻانهي کان راضي ٿي ويندو آهي. ان جو پورو بحث هن ئي باب ۾ ”نفس اماره، نفس لوامہ ۽ نفس مطمئنہ“ جي عنوان هيٺ ايندو.

نفس• ۽ جسم جو پاڻ ۾ تعلق

شعور ڪٿي بہ هجي، ڪهڙي بہ سطح جو هجي، اهو پنهنجي اظهار جي

• هتي ”نفس“ مان مراد ”روح آهي. ۽ مؤلف جو رجحان ۽ نظريو هيءَ آهي تہ خدا تعاليٰ هر هڪ شيءِ کي پنهنجي پنهنجي لحاظ کان ”روح“ عطا ڪيو آهي. (۽ هيءَ ڳالهہ بہ ذهن ۾ هجي تہ مؤلف گهڻن جڳهن تي روح کي ”شعور“ سان تعبير ڪيو آهي) (اسان اڳتي ڪجهہ تفصيل سان بحث ڪيو آهي، جتي مونجهڪارو ختم ٿي ويندو.) شعور پنهنجي پنهنجي عطا ڪيل روح جي نوعيت جي لحاظ کان حاصل هوندو آهي.

جيئن تہ انسان جو روح اعلا درجي جو آهي. ڇو تہ اهو ان مطلق ذات جي ”روح ڪلي“ مان ڦوڪيل آهي، تنهن ڪري انسان ۾ ٻين جي ڀيٽ ۾ شعور بہ اعليٰ درجي جو آهي.

شيءِ جيتري اهميت ۽ عظمت واري هوندي آهي، ان تي ذميواري بہ اوتري وڏي ويندي آهي.

جڏهن انسان جو روح اعليٰ درجي جو آهي، تنهن ڪري ئي انسان کي مڪلف (قانون جو پابند) بنايو ويو آهي. هتي قانون مان مراد ”تشريعي قانون“ آهي. قانون جي پابندي اختيار کي لازم ڪري وٺي ٿي. اختيار، آزاد انتخاب جو ٻيو نالو آهي. (انسان انتخاب ۾ تہ آزاد آهي پر ان انتخاب جي نتيجي ۾ آزاد نہ آهي. اهي نتيجا خدا تعاليٰ جي تقدير جي قانون هيٺ مرتب ٿيندا آهن. ڀلي عمل جو نتيجو ڀلو ۽ بڇڙي عمل جو نتيجو بڇڙو نڪرندو آهي. پر تقدير جو قانون بہ ڪا اضافي يا جبري شي نہ آهي، بلڪ اهو قانون بہ انسان جي نوعي تقاضا آهي.

تقدير جو مطلب آهي، هر هڪ نوع لاءِ ان جي نوعي صورت مطابق اهڙيون حدون مقرر ڪرڻ، جن سان ان نوع جا فرد پنهنجي نوعي خصوصيت ۾ ڪمال حاصل ڪري سگهن.

جيئن باهہ جو خاصو ساڙڻ آهي، پاڻيءَ جو خاصو ٻوڙڻ آهي. تيئن انساني نوع جو هيءَ خاصو آهي تہ ان جا عمل نہ ٿيندا آهن، بلڪ انهن جو اثر انسان سان چنبڙيل رهندو آهي. ان جو سبب انسان جو ”روح“ آهي.

يعني انساني روح جو طبعي خاصو هيءَ آهي تہ انسان جي عملن جو اثر ان سان چنبڙيل هجي. ان جو هڪ وڏو دليل هيءَ بہ آهي تہ انسان کي پهريان ڪنهن ڪم ڪرڻ ۾ ڏکيائي ۽ تڪليف ٿيندي آهي. پر پوءِ جڏهن ان کي لڳاتار ڪندو ويندو تہ ان ۾ آساني پيدا ٿيندي ويندي، ايتري تائين جو ڪڏهن تہ ڏيان ٻئي پاسي هوندو آهي، پر انسان اهو ڪم بہ پيو ڪندو آهي. ان جو سبب هيءَ آهي تہ انسان جو روح لڳاتار ٿيڻ جي ڪري ان ڪم جي رنگ ۾ رنگ جي ويندو آهي.

لاءِ ڪنهن نہ ڪنهن جسماني قالب جي تقاضا ڪندو آهي. ان حوالي سان ڪيترائي مثال ڏئي سگهجن ٿا.

1) قرآن جي روءِ سان هيءَ ڪائنات باشعور آهي ۽ الله ﷻ ان کي اختيار ۽ ارادي جي صلاحيت پڻ ڏني آهي. قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَآءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا ؕ قَالَتَآ اَتَيْنَا طَآئِعِيْنَ ﴿١١﴾

”وري آسمان ڏي مهڙ ڪيائين ۽ اهو (ان وقت) دونهون هو پوءِ ان کي ۽ زمين کي چيائين تہ خوشيءَ سان خواهہ مجبوريءَ سان اچو. انهن ٻنهي چيو تہ اسين خوشيءَ سان آيا آهيون.“ [حم سجده: 11]

هن آيت سڳوريءَ مان واضح ٿئي ٿو تہ الله ﷻ زمين ۽ آسمان کي نہ صرف شعور عطا ڪيو آهي، پر انهن کي اختيار ۽ ارادي جي دولت سان بہ نوازيو آهي. جيڪڏهن ائين نہ هجي ها تہ الله تعاليٰ ۽ آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ جنهن ڳالهہ ٻولهہ جو هن آيت سڳوريءَ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو ممڪن نہ هجي ها. هتي شعور جو ظهور آسمان ۽ زمين جي شڪل ۾ ٿيو آهي.

2) جمادات، نباتات، حيوانات ۽ ڪائنات جي هر شئي شعور رکي ٿي. سورت بني اسرائيل ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمٰوٰتُ السَّبْعُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِيْهِنَّ ؕ وَاِنْ مِّنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَّا تَفْقَهُوْنَ تَسْبِيْحَهُمْ ؕ اِنَّهٗ كَانَ حَلِيْمًا غَفُوْرًا ﴿٤٤﴾

”ست آسمان ۽ زمين ۽ جيڪو بہ انهن ۾ آهي، سي (سڀ) سندس پاڪائي بيان ڪن ٿا. ۽ ڪا بہ شيءِ (اهڙي) نہ آهي جا سندس تعريف سان گڏ سندس پاڪائي بيان نہ ٿي ڪري پر اوهين انهن جي پاڪائي بيان ڪرڻ کي نہ ٿا سمجهو بيشڪ اهو بردبار معاف ڪندڙ آهي.“ [سورة بني اسرائيل: 44]

هن آيت سڳوريءَ مان واضح ۽ چٽو آهي تہ ڪائنات جون سڀ شيون الله ﷻ جي تعريف ۽ واکاڻ ڪن ٿيون. ۽ تعريف ۽ ثنا شعور کان سواءِ ممڪن نہ آهي. هي جدا مسئلو آهي تہ انسان انهن جي حمد ۽ ثنا کي

سمجهي نٿو سگهي. هتي شعور جو قالب ڪائنات جون شيون آهن.

3) جن، ڪائنات جو هڪ مڪمل نوع ۽ مخلوق آهي. الله ﷻ قرآن مجيد ۾ شيطان کي انهن جي نمائندي جي حيثيت سان پيش ڪري ٿو. هي به ڪائنات جي هڪ باشعور مخلوق آهي، جنهن جي تخليق سڙندڙ باهه جي دونهين مان ڪئي وئي آهي (18/15) بحيثيت مخلوق جي سندن نسل وڌائڻ جو سلسلو جاري آهي. (18/50) ۾ انهن جو ڳاٽاٽو لاتعداد آهي. (17/64) انهن جي بناوت اهڙي طريقي جي آهي جو اهي انسانن کي ڏسي سگهن ٿا پر انسان انهن کي ڏسي نه ٿا سگهن. (7/27) انهن جي تخليق انسانن کان پهريان ٿي هئي. (15/27) انهن کي به اختيار ۽ ارادي جي قوت ڏني وئي آهي. ان بنياد تي جڏهن الله ﷻ سمورين ڪائناتي قوتن (ملائڪن) کي حڪم ڏنو ته انسان کي سجدو ڪيو ته شيطانن انڪار ڪيو. (18/50) انهن جي طرفان حڪم جي نافرماني ڪرڻ پهريون ڀيرو نه هئي بلڪ اهي پهريان ئي ڪافر هئا. (2/34)

(انهن نڪتن تي تفصيلي بحث منهنجي ٻي ڪتاب "ارتقاءِ حيات ازروئي قرآن" ۾ ڏسي سگهجي ٿو)

ان ڳالهه کي ڇڏي ته انسان جنن کي نه ٿو ڏسي سگهي، هيءَ ڳالهه واضح ۽ يقيني آهي ته هيءَ هڪ باشعور مخلوق آهي. هتي به شعور ڪنهن نه ڪنهن جسماني بناوت جو گهرجائو آهي ۽ جنن (شيطانن) جي جسماني هيئت ڏانهن قرآن مجيد ۾ واضح اشارا موجود آهن. مثال طور الله ﷻ جو فرمان آهي:

إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ ﴿٦٤﴾ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ ﴿٦٥﴾

"بيشڪ اهو هڪ وڻ آهي جو دوزخ جي تري مان نڪري ٿو. ان جا ڇڳا ڄڻ ته شيطانن جا مٿا آهن." [سورة صافات:64-65]

هن آيت سڳوريءَ ۾ واضح طور تي ٻڌايو ويو آهي ته جهنم جي تري مان هڪ مخصوص وڻ (ٿوهر) نڪري ٿو جنهن جا ڇڳا شيطانن جي مٿي جيان آهن. ٻين لفظن ۾ شيطانن کي هڪ مخصوص هيئت مليل آهي.

۽ سورت الڪهف ۾ انهن جي توليد ۽ تناسل جو ذڪر هن ريت ڪيو ويو آهي:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ ۗ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ ۚ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا ﴿٥٠﴾

"۽ (اهو وقت ياد ڪر) جڏهن اسان ملائڪن کي چيو ته آدم کي سجدو ڪريو پوءِ ابليس کان سواءِ سمورن سجدو ڪيو هو جنن مان هو پوءِ هن پنهنجي پالينڊڙ جي حڪم جي نافرماني ڪئي. ڇا پوءِ به ان کي ۽ ان جي اولاد کي مون کان سواءِ دوست ڪري وٺو ٿا ۽ اهي اوهان جا دشمن آهن. اهو (شيطان جي دوستي) ڪهڙو بڇڙو بدلو ظالمن کي مليو آهي." [سورة الڪهف:50]

ظاهر آهي ته جنن جي اولاد ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ هوندي، تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو ته مخلوق جو هي قسم به ڪنهن نه ڪنهن جسماني هيئت وارو هوندو. هتي به شعور هيئت ۾ ظاهر ٿيو آهي. پوءِ ان جي نوعيت انساني فهم ۽ بصيرت کان مٿانهين ڇو نه هجي.

4) قرآن مطابق ڌرتي تي زندگيءَ جو وجود ڪا تماشي جهڙي ڳالهه نه آهي. نه ئي انسان هن زمين تي پهرين باشعور مخلوق آهي. بلڪ انسانن کان پهريان هن زمين تي ڪيترائي باشعور انواع (مخلوقات جا قسم) پيدا ٿي ختم ٿي چڪا آهن. انسان جيئن ته هن ڌرتيءَ تي رهڻ جو سڀ کان وڌيڪ حق رکي پيو تنهن ڪري ان کي باقي رهندڙ مخلوقات جو جانشين مقرر ڪيو ويو. زندگيءَ جي جوهر کي باقي نه رکندڙ مخلوق جي هڪ چٽي خصوصيت اها هئي ته اهي زمين ۾ پنهنجا آثار بنائڻ جا ماهر هئا. ۽ جيئن ته تعمير شعور جي محتاج هوندي آهي، تنهن ڪري يقيني طور تي چئي سگهجي ٿو ته انهن ۾ ڪنهن نه ڪنهن لحاظ کان شعور هيو ۽ اهي ڪا جسماني هيئت پڻ رکندا هوندا. تنهن ڪري هتي به شعور نوعي بناوت جو محتاج ٿيو.

5) اها ساڳي صورتحال حيوانات، نباتات ۽ انسانن جي آهي. حيوانات ۽ نباتات شعور جي پهرين سطح تي هوندا آهن. انهن کي الله تعالیٰ جي تعريف ۽ ثنا جو شعور ڏنو ويو آهي، تنهن هوندي به اهي فڪر ۽ تدبر ۽

قوت اختيار ۽ قوت ارادي جهڙين نعمتن کان محروم هوندا آهن. انسان شعور جي لحاظ کان انهن ٻنهي کان گهڻو اڳتي آهي ۽ انهن جي هڪ وڏيڪ باشعور نوع جي حيثيت سان ڌرتيءَ تي موجود آهي. ۽ جيئن ته اهو باشعور آهي. تنهنڪري اهو شعور به ڪنهن نه ڪنهن جسماني قالب جو محتاج آهي. جيڪو انساني جسم جي شڪل ۾ ظاهر ٿئي ٿو.

هتي هي به واضح ٿيڻ گهرجي ته شعور جڏهن ڪنهن به نوع جي جسم ۾ ظاهر ٿيندو آهي ته انهن ٻنهي ۾ فرق ڪرڻ ممڪن نه رهندو آهي. تصوف جي اصطلاح ۾ ان کي ”من توشدي تو من شدي“ چيو ويندو آهي. جسم جي ڪنهن به حصي تي لڳندڙ زخم، پوءِ اهو معمولي ئي ڇو نه هجي، شعور ان جو اثر محسوس ڪندو آهي. ۽ سڀ شعوري ڪيفيتون جسم تي پنهنجا اثر مرتب ڪنديون آهن. پوءِ شعور جي سطح ڪهڙي به ڇو نه هجي. شعور جي ڪنهن به سطح تي، جسم ۽ شعور جي مطابقت (هم آهنگي) هميشه متناسب ۽ نيڪ سطح تي هوندي آهي.

ان جو مثال هيئن ڏئي سگهجي ٿو ته فرض ڪريو ڪنهن خاص جڳهه تي هڪ پٿر موجود آهي. اهو پٿر جيئن ته جامد آهي، تنهن ڪري ان ۾ مخفي توانائي (Potential Energy) موجود هوندي، جيڪا ان جي پوري وجود ۾ سرايت ڪيل هوندي. هتي يقيني طور تي ان پٿر جي ڪنهن خاص نقطي جي نشاندهي ڪري چوڻ ته ان جي مخفي توانائي هن خاص نقطي يا ڪنهن ٻي نقطي ۾ مرتڪز هوندي، غلط آهي. اها مخفي توانائي ان پٿر جي پوري وجود جو حصو آهي. هاڻي جيڪڏهن ان پٿر کي حرڪت ڏني وڃي ته ان پٿر جي مخفي توانائي حرڪي توانائيءَ (Kimetic Energy) ۾ تبديل ٿي ويندي ۽ جيستائين اهو پٿر حرڪت ڪندو رهندو، ان جي حرڪي توانائي استعمال ٿيندي رهندي ۽ جڏهن اهو ٻيهر ساڪن ٿي ويندو، ان جي حرڪي توانائي ٻيهر ان جي مخفي توانائيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي.

اهو ئي مثال شعور ۽ جسم جي هڪ ٻئي سان تعلق تي لاڳو ٿئي ٿو. شعور بنيادي طور تي توانائيءَ کانسواءِ ڪجهه به نه آهي. هڪ اهڙي توانائي جيڪا فهم ۽ ادراڪ جي خصوصيت سان متصف هجي. بظاهر اها ڳالهه

عقل ۽ قياس کان بعيد معلوم ٿئي ٿي، پر حقيقت ۾ ائين ئي آهي. تدبر جو مقام هي آهي ته خود خالق ڪائنات قرآن مجيد ۾ پنهنجو تعارف ڪهڙن لفظن سان ڪرايو آهي:

اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ ؕ مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيْهَا مِصْبَاحٌ ؕ اَلْمِصْبَاحُ فِيْ زُجَاجَةٍ ؕ اَلزُّجَاجَةُ كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُّوْقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُّبٰرَكَةٍ زَيْتُوْنَةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَّلَا غَرْبِيَّةٍ ۙ يَّكَادُ زَيْتُهَا يُضِيْٓءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ ؕ نُوْرٌ عَلٰى نُوْرٍ ؕ يَهْدِى اللّٰهُ لِنُوْرِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ؕ وَيَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ لِلنَّاسِ ؕ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَیْءٍ عَلِيْمٌ ۙ ﴿۳۵﴾

الله آسمانن ۽ زمين جو نور آهي. سندس نور جو مثال ان جاريءَ وانگر آهي جنهن ۾ ڏيو هجي، اهو ڏيو شيشي (قنديل) ۾ رکيل هجي. اهو شيشو ڄڻ ته چمڪندڙ تارو آهي. جو اهڙي برڪت واري زيتون جي وڻ (جي تيل) مان ٻاريو وڃي ٿو جو نه اوڀر ۾ آهي ۽ نه الهه ۾ آهي. ان جو تيل روشن ٿيڻ تي آهي (گويا ٻري پيو) جيتوڻيڪ ان کي باهه نه لڳي هجي. روشنيءَ تي روشني آهي. الله جنهن کي گهري تنهن کي پنهنجي روشنيءَ جو رستو ڏيکاري ٿو ۽ الله ماڻهن لاءِ مثال بيان ڪري ٿو ۽ الله سڀ ڪنهن شئي کي ڄاڻندڙ آهي.“ [سورة النور:35]

هتي هيءَ ڳالهه توجهه جوڳي آهي ته الله ﷻ پاڻ کي ”زمين ۽ آسمانن جو نور“ قرار ڏنو آهي. نُور هر قسم جي روشني (توانائيءَ) کي چيو ويندو آهي. جڏهن خالق ڪائنات جو پنهنجي باري ۾ هي ارشاد آهي ته هو ڪائنات جو نور يا توانائي آهي ته پوءِ ڪيئن چئي سگهجي ٿو ته توانائي باشعور ٿي نه ٿي سگهي؟

هتي هي به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته انسان، شعور جي هاڻوڪي سطح تي الله تعاليٰ جي ذات ۽ ماهيت بابت ڪجهه به نه ٿو ڄاڻي سگهي. ڇو ته انسان کي ايترو شعور نه ڏنو ويو آهي. پر قيامت جي ڏينهن جڏهن حياتي ٻيهر ملندي ته يقيني طور تي جسماني عضوا ته ساڳيا ئي هوندا، جيڪي هينئر آهن. ان

حوالي سان قرآن مجيد جي ڪيترين ئي آيتن جو حوالو ڏئي سگهجي ٿو جن ۾ قيامت جي ڏينهن ۾ ان ڪان پوءِ جنت ۾ دوزخ ۾ انهن عضون ۽ انهن عضون جي انهن فعلن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جيڪي هن دنيا ۾ انسانن جا هوندا آهن. مثال طور تي جنتين بابت ڪيترن ئي جڳهن تي اکين جي ٺار ۽ ڪيترن ئي قسمن جي غذائن جو ذڪر ٿيل آهي ۽ ائين دوزخ ۾ پيٽ لاءِ سخت گرم پاڻيءَ جو ذڪر ٿيل آهي ۽ باهه ۾ عضون جي سڙڻ وغيره جو پڻ ذڪر آيل آهي. پر هيءَ ڳالهه طئي ٿيل آهي ته جسماني نوعيت هن زندگيءَ جهڙي نه هوندي. ڇو ته دوزخ ۾ مسلسل جسم جي سڙڻ ۾ مختلف قسم جي تڪليفن جو هن جسماني صورت/بناوت جي برداشت ڪان ٻاهر آهي.

ان ڳالهه جي شاهدي سورت بني اسرائيل جي هيٺين آيت مان ملي ٿي. جنهن ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

ذٰلِكَ جَزَآؤُهُمْ بِاَنَّهُمْ كَفَرُوْا بِاٰيٰتِنَا وَقَالُوْٓا ءَاِذَا كُنَّا عِظَامًا وَّرُفَاتًا ءَاِنَّا لَمَبْعُوْثُوْنَ خَلْقًا جَدِيْدًا ﴿٩٨﴾

"اها سندن جزا هن ڪري آهي جو انهن اسان جي نشانين جو انڪار ڪيو ۽ چيائون ته ڇا جڏهن اسين هڏا ۽ ڀُريل عضوا ٿينداسون ڇا (تڏهن) اسان کي نئين سر پيدا ڪري اٿاريو ويندو؟" [سورة بني اسرائيل:98]

هتي هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ گهرجي ته جڏهن انسان جي جسماني نوعيت تبديل ٿيندي ته ان کي هڪ ٻي نعمت به ملندي، اها الله ﷻ جي ديدار جي سعادت آهي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان هن ريت آهي:

وُجُوْهٌ يَّوْمَىِٕذٍ نَّاضِرَةٌ ﴿٢٢﴾ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ﴿٢٣﴾

"ڪي منهن ان ڏينهن تازا هوندا، پنهنجي پالڻهار ڏي ڏسندڙ هوندا." [سورة الواقعة:22-23]

زير بحث موضوع جي حوالي سان اصل بحث هي آهي ته جڏهن انسان کي الله ﷻ جو ديدار نصيب ٿيندو ته الله ﷻ جي ذات يقيناً ڪنهن نه ڪنهن خاص شڪل يا صورت ۾ هوندي، تڏهن ته انسان ان کي ڏسي سگهندا. هڪ

اهڙي صورت جيڪا هر طرف وکريل هجي ان کي ڏسڻ ممڪن نه آهي. ۽ جيڪڏهن ائين ئي آهي ۽ ان جي ائين نه هجڻ ۾ ڪا ڳالهه مانع به نه آهي. ڇاڪاڻ ته خود قرآن به ان تي شاهد آهي. ته يقيني طور تي ان جو مطلب هي ٿيندو ته الله ﷻ جي ذات جي به ڪا نه ڪا صورت لازمي طور تي هئڻ گهرجي. ۽ مٿي ثابت ٿي چڪو آهي ته الله ﷻ هن ڪائنات جو نور آهي. تنهن ڪري يقيني طور تي اهو نور يا الله جي ذات به ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان صورت جي حامل هئڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن الله ﷻ جي ذات ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان ڪا صورت رکندڙ آهي ته انسان جيڪو ان نور ۽ حڪمت جي سرچشمي سان متصف انتهائي ننڍڙو ذرو آهي ته ان جو شعور به جسماني صورت جو محتاج ٿيندو. جيڪو ان جو جسم هوندو آهي ۽ اها باشعور توانائي آهي. ان جو وڌيڪ ثبوت سورت بقره جي هيٺين آيت مان به ملي ٿو:

كَيْفَ تَكْفُرُوْنَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ۚ ثُمَّ يُمِيْتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيْكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ ﴿٢٨﴾

"ڪيئن الله کي نه ٿا مڃيو؟ ۽ هوڏانهن اوهين بي جان هيوَ پوءِ اوهان کي جان ڏنائين وري اوهان کي ماري ٿو پوءِ اوهان کي جيارينديو، وري ان ڏي اوهان کي موٽايو ويندو." [سورة البقرة:28]

هن آيت ۾ انساني حيات جو پوري ترتيب سان بيان ڏنو ويو آهي. پهريان انسان مئل هوندو آهي، پوءِ ان کي زندگي ملندي آهي. ان ڪان پوءِ وري مري ويندو آهي ۽ وري ان کي قيامت جي ڏينهن ٻيهر زندگي ملندي. ان هوندي به هيءَ ڳالهه توجهه جوڳي آهي ته هاڻوڪي زندگيءَ ڪان پهريان جڏهن حيات يا شعور جو ڪو وجود ئي نه هوندو آهي ته پوءِ هيئن چوڻ گهرجي ها ته اوهان کي پهريون ڀيرو زندگي ڏني وئي پر ائين نه چيو ويو بلڪ اهو چيو ويو ته هن حياتيءَ ڪان پهريان توهان مُئل هيوَ. قرآن جا لفظ آهن: "ڪنتم امواتا (توهان مرده هيو) ٻين لفظن ۾ هيئن چئجي ته ڪٿي نه ڪٿي ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ اسان جو وجود ضرور هيو جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته انهن لفظن آڻڻ جي ضرورت نه هئي. سنئون سڌو چيو وڃي ها ته الله ﷻ توهان کي

پهريون پيرو پيدا ڪيو ۽ حياتي ڏني پر ائين نہ چيو ويو ۽ حياتيءَ کان پهريان انساني وجود تسليم ڪيو ويو آهي. پوءِ اهو مئل حالت ۾ ئي چونہ هجي.

ان تناظر ۾ پٿر وارو مٿيون مثال ٻيهر ذهن ۾ آڻڻ گهرجي. پٿر پنهنجي جڳهہ تي موجود هيو، هي انسان جي حياتيءَ کان پهريان جي صورتحال آهي، جڏهن انسان کي ڪنهن بہ قسم جو ڪو شعور نہ هيو. ان هوندي بہ جڏهن پٿر کي حرڪت ۾ آندو ويندو آهي تہ ان جي مخفي توانائي ان جي حرڪي توانائيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي آهي. بلڪل ساڳي صورتحال انساني حيات سان بہ آهي. پٿر کي حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ ڪنهن نہ ڪنهن خارجي طاقت جي ضرورت هوندي آهي، جنهن سان اهو حرڪت ۾ اچي سگهي. ۽ اهائي صورتحال انسان سان بہ لاڳو آهي. ان مئل انسان جنهن ۾ ڪو شعور نہ هيو. ٻين لفظن ۾ ان ۾ ڪا حرڪت نہ هئي. ان کي حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ ڪنهن نہ ڪنهن خارجي ذريعي جي ضرورت آهي. پٿر جي لاءِ تہ اها خارجي طاقت کهڙي بہ ٿي سگهي. پر انسان ۾ ان مخفي توانائيءَ کي حرڪي توانائي ۾ تبديل ڪرڻ جو واحد ذريعو صرف ۽ صرف الله تعاليٰ جي ذات آهي. جيئن هن آيت سڳوريءَ جي لفظن مان ظاهر آهي. آيت سڳوري جا لفظ "فَاَحۡيَاكُمۡ" (ان اوهان کي زندهہ ڪيو) ان ڳالهہ تي شاهد آهن. هيءَ ڳالهہ باري تعاليٰ جي وجود لاءِ پڻ هڪ دليل آهي.

اهڙيءَ طرح جڏهن پٿر حرڪت ۾ ايندو آهي تہ اهو پنهنجي حرڪي توانائيءَ سان حرڪت ۾ رهندو آهي ۽ جڏهن ڪنهن سبب جي ڪري ان جي اها حرڪت رڪجي ويندي آهي تہ ان جي حرڪي توانائي ٻيهر مخفي توانائيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي آهي ۽ اهو جمود يا موت جو شڪار ٿي ويندو آهي. بلڪل ائين ئي جڏهن الله ﷻ انسان کي زندگي ڏيندو آهي تہ اهو حرڪت ۾ ايندو آهي ۽ اهو زندگيءَ جا سمورا فعل سرانجام ڏيڻ لڳندو آهي. جيئن پٿر ان وقت تائين حرڪت ۾ رهندو آهي، جيستائين خارجي قوت ان تي اثر انداز ٿيندي رهندي آهي. انسان بہ ان وقت تائين زندهہ رهندو آهي، جيستائين الله ﷻ جي مشيت کيس زندهہ رکندي آهي ۽ جڏهن ان جي مشيت چاهيندي آهي تہ اها حرڪي توانائي ختم ٿي ويندي ۽ انسان

سڪون جو لباس اوڙهيندو. جنهن کي انساني موت چيو ويندو آهي. الله ﷻ قيامت جي ڏينهن ان کي ٻيهر ائين حرڪت ۾ آڻيندو جيئن ان پهريون پيرو ان کي حرڪت ڏني هئي.

پر هتي پٿر جي حرڪت ۽ انساني شعور يا انساني چرپر ۾ پڌرو فرق ذهن ۾ رکڻ لازمي آهي، تہ پٿر جي حرڪت جو رخ ۽ ان جي رفتار جو تعين اها خارجي قوت ڪندي آهي جنهن جي زير اثر پٿر حرڪت ۾ ايندو آهي. ان ۾ پٿر جو پنهنجو ڪوبہ اختيار ۽ ارادو نہ هوندو آهي ۽ نہ ئي هو ان جو ڪو شعور رکندو آهي پر ان جي ابتڙ انساني سڀ فعل شعوري هوندا آهن.

هتي شعور ۽ جسم جي تعلق جي حوالي سان هڪ مثال ڪنهن بہ آٽو موبائل ڪار جو مثال طور ڏئي سگهجي ٿو. ڪار جو هڪ مخصوص ڍانچو هوندو آهي جنهنکي اسين ان جو جسم چئي سگهون ٿا. ڪار ٻارڻ (پيٽرول يا گيس) کان سواءِ هلي نہ ٿي سگهي جنهن کي ان جي غذا چئي سگهجي ٿو. هونئن تہ ڪار جا سمورا اوزار ۽ حصا پنهنجي جڳهہ تي اهميت رکن ٿا، پر ڪار جي حرڪت ۾ اصل ڪم بيٽريءَ جو هوندو آهي. جيڪڏهن بيٽريءَ مان ڪرنٽ جي فراهمي جاري ٿيندي تہ ڪار حرڪت ۾ ايندي ۽ جيڪڏهن بيٽريءَ مان ڪرنٽ جي فراهمي معطل ٿي ويندي تہ ظاهر آهي تہ ڪار جي حرڪت ۾ رڪاوٽ اچي ويندي. ڄڻ تہ اهو ڪار جو "شعور" آهي جيڪو ان کي حرڪت ۾ رکي ٿو. ڪار جي بيٽري ٻن قسمن يعني مثبت ۽ منفي قسم جي ڪرنٽ جي ميلاپ سان هلندي آهي. ٻين لفظن ۾ انساني تناظر ۾ هي ان جو شعور آهي، جيڪو ٻن جزن تي مشتمل آهي. جيئن مثبت ڪرنٽ منفي ڪرنٽ کان زياده طاقتور هوندو آهي، اهڙيءَ طرح انسان ۾ بہ انساني شعور ان جي ٻئي جزي کان وڌيڪ طاقتور هوندو آهي. انهن ٻنهي جي گڏجڻ سان حيات وجود ۾ ايندي آهي ۽ موت انهن ٻنهي جزن جي جدائي جو نالو آهي.

ڏسو جيڪڏهن ڪار کان ان جي بيٽري جدا ڪئي وڃي تہ ان جو صرف ڍانچو باقي رهندو آهي. ائين ئي انساني جسم مان شعور جي عليحدگيءَ کان پوءِ صرف ان جو ڍانچو رهندو آهي.

جيئن ڪار مان بيٽري ختم ٿيڻ کان پوءِ استعمال ۾ نہ آڻڻ ڪري ڪجهہ وقت ۾ اها ٽوٽ ڦوٽ جو شڪار ٿي ختم ٿي ويندي آهي. اهڙيءَ ئي انساني جسم موت کان پوءِ هڪ خاص عرصي ۾ ڳري ختم ٿي ويندو آهي. تنهن هوندي بہ ڪار جي برخلاف انساني فعل شعوري هوندا آهن. جڏهن تہ ڪار جي حيثيت انساني هٿ ۾ هڪ رانديڪي وانگر هوندي آهي. هو ان کي جيئن گهري استعمال ڪري سگهي ٿو. انسان پنهنجا سمورا فعل پنهنجي شعور جي روشنيءَ ۾ سرانجام ڏيندو آهي.

تنهن هوندي بہ انهن فعلن کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪرڻ ضروري آهي. پهرين قسم جا فعل اهي هوندا آهن جيڪي شعور جي پهرين سطح يعني حيوانيت جي درجي ۾ اچن ٿا. انهن ۾ جيئن مٿي عرض ڪيو ويو تہ انسان جي جسماني تقاضائن جي تڪميل تحت سرانجام ڏنل سرگرميون شامل آهن. جڏهن تہ ٻي قسم جون سرگرميون اهي هونديون آهن جيڪي ان سطح کان بلند ٿي ڪنهن عظيم مقصد جي حصول لاءِ انسان پنهنجي اختيار ۽ ارادي تحت سرانجام ڏيندو آهي. هتي هي بہ واضح هئڻ گهرجي تہ حيوانن کي صرف پهرين سطح جو شعور ملندو آهي. جڏهن تہ انسان ٻنهي سطحن جو شعور رکندو آهي.

شعور جي پهرين سطح تي شعور جي گهرج صرف جسماني ضرورت جي تڪميل تائين محدود هوندي آهي. شعور ان کان اڳتي ڪجهہ سمجهڻ جي صلاحيت ئي نہ رکندو آهي. تنهن ڪري ان سطح تي شعور ۽ جسم جو تعلق صرف تڪميلي (COMPLEMENTARY) هوندو آهي. شعور جسم کان سواءِ ۽ جسم شعور کان سواءِ ڪا معنيٰ نہ رکندو آهي.

شعور جي ٻي سطح تي جيستائين جسماني ضرورتن جي تڪميل جو تعلق آهي، هتي بہ صورتحال اها ئي رهندي آهي. پر فهم ۽ بصيرت، فڪر ۽ تدبر، اختيار ۽ ارادي جي اضافي خصوصيت شعور کي حاصل هوندي آهي. تنهن ڪري هتي شعور جسماني گهرجن تي حاوي ٿي ويندو آهي. مثال طور شعور جي ابتدائي سطح تي جيڪڏهن جسم کي بک لڳندي آهي تہ شعور صرف ۽ صرف غذا جي حصول لاءِ ڪوشش ڪندو آهي. پر شعور جي مٿين

سطح تي انسان ڪنهن عظيم مقصد لاءِ جسماني گهرجن کي ڪنهن حد تائين وساري ڇڏيندو آهي. مثال طور روزي جي حالت ۾ روزائت مسلمان جسم جي شديد گُهر جي باوجود غذا ۽ خوراڪ جو ڪو معمولي حصو بہ نہ کائيندو آهي. هڪ ڏاند پنهنجي جنسي ضرورت جي تڪميل ڪنهن بہ ڳئون مان پوري ڪري سگهي ٿو. پر انسانن جي حوالي سان اها صورتحال بلڪل تبديل ٿي وڃي ٿي. انساني شعور ان کي اهڙين ڪرڻ جي اجازت نہ ٿو ڏي. تنهن ڪري شعور جي مٿين سطح تي انساني شعور هڪ مقصد جي تحت پنهنجي اختيار ۽ ارادي کي استعمال ڪندي پهرين سطح تي هڪ مٿاهين ۽ عظيم حيثيت جو حامل هوندو آهي. ان مرحلي تي يقيني طور تي ائين نہ هوندو آهي تہ شعور جسم جي ضرورت کان بي نياز ٿي وڃي. بلڪ ابتدائي سطح جي خواهشن جي تڪميل لاءِ اهو هر صورت ۾ جسم جو محتاج هوندو آهي پر ان سان گڏ مٿاهين مقصدن جي حصول جي لاءِ هُو جسم کي استعمال بہ ڪندو آهي.

مثال طور جيڪڏهن هڪ انسان پنهنجي زندگيءَ جو ڪو خاص مقصد چونڊي ٿو ۽ ان جي حصول لاءِ ڪاوش بہ ڪري ٿو تہ ظاهر آهي تہ ان جو اهو مقصد جسم طئي نہ ڪيو آهي، بلڪ اها ان جي شعور جي ڪوشش هئي ۽ ان مقصد جي حصول لاءِ جڏهن ڪوشش ڪري ٿو تہ جسم جي وسيلي ئي ڪري ٿو صرف شعور جسم کان سواءِ ڪا حقيقت نہ ٿو رکي. تنهن هوندي بہ ان جي جسم جو تعلق شعور جي سطح تي منحصر هوندو آهي. ابتدائي سطح تي اهو جسم جي گهرجن جي تابع هوندو آهي ۽ مٿاهين سطح تي ان تي اختيار رکندڙ هوندو آهي.

انساني شخصيت جو ٻيو جز: انساني نفس•

جيئن ابتدا ۾ عرض ڪيو ويو تہ قرآن مطابق انساني شخصيت جو ٻيو

• مؤلف پنهنجي ڪتاب ۾ انساني نفس جا بہ جزا ڪيا آهن، هڪ انساني شعور، ٻيو انساني ذات. ۽ هن باب ۾ جيڪو ٻيو جز آهي، جنهن کي (انساني نفس جو نالو ڏئي ٿو قرآن ۾ ذڪر ڪيل "امانت" مان مراد بہ مؤلف انساني نفس وٺي ٿو. ان جي حقيقت مقدمي ۾ ڄاڻايل آهي.

حصو انساني نفس يا نفس آهي. جيستائين ان ٻئي حصي جو تعلق آهي، هي انسان جي پنهنجي رضا سان حاصل ڪيل امانت آهي. جنهن تي انسان مڪمل رسائي رکي ٿو. اها امانت انسان کي ائين بنا سبب جي ناهي ملي، بلڪ ڪنهن عظيم مقصد لاءِ ڏني وئي آهي.

اها امانت هر انسان کي مڪمل متوازن حالت ۾ پيدائش جي وقت عطا ٿيندي آهي. آخرت جي ڏينهن انسان جي ڪاميابي ۽ ناڪاميءَ جو آڌار ان تي آهي تہ انسان ان توازن کي برقرار رکڻ ۾ ڪامياب وڃي ٿو يا نہ. جيڪو انسان ان امانت کي جيئن جو تيئن الله ﷻ جي حضور ۾ پهچائڻ ۾ ڪامياب ويو يعني اُن اِن کي بگڙجڻ نہ ڏنو تہ اهو ڪامياب ۽ ڪامران ٿيو ۽ جنهن ان جو توازن بگاڙي ڇڏيو اهو ناڪام ۽ نامراد ٿيو. ان توازن جي قائم رهڻ جو بنيادي انحصار رزقِ حلال جي حصول ۽ صالح عملن تي آهي. انهن ٻنهي فعلن سان انساني نفس جو توازن برقرار رهندو آهي ۽ اهو مستحڪم ٿيندو آهي. جڏهن تہ ظلم سان، پوءِ ان جي صورت ڪهڙي بہ هجي ان جو توازن بگڙجندو آهي. ڪهڙو بہ ظلم پوءِ اهو ڪيترو بہ معمولي چو نہ هجي، ڪنهن نہ ڪنهن درجي ۾ نفس جي توازن تي منفي اثر مرتب ڪندو آهي. اهو توازن جيترو وڌيڪ بگڙجندو ويندو، آخرت ۾ ڪاميابيءَ جا امڪان اوترا گهٽ ٿيندا ويندا. ان ڪري قرآن مجيد ۾ ايمان وارن کي نفس جي حفاظت جو حڪم ڏنو ويو آهي. جيڪڏهن انسان لڳاتار صالح عمل ڪندو رهي ۽ حلال رزق ڪائيندو رهي تہ هڪ اهڙي منزل ايندي آهي جتي انسان پنهنجي پالڻهار کان ۽ ان جو پالڻهار کانئس راضي ٿي ويندو آهي. قرآن جي اصطلاح ۾ ان کي "نفس مطمئنہ" چيو وڃي ٿو، جيڪو انسان جي منتهيٰ ۽ مقصود آهي.

جيستائين انساني شخصيت جي ان ٻئي حصي جو تعلق آهي، ان حوالي سان هيٺيان نڪتا ذهن ۾ رکڻ لازمي آهن:

1) نفس انسان جي پنهنجي اختيار سان حاصل ڪيل امانت آهي.
2) انسان پنهنجي نفس تي مڪمل طاقت ۽ قدرت رکندو آهي.
3) نفس انسانن کي مڪمل متوازن حالت ۾ عطا ٿيندو آهي.

4) انساني زندگيءَ جو مقصد ان جي توازن کي برقرار رکڻ آهي.
5) انسان صرف پنهنجي نفس جو ذميوار آهي.
6) صرف مسلمانن کي پنهنجن نفسن جي حفاظت جو حڪم ڏنو ويو آهي.
7) نفس بنيادي طور تي آزمائش جو ذريعو آهي.
8) ڪنهن بہ نفس کي ان جي وسعت کان وڌيڪ مڪلف نہ ڪيو ويندو آهي.
9) آزمائش ۾ ڪاميابيءَ جي صورت ۾ "نفس مطمئنہ" جي سطح حاصل ٿيندي آهي.
10) انساني موت ۽ حياتي، انساني شخصيت جي انهن ٻنهي جزن جي جدائي ۽ ميلاپ جو نالو آهي.
11) موت جي وقت موت جا ملائڪ انساني شخصيت جي انهن ٻنهي حصن تي قبضو ڪندا آهن.
12) موت هڪ اٽل حقيقت آهي ۽ هر نفس تي موت اچڻو آهي.
13) ڪو بہ نفس الله تعاليٰ جي اذن (حڪم) کان سواءِ مري نہ ٿو سگهي.

هيٺ انهن نڪتن جي جدا جدا وضاحت ڏجي ٿي:

1) نفس، انسان جي پنهنجي اختيار سان حاصل ڪيل امانت آهي

جيستائين انسان جي ٻن جزن مان ٻئي حصي يعني انساني نفس جو تعلق آهي تہ اها امانت انسان پاڻ پنهنجي اختيار سان حاصل ڪئي آهي. ان ڳالھ جي شاهدي سورت احزاب جي هيٺين آيت ۾ آهي:

اِنَّا عَرَضۡنَا الۡاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالۡاَرۡضِ وَالۡجِبَالِ فَاَبَيۡنَ اَنۡ يَّحۡمِلۡنَهَا وَاَشۡفَقۡنَ مِنۡهَا وَحَمَلَهَا الۡاِنۡسَانُ ؕ اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوۡمًا جَهُوۡلًا ﴿۷۲﴾

"بيشڪ اسان آسمانن ۽ زمين ۽ جبلن جي اڳيان امانت کي آندو، پوءِ انهن ان جي کڻڻ کان انڪار ڪيو ۽ ان کان ڊڄي ويا ۽ انکي انسان کنيو بيشڪ اهو وڏو ظالم نادان آهي." [سورة الاحزاب:72]

هن آيت سڳوريءَ ۾ جنهن امانت جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اها انساني نفس کان سواءِ ڪجھ بہ نہ آهي. ان لاءِ دليل هي آهي تہ پوري قرآن مجيد ۾

سورت فاتحہ کان والناس تائين انسانن کي صرف هڪ شئي جو مڪلف (قانون جو پابند) ٻڌايو ويو آهي ۽ اهو آهي نفس. پوري قرآن مجيد ۾ ڪنهن بہ جڳهہ تي انسان کي نفس کان سواءِ ڪنهن بہ شئي جو ذميوار قرار نہ ڏنو ويو آهي. تنهن ڪري انسانن جي حوالي سان مٿين آيت ۾ جنهن امانت جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اها نفس کان سواءِ ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟

ان دعوئ کي تقويت هن ڳالهہ مان بہ ملي ٿي تہ قيامت جي ڏينهن انسان جي ڪاميابي يا ناڪاميءَ جو معيار ان تي هوندو تہ هن نفس جيڪو انسان کي قطعي متوازن حالت ۾ عطا ڪيو ويجي ٿو هن جي توازن برقرار رکڻ ۾ انسان ڪيتري تائين ڪامياب ويو آهي. اهوئي سندس ڪاميابيءَ يا ناڪاميءَ جو معيار هوندو.

ان ڳالهہ جي وڌيڪ پنيرائي مٿين آيت ۾ بيان ڪيل ٻن انساني خصوصيتن مان بہ ملي ٿي. ان آيت ۾ انسان کي ظالم ۽ جاهل قرار ڏنو ويو آهي. ظلم مان مراد الله تعاليٰ جي مقرر ڪيل حدن کي اورانگهڻ آهي. انسان بار بار احڪام الاهيءَ جي ابتڙ ڪم ڪندو آهي ۽ ان فعل جو اثر ان جي نفس تي پوندو آهي. قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٢٣﴾

”انهن ٻنهين چيو تہ اي اسان جا پالڻهار! اسان پاڻ تي ظلم ڪيو ۽ جيڪڏهن تون اسان کي معاف نہ ڪندين ۽ اسان تي رحم نہ ڪندين تہ ضرور اسين نقصان پائڻ وارن مان ٿينداسون.“ [سورة الاعراف:23]

ان ڪانسواءِ قرآن مجيد جون ڪيتريون ئي آيتون پيش ڪري سگهجن ٿيون، جن مان قطعي ۽ واضح طور تي ثابت ٿئي ٿو تہ هر قسم جي ظلم جو اثر انسان جي نفس تي ئي ٿئي ٿو. ان مان اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ سورة الاحزاب جي آيت 72 جنهن ۾ امانت جو ذڪر آهي، ان امانت مان مراد انساني نفس آهي. ڇو تہ انسان ئي پنهنجي نفس تي ظلم ڪندو آهي.

ان حوالي سان هڪ هي دليل بہ ڏئي سگهجي ٿو تہ انسان کي جاهل قرار ڏنو ويو آهي. جاهل جو مادو (ج.هہ.د) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ”غير

واضح معاملن جي واقفيت حاصل ڪرڻ کان سواءِ انهن ڏانهن پيش قدمي ڪرڻ.“ جهل جا مختلف قسم بيان ڪيا ويندا آهن. مثال طور (1) خالي الذهن هجڻ (2) ڪنهن ڳالهہ بابت ان جي صحيح ڪيفيت جي ابتڙ اعتماد رکڻ (3) ڪنهن بہ ڪم کي ان جي صحيح طريقي جي خلاف ڪرڻ. پوءِ ان بابت اعتقاد صحيح هجي يا غلط (4) اڻ ڄاڻائي (5) حلم ۽ برداشت جي قوت کان محروم هئڻ (6) علم ۽ ڄاڻ جو ضد.

ان حوالي سان انسان پوين ٽن حوالن سان جاهل قرار ڏنو ويندو آهي. نفس جيڪو انسان کي متوازن حالت ۾ عطا ڪيو ويندو آهي ۽ ان جي توازن جي ذميواري انسان پاڻ کنئي ۽ پوءِ ان جي توازن کي برقرار نہ ٿو رکي ۽ اڪثر طور تي حلم ۽ برداشت جي قوت کان محروم ٿي پنهنجي جهل (علم جو ضد) جو مظاهرو ڪندو رهندو آهي ۽ وڏي حد تائين ان امانت جي بار کڻڻ وقت بہ جهل جو مظاهرو ڪيو ان ڏسڻ کان سواءِ تہ ان امانت کي الله ﷻ تائين واپس پهچائڻ ۾ ڪيترين مشڪلن مان گذرڻو پوندو. ۽ نفس جي توازن برقرار رکڻ جا الله ﷻ جيڪي طريقا ٻڌايا آهن، علم نہ هئڻ جي ڪري انهن جي ابتڙ ڪندو رهي ٿو. امانت مان مراد انسان جو نفس ئي آهي. ان سلسلي ۾ احزاب جي آيت 72 سان لاڳيتو آيل ٻي آيت پيش ڪجي ٿي. جنهن ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

لِّيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ۗ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿٧٣﴾

”هن لاءِ تہ الله دغاباز مردن ۽ دغاباز عورتن ۽ (الله سان) شريڪ ڪندڙ مردن ۽ شريڪ ڪندڙ عورتن کي سزا ڏئي ۽ الله ايمان وارن مردن ۽ ايمان وارين (عورتن) تي مهرباني ڪري ۽ الله معاف ڪندڙ نهايت رحم وارو آهي.“ [سورة الاحزاب:73]

هي آيت بہ ان ڳالهہ تي شاهد آهي تہ امانت جي بار مان مراد انساني نفس ئي آهي. ان جو دليل هي آهي تہ مؤمن مرد ۽ عورت جيئن تہ ان حقيقت کان واقف هوندا آهن ۽ اهي پنهنجي نفس جو توازن برقرار رکڻ لاءِ تقويٰ جو

رستو اختيار ڪندا آهن، تنهن ڪري اهي ان امانت کي پنهنجي مالڪ وٽ باامانت ۽ سهڻي طريقي سان پهچائي سگهن ٿا. ۽ رستو چاڪاڻ ته آسان نه آهي، بلڪ تڪليفن ۽ مشڪلاتن سان ڀريل آهي، تنهن ڪري اهي ماڻهو جيڪي ان مشڪل ۽ ڏکي رستي مان ٽپي پار پون ٿا، اهي ڪامياب ۽ ڪامران بڻجي وڃن ٿا ۽ پنهنجي رب کان ان جو اجر ۽ ثواب حاصل ڪن ٿا.

۽ منافق ۽ مشرڪ (واضح هجي ته قرآن حڪيم ڪجهه هنڌن تي ڪافرن کي مشرڪ پڻ چيو آهي ۽ مشرڪن کي ڪافر پڻ. تنهنڪري ان ۾ ڪافر به شامل آهن) جيئن ته دنيا کي ئي سڀ ڪجهه سمجهن ٿا، تنهن ڪري اهي ان امانت ۾ ان حد تائين خيانت ڪري چڪا هوندا آهن جو پاڻ ئي پنهنجن پرڪارن جي ڪري عذاب جا حقدار ٿي ويندا آهن. تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو ته اهي ٻئي آيتون هڪ ئي مضمون جي تڪميل ڪن ٿيون. پهرين آيت ۾ امانت جي حوالي ڪرڻ جو ذڪر آهي ته ٻي آيت ۾ ان امانت کي متوازن حالت ۾ پهچائڻ تي انعام ۽ ٻي صورت ۾ نفس کي برباد ڪرڻ تي سزا جو ذڪر آهي. تنهن ڪري ان بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته امانت جي بار مان مراد نفس جي امانت ئي آهي.

جيستائين ان آيت جي حوالي سان اڪثر مفسرن جي ان راءِ جو تعلق آهي ته، ان امانت جي بار مان مراد شريعت جا احڪام ۽ فرائض آهن جن جي ادائگيءَ تي ثواب ۽ انهن کان لنوائڻ ۽ انڪار جي صورت ۾ عذاب هوندو، ان ڪري قابل قبول نه آهي ته ان آيت ۾ خطاب مسلمانن يا مؤمنن کي نه آهي بلڪ سمورن انسانن کي آهي. شرعي احڪامن جي پابندي صرف مسلمانن تي لازم آهي، غير مسلمانن تي نه آهي. جيڪڏهن هن آيت ۾ امانت مان مراد شرعي احڪام هجن ها ته خطاب مسلمانن کي هجي ها پوري انسان ذات کي نه.

۽ ان سان گڏ هي ڳالهه به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته زمين ۽ آسمان ۽ جبل جن کي هي امانت پيش ڪئي وئي، اهي ته پهريان ئي اطاعت جي ڪمال تي هئا. اهي خالق ڪائنات جي ڪنهن به حڪم جي ڀڃ ڪڙي جو تصور به نه ٿا رکن. تنهن ڪري انهن بابت هي چوڻ ته انهن خدائي احڪامن جي

اطاعت کان انڪار ڪيو، هونئن ئي ممڪن نه آهي.

هتي هي ڳالهه به قابل توجهه آهي ته نفس جي دولت سمورن انسانن کي بلڪل هڪ جهڙي انداز ۾ عطا ڪئي ويندي آهي. ان ۾ ڪنهن به قسم جي ڪا استثنيٰ نه آهي. ۽ هن آيت ۾ بيان به سموري انسان ذات جو ٿي رهيو آهي. تنهن ڪري امانت جي بار مان مراد صرف ۽ صرف نفس جي دولت آهي.

ان حوالي سان هڪ استدلال غلام احمد پرويز جو به آهي. پرويز هن آيت جو ترجمو هنن لفظن ۾ ڪيو آهي: اسان امانت کي آسمانن، زمين ۽ جبلن تي پيش ڪيو ته انهن ان ۾ خيانت ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ ان (خيانت) کان ڏجي ويا پر انسان ان ۾ خيانت ڪري ٿو، اهو وڏو ظالم ۽ نادان آهي."

ان جي وضاحت ۽ تشريح هنن لفظن ۾ ڪري ٿو:

"يعني الله ﷻ پنهنجي قوانين جي اطاعت جي امانت کي خارجي ڪائنات جي سپرد ڪيو ته ان، ان ۾ ڪنهن به قسم جي خيانت نه ڪئي. ڪائنات جون سڀ شيون پنهنجن مخصوص فرضن جي ادائگيءَ جي تڪميل ۾ سرگردان رهن ٿيون. پر اهو ئي قانون جڏهن انسان کي ڏنو ويو ته اهو ان ۾ خيانت ڪرڻ لڳو. هُو ان جي اطاعت نه ٿو ڪري، اهو وڏو نادان آهي ۽ پنهنجو پاڻ تي زيادتي ڪري ٿو."

[غلام احمد پرويز، لغات القرآن ج 2 ڊسمبر 1987 طلوع اسلام ٽرسٽ لاهور صفحو 553-552]

پرويز جو اهو استدلال عقل ۽ فڪر جي ڪنهن ادنيٰ معيار تي به پورو نه ٿو لهي. ڇو ته:

1) اوهين پرويز جو ڪيل ترجمو غور سان پڙهو، ان مان اهو تصور اڀري ٿو ته نعوذ بالله الله ﷻ پاڻ خارجي ڪائنات کي ان امانت ۾ خيانت ڪرڻ جو چيو ۽ ان، ان ۾ خيانت ڪرڻ کان انڪار ڪيو. اوهين پاڻ سوچو! ان مان الله ﷻ متعلق ڪهڙي سوچ اڀري ٿي؟ جيڪو هڪ طرف پوري قرآن مجيد ۾ امانت جي حفاظت جي تاڪيد ڪري ٿو ۽ ٻئي، طرف پاڻ پنهنجي امانت خارجي ڪائنات کي خيانت جي لاءِ پيش ڪري ٿو ۽ ان ۾ به حيرت جوڳي ڳالهه هي آهي ته خارجي ڪائنات ائين

ڪرڻ ڪان انڪار ڪري ڇڏي ٿي ته پوءِ الله تعاليٰ جي پوزيشن ڪهڙي رهندي؟ العياذ بالله

ظاهر آهي ته الله ﷻ جي ذات انهن فڪري غلطين ڪان پاڪ آهي ۽ هڪ مڪمل ۽ ڪامل هستي آهي. ان ڏانهن اهڙي قسم جي ڪا به ڳالهه منسوب نه ٿي ڪري سگهجي. الله ﷻ جي ذات بابت اهڙي قسم جو خيال ڪرڻ به گناهه آهي. تنهن ڪري پرويز جو استدلال به قطعي طور غلط آهي.

2) ان ترجمي جي وضاحت ۾ جيڪو چيو ويو آهي ته "الله تعاليٰ پنهنجي قوانينِ اطاعت جي امانت کي خارجي ڪائنات جي سپرد ڪيو." اهو جملو ئي منطقي لحاظ کان مڪمل بي ربط جملو آهي. "قوانين جي اطاعت جي امانت" جه معنيٰ دارد؟ اطاعت جو حڪم ڏنو ويندو آهي، ان جي امانت پيش نه ڪئي ويندي آهي.

ان بنياد تي هي چئي سگهجي ٿو ته پرويز جو اهو استدلال صحيح نه آهي.

(2) انسان پنهنجي نفس تي مڪمل قدرت رکي ٿو

"قرآن مطابق انسان پنهنجي نفس تي مڪمل قدرت رکي ٿو." ان مان مراد هيءَ آهي ته انسان کي ان نفس تي مڪمل قدرت حاصل آهي جيڪو ان پنهنجي مرضيءَ سان بطور امانت جي قبول ڪيو آهي. ان حقيقت جو ثبوت قرآن مجيد جي هن آيت مان ٿئي ٿو:

قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ﴿٢٥﴾

"موسيٰ چيو ته اي منهنجا پالينڌڙ! مون کي رڳو پنهنجي نفس ۽ پنهنجي ڀاءُ جو اختيار آهي. پوءِ تون اسان جي وچ ۾ ۽ نافرمان قوم جي وچ ۾ جدائي ڪر!" [سورة المائدة: 25]

هن آيت سڳوريءَ ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام جا هي لفظ ته "مان پنهنجي نفس ۽ پنهنجي ڀاءُ کان سواءِ ڪنهن تي اختيار ۽ قدرت نه ٿو رکان." هن ڳالهه جو چٽو ثبوت آهي ته انسان پنهنجي نفس تي مڪمل ڪنٽرول رکي ٿو. هتي ڌيان طلب ڳالهه هيءَ آهي ته ڄاڻايل آيت ۾ "املك" جو لفظ

استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن جو مادو آهي (م.ل.ڪ) ان جي معنيٰ قوت رکڻ، ڪنهن شيءِ تي قادر ٿيڻ، اختيار رکڻ ۽ اٿارٽي (Authority) هجڻ آهي. هتي هڪ اهم نڪتو هي به آهي ته اهو لفظ ڪڏهن ڪڏهن سهاري ۽ ڀرجهلو هئڻ جي معنيٰ ۾ به استعمال ٿيندو آهي، جنهن تي ڪا شئي بيٺل هجي. ان جي معنيٰ قوت ۽ شدت به ايندي آهي. مالڪ جي معنيٰ آهي اختيار ۽ ارادي جو مالڪ هئڻ ۽ ان کان سواءِ مالڪ اهو متبوع هوندو آهي جنهن جي ٻيو ڪو تابع هجي. 36/72 ۽ 2/247 آيتن ۾ ملڪ کي اقتدار ۽ اختيار جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح ملڪوت جي معنيٰ آهي عزت ۽ اقتدار. پر اهو الله تعاليٰ جي لاءِ مخصوص آهي ته اهو پوري ڪائنات جو اڪيلو مالڪ آهي ۽ ان تي مڪمل اختيار ۽ ارادو رکي ٿو.

مٿين سمجهاڻين مان واضح آهي ته ملڪ جو لفظ قرآن مجيد ۾ اختيار، قبضي ۽ قدرت جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ جڏهن انساني نفس لاءِ اهو لفظ استعمال ڪيو وڃي ته ان جو واضح مطلب آهي ته انسان کي پنهنجي نفس تي مڪمل قبضو ۽ اختيار حاصل آهي.

پر جيڪڏهن هتي هي اعتراض ڪيو وڃي ته مٿين آيت ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام جو ذڪر آهي. تنهنڪري اهو نبين لاءِ ته ثابت آهي پر عام ماڻهو کي اهو اختيار نه ڏنو ويو آهي. ان لاءِ عرض آهي ته اهو نبين سان خاص نه آهي، بلڪ سمورن انسانن کي پنهنجي نفس تي اهڙي قسم جو اختيار ڏنو ويو آهي. ان جي تصديق آل عمران جي هيٺين آيت مان ٿئي ٿي:

لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ

"اوهان کي اوهان جي مال ۽ اوهان جي نفسن ۾ ضرور آزمايو ويندو."

[سورة آل عمران: 186]

آيت جا اهي لفظ واضح ۽ صريح انداز ۾ پوري انسان ذات لاءِ هڪ قاعدو بيان ڪري رهيا آهن. توهان کي (هي ڪنهن خاص گروهه کي خطاب نه آهي بلڪ پوري انسانيت کي خطاب آهي.) اوهان جي مالن ۽ نفسن جي باري ۾ آزمايو ويندو. ظاهر آهي ته آزمائش ان وقت ٿي سگهي ٿي جڏهن

ڪنهن شيءِ تي قبضو ۽ اختيار حاصل هجي ۽ ان متعلق جانچ پڙتال ڪئي وڃي ته انسان پنهنجي قبضي هيٺ شيءِ کي ڪيئن استعمال ڪري ٿو. جيڪڏهن ڪنهن شئي تي انسان جو قبضو ۽ اختيار ئي نه هجي ته ان متعلق آزمائش ۾ پرک جو تصور ئي بي معنيٰ آهي. تنهن ڪري هتان ثابت ٿئي ٿو ته انسان کي پنهنجي نفس تي مڪمل قبضو ۽ اختيار ڏنو ويو آهي. تڏهن ته ڪائنس آزمائش ۾ پرک ورتي وڃي ٿي.

ان حوالي سان هڪ ڳالهه هي به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته ان آيت مبارڪ (آل عمران:86) ۾ ٻن شين جو ذڪر آهي. هڪ مال جي آزمائش جو ٻيو نفس جي آزمائش جو. ظاهر آهي ته انسان پنهنجي مال تي مڪمل ڪنٽرول ۽ قبضو رکي ٿو. قرآن مجيد ۾ ڇهاسي جڳهن تي مختلف حوالن سان مختلف شين تي انساني ملڪيت تسليم ڪئي وئي آهي ۽ مال تي انسان جو ڪنٽرول ۽ اختيار هڪ پڌرو معاملو آهي جنهن کان انڪارڪرڻ جي گنجائش نه آهي. آيت سڳوريءَ ۾ مال سان گڏ انساني نفس جو ذڪر ڪري وڌيڪ واضح ڪيو ويو ته جيئن مال تي انساني قبضو هڪ پڌرو معاملو آهي، ائين انسان جو پنهنجي نفس تي ڪنٽرول ۽ قدرت پڻ هڪ صريح حقيقت آهي. ان جي وڌيڪ تصديق سورت "مائده" جي هيٺين آيت مان ٿئي ٿي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ ۚ

"اي ايمان وارو! اوهين پنهنجن نفسن جي ڪريو." [سورة المائده:105]

هن آيت سڳوريءَ ۾ الله ﷻ جو ايمان وارن کان مطالبو آهي ته پنهنجن نفسن جي حفاظت ڪن. هتي سوچڻ جي ڳالهه هي آهي ته پنهنجن نفسن جي حفاظت جو مطالبو ڪنهن کان ٿو ڪيو وڃي؟ ظاهر آهي ته حفاظت جي توقع ان مان ڪري سگهجي ٿي جنهن کي ڪنهن شيءِ تي قبضو ۽ اختيار ڏنو وڃي. جيڪڏهن ڪا شيءِ انسان جي اختيار ۾ ئي نه هجي ته ان جي حفاظت جو مطالبو بي معنيٰ آهي. تنهن ڪري نفس کي انساني اختيار ۾ ڏيڻ کان پوءِ ئي الله تعاليٰ هي مطالبو ڪيو آهي ته اهي پنهنجي نفس جي حفاظت ڪن. ان حوالي سان سورت النساءِ جي هيٺين آيت به وڏي اهميت

رکي ٿي. جنهن ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

فَقَاتِلْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ ۚ لَا تُكَلَّفُ اِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِيْنَ ۚ

"پوءِ (اي رسول!) الله جي رستي ۾ جنگ ڪر. تنهنجي نفس کان سواءِ توکي ٻئي جو ذميوار نه ٿو ٺهرايو وڃي ۽ ايمان وارن کي (جنگ ڪرڻ جو) شوق ڏيار." [سورة النساء:84]

هن آيت سڳوريءَ ۾ به نفس جي ذميداري انسان تي رکي وئي آهي ۽ نفس کي انسان جي تحويل ۾ ڏئي، انسان کي ان جو مڪلف (پابند) قرار ڏنو ويو آهي. ان حوالي سان سورت الانعام جي هيٺين آيت ۾ پڻ تدبر ۽ سوچ ويچار ڪرڻ ضروري آهي جنهن ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظّٰلِمُوْنَ فِيْ غَمَرٰتِ الْمَوْتِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوْٓا اَيْدِيْهِمْ ۚ اَخْرِجُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ۭ

"۽ جيڪڏهن تون ڏسين (ته توکي عجب ٿئي) جنهن وقت (اهي) ظالم موت جي سختين ۾ هوندا ۽ ملائڪ پنهنجن هٿن کي ڊگهو ڪري رهيا هوندا (انهن کي چوندا) ته پنهنجن نفسن کي ٻاهر ڪڍو." [سورة الانعام:93]

هن آيت سڳوريءَ ۾ جتي ظالمن جي موت جو انجام ٻڌايو ويو آهي، اُتي قابل غور ڳالهه هي آهي ته ملائڪ ظالمن کي چئي رهيا آهن. "اخرجو انفسكم" "پنهنجا نفس ڪڍو." اهي لفظ صريح هن ڳالهه تي دلالت ڪن ٿا ته انسان جو نفس تي ڪنٽرول ۽ قبضو هوندو آهي. تڏهن ته ملائڪ انهن کي چون ٿا ته "پنهنجا نفس ڪڍو." جي ائين نه هجي ها ته ملائڪ اهڙي قسم جو مطالبو نه ڪن ها.

نفس تي انسان جي قبضي ۽ اختيار جي حوالي سان سورت نازعات جي هيٺين آيت به وڏي اهميت رکي ٿي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى ۝

"۽ جيڪو پنهنجي پالڻهار جي سامهون بيهڻ کان ڊنو ۽ پنهنجي نفس کي خواهشن کان روڪيائين." [سورة عبس:40]

هن آيت سڳوريءَ ۾ الله ﷻ اخروي ڪاميابيءَ لاءِ گهربل شرطن مان هڪ شرط بيان ڪيو آهي ته اهو ئي شخص جنت جو حقدار هوندو جيڪو دنيا ۾ پنهنجو پاڻ کي نفس جي ڪِريل خواهشن جي تڪميل کان روڪي ٿو. زير بحث موضوع جي حوالي سان تدبر جو مقام هي آهي ته انسان وٽ ايترو اختيار آهي جو هو ان جي مدد سان پنهنجو نفس ڪنٽرول ۾ رکي سگهي ۽ ان جي منفي ترغيبن تي حاوي ٿي سگهي. اهو پڻ هن ڳالهه جو ثبوت آهي ته انسان کي پنهنجي نفس تي قدرت ۽ ڪنٽرول حاصل آهي.

قدرت ۽ قبضو اختيار ۽ ارادي ڪانسواءِ مڪمل ٿي نٿو سگهي. تنهن ڪري ان بحث مان هي نتيجو پڻ نڪري ٿو ته انسان کي مڪمل ارادي ۽ اختيار جي صلاحيت ڏني وئي آهي. جيڪڏهن انسان وٽ اختيار ۽ ارادي جي نعمت نه هجي ها ته ڪانئس نفس جي حفاظت جو مطالبو نه ڪيو وڃي ها.

(3) انسان کي نفس متوازن حالت ۾ ملندو آهي:

قرآن مطابق انسان کي نفس متوازن حالت ۾ عطا ٿيندو آهي. ان حقيقت جي نشاندهي قرآن مجيد جي هيٺين آيت مان ملي ٿي:

وَنَفۡسٖ وَمَا سَوَّىٰهَا ۝٧

”۽ نفس جو ۽ جنهن نموني ان کي برابر جوڙيو اٿس ان جو.“ [سورة الشمس:7]

هن آيت سڳوريءَ ۾ ”سواها“ جو لفظ قابل غور آهي. ان جو مادو (س. و. ي) آهي. ان جي معنيٰ آهي ڪنهن شيءِ جو پنهنجي ذات ۾ مڪمل اعتدال. استقامت ۽ ٻن شين جي درميان اعتدال به ان جي معنيٰ ۾ شامل آهي. قرآن مجيد ۾ مختلف جڳهن تي ان لفظ کي انهن ئي معنائن ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. مثال طور تي قرآن مجيد ۾ آهي:

وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُۥ وَٱسۡتَوَىٰٓ

”۽ جڏهن جوانيءَ کي پهتو ۽ پختو ٿيو.“ [القصص:14]

۽ سورت الفتح آيت نمبر 29 ۾ ان کي مضبوط ۽ سڌي بيهڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي.

فَٱسۡتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِۦ

”پوءِ پنهنجن ڪانن تي سڌي ٿي بيني.“ [سورة الفتح:29]

۽ ان جي معنيٰ هر قسم جي افراط ۽ تفريط (کوٽ واڌ) کان محفوظ رهڻ به آهي. اعتدال جي راهه جي معنيٰ ۾ ان کي سورت طٰه ۾ استعمال ڪيو ويو آهي:

الصِّرَٰطِ ٱلسَّوِيِّ ”سڌي راهه يا اعتدال جي راهه.“ [سورة طٰه:135]

ساڳي معنيٰ ۾ ان کي سورت مريم ۾ هنن لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي:

فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرٗا سَوِيّٗا ۝١٧

”اهو ان جي اڳيان صحيح سالم ماڻهوءَ جي صورت ۾ آيو.“ [سورة مريم:17]

سورت ”الملڪ“ آيت نمبر 22 ۾ به ان کي سڌي رستي جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي:

سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَٰطٖ مُّسۡتَقِيمٖ ۝٢٢

”جيڪو سڌي رستي تي سنئون سڌو ٿي هلي ٿو.“ [سورة الملڪ:22]

ان مادي جي معنيٰ وسط ۽ درميان جي به ايندي آهي. ان معنيٰ ۾ ان کي سورت الصافات جي آيت نمبر 55 ۾ استعمال ڪيو ويو آهي.”سواءِ الجحيم“ (جهنم جو وچ) ۽ سورت النجم ۾ حضرت جبرئيل عليه السلام بابت الله ﷻ جو ارشاد آهي:

ذُو مِرَّةٖ فَٱسۡتَوَىٰ ۝٦

”جيڪو طاقت وارو آهي. پوءِ اهو سڌو بيٺو.“ [سورة النجم:6]

ان لفظ جي معنيٰ هڪ ٻئي جي برابر هجڻ، هڪٻئي وانگر يا هڪ ٻئي جي مثل ۽ نظير جي به ايندي آهي.

مٿين وضاحتن مان معلوم ٿيو ته ان جي بنيادي معنيٰ اعتدال ۽ برابري جي آهي. ۽ جنهن شيءِ جي توازن جي گواهي الله ﷻ پاڻ ڏي ته ان کان پوءِ ان تي ڪنهن به قسم جي شڪ جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي.

ان ڳالهه جي شاهدي قرآن مجيد ۾ ٻين جڳهن تي به ڏني وئي آهي. جيئن الله ﷻ جو فرمان آهي:

لَقَدۡ خَلَقۡنَا الۡاِنۡسَانَ فِيۡۤ اَحۡسَنِ تَقۡوِيۡمٍ ﴿۴﴾

”بيشڪ اسان انسان کي تمام سهڻي انداز ۾ پيدا ڪيو آهي.“ [سورة التين:4]

هن آيت سڳوريءَ ۾ تقويم جي لفظ تي سوچ ويچار ڪرڻ ضروري آهي. ان جو مادو آهي. (ق.و.م) ان جي معنيٰ آهي متوازن هجڻ، ڪنهن معاملي جو توازن يا اعتدال ۾ هجڻ، محڪم ۽ مضبوط هجڻ، ثابت ۽ دائم رهڻ، درست ۽ سڌو هجڻ. ان مادي جي سمورن لفظن ۾ توازن قائم رکڻ مشترڪ آهي. اهو توازن جسماني، نفسياتي، معاشرتي، معاشي ڪنهن به نوعيت جو ٿي سگهي ٿو. تنهن ڪري جڏهن هي چيو ويو ته انسان کي ”احسن تقويم“ (سهڻي انداز) ۾ پيدا ڪيو ويو ته ان جو مطلب هي آهي ته ان کي توازن ۽ اعتدال ۾ پيدا ڪيو ويو. ان جي وڌيڪ وضاحت سورت انفطار جي هيٺين آيتن مان ٿئي ٿي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

يٰۤاَيُّهَا الۡاِنۡسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الۡكَرِيۡمِ ﴿۶﴾ الَّذِيۡ خَلَقَكَ فَسَوّٰىكَ فَعَدَلَكَ ﴿۷﴾ فِيۡۤ اَيِّ صُوۡرَةٍ مَّا شَآءَ رَكَّبَكَ ﴿۸﴾

”اي انسان! توکي ڪهڙي شيءِ پنهنجي سڳوري پالينڙ کان ڦيريو؟ جنهن توکي پيدا ڪيو پوءِ توکي صحيح سالم ڪيو. پوءِ توکي برابر ڪيائين. جنهن صورت ۾ گهريائين تنهن ۾ توکي جوڙيو اٿس.“ [سورة الانفطار:6-8]

قرآن مجيد جون مٿيون آيتون هن ڳالهه تي شاهد آهن ته خالق ڪائنات انسان کي احسن تقويم ۾ پيدا ڪيو آهي. ان تقويم ۾ ان جو جسماني ۽ نفسياتي توازن ٻئي شامل آهن ۽ الله ﷻ ساڳي سورة جي آيت نمبر ست ۾ نفس جي توازن کي بطور شاهديءَ جي پيش ڪيو آهي. ان مان واضح آهي ته انسان کي نفس انتهائي متوازن حالت ۾ عطا ٿيندو آهي.

4) انساني زندگيءَ جو مقصد نفس جي توازن کي برقرار رکڻ آهي

قرآن مطابق انساني زندگيءَ جو مقصد انسان کي عطا ٿيل نفس جي توازن کي برقرار رکڻ آهي. جيڪو شخص ان توازن کي برقرار رکڻ ۾

ڪامياب ٿيو اهو ئي قيامت جي ڏينهن ڪامياب ۽ ڪامران شمار ٿيندو ۽ جيڪو ماڻهو اهو توازن برقرار رکي نه سگهيو اهو قيامت جي ڏينهن ناڪام ۽ نامراد ۽ خساري ۾ هوندو. ڇو ته اخروي ڪاميابي ۽ ناڪاميءَ جو دارومدار ان تي ئي آهي. ان ڳالهه جي شاهدي قرآن مجيد جي هيٺين آيتن مان ملي ٿي:

وَنَفۡسٍ وَّمَا سَوّٰىهَا ﴿۷﴾ فَاَلۡهَمَهَا فُجُوۡرَهَا وَتَقۡوٰىهَا ﴿۸﴾ قَدۡ اَفۡلَحَ مَنۡ زَكّٰىهَا ﴿۹﴾ وَقَدۡ خَابَ مَنۡ دَسّٰىهَا ﴿۱۰﴾

”۽ (قسم آهي) نفس جو ۽ جنهن نموني ان کي برابر جوڙيو اٿس ان جو. پوءِ ان کي بدڪاريءَ ۽ نيڪوڪاريءَ جي سمجهه ڏني اٿس. بيشڪ اهو مراد کي پهچي ويو جنهن نفس کي پاڪ ڪيو ۽ بيشڪ اهو بي مراد ٿيو جنهن ان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو.“ [الشمس:7-10]

قرآن مجيد جي مٿين آيتن مان ڪيتريون ئي حقيقتون واضح ٿين ٿيون. هنن آيتن جي مختلف لفظن تي غور ڪرڻ ضروري آهي. پهرين آيت مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته انسان کي نفس متوازن حالت ۾ عطا ٿئي ٿو. ٻي آيت ان ڳالهه تي ڏس ڏئي ٿي ته الله ﷻ جي طرفان انسان کي نيڪي ۽ برائيءَ جي رستي جي چونڊ جو اختيار ۽ صلاحيت ڏني وئي آهي. هو پنهنجي اختيار ۽ صلاحيت سان ڪو به رستو اختيار ڪري سگهي ٿو. هاڻي اهو ان تي آهي ته هو پنهنجي لاءِ ڪهڙو رستو اختيار ڪري ٿو. ان آيت ۾ ”فَاَلۡهَمَهَا فُجُوۡرَهَا وَتَقۡوٰىهَا“ خاص طور غور ڪرڻ جوڳا آهن. پهرئين لفظ فالهمها جو مادو (ل. ه.م) آهي. ان جي معنيٰ ڪنهن شئي کي هڪ ئي ڀيري اُڳري وڃڻ آهي. ان مان مراد هيءَ آهي ته انسان جي تخليق هن انداز ۾ ٿي آهي ته هُو ٻئي ممڪنات رکي ٿو. هاڻي انسان جو پنهنجو اختيار ۽ ارادو آهي ته هُو انهن ممڪنات ۽ لڪل قوتن کي ڪهڙي رستي لاءِ استعمال ڪري ٿو. اڳتي ٻن رستن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. پهريون رستو فجور جو آهي. فجور جو مادو (ف.ج.ر) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ڦاڙڻ ۽ چيرڻ، ان ڪانسواءِ ان ۾ ڪنهن هڪ خاص پاسي جهڪاءُ جو رجحان به هوندو آهي ۽ اهو ڪشادگي ۽ ڪليل هئڻ جي معنيٰ ۾ به استعمال ٿيندو آهي. نيڪيءَ جي راهه کان ٿڙيل کي فاسق

فاجر ٿيو ويندو آهي. انساني نفس جي حوالي سان ان جي معنيٰ ٿيندي ٽڙيل پکڙيل ۽ منتشر. حقيقت ۾ نيڪي ۽ سچائيءَ جي رستي تان هٽڻ جي صورت ۾ انساني ذات ۾ انتشار ۽ ڏڦيڙ پيدا ٿيندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو "فجورها" جي مقابلي ۾ "تقواها" جو لفظ آيل آهي. جنهن جي معنيٰ آهي انساني ذات جو انتشار کان محفوظ رهڻ. ٻنهي لفظن جي پويان آيل "ها" ان ڳالهه جو دليل آهي ته اهي ٻئي نفس جون ڪيفيتون آهن. ٻين لفظن ۾ هيئن چئجي ته انساني ذات ۾ هيءَ صلاحيت رکي وئي آهي ته هو چاهي ته پنهنجي نفس کي بگاڙي ۽ منتشر ڪري يا ان کي مستحڪم ۽ مضبوط ڪري. ۽ ان کان پوين ٻنهي آيتن ۾ هن ڳالهه جي نشاندهي ڪئي وئي آهي ته اخروي ڪاميابيءَ جو مدار به ان تي ئي آهي. پهرين آيت (91/10) ۾ چيو ويو آهي ته جنهن شخص پنهنجي نفس کي پاڪ ڪيو، ان جي نشو و نما ڪئي ۽ ان کي وڌايو، اهو ڪامياب آهي. ان آيت ۾ "زڪها" جو لفظ قابل توجهه آهي. جنهن جو مادو آهي. (ز.ڪ.و) ان جي بنيادي معنيٰ آهي نشو و نما وٺڻ، وڌڻ ۽ ڦهلجڻ، ان ۾ واڌاري ۽ ارتقاءَ جو پهلو لڪل هوندو آهي. ٻين لفظن ۾ مٿين آيت جو مطلب ٿيندو، "جنهن پنهنجي نفس جي نشو و نما ڪئي اهو ڪامياب ٿيو." ان نشو و نما جو واحد رستو ايمان ۽ عمل صالح آهن. جڏهن ته ٻئي طرف جنهن شخص پنهنجي ذات کي منتشر ڪيو، اهو ناڪام ۽ نامراد ٿيو. ان جي وضاحت "دسٰها" جي لفظ سان ڪئي وئي آهي. ان جو مادو (د.س.س) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ڪنهن شيءِ کي ڪنهن ٻي شيءِ جي هيٺيان لڪائي ڇڏڻ، دٻائي ڇڏڻ يا دفن ڪري ڇڏڻ. قرآن مجيد ان جو مثال (افلح) سان ڏئي ڪري صورتحال واضح ڪري ڇڏي آهي. جيئن پوک جي پيداوار جي حصول لاءِ ٻج زمين ۾ ملائڻو پوندو آهي. تنهن هوندي به جيڪڏهن ان جي گهرجن جو مناسب پورائو ٿيندو ته اهو ميويدار ۽ ڦلدار وڻ بڻجندو ۽ فائدو به ڏيندو، پر جي ان جي صحيح سار سنڀال نه ٿيندي ته ٻج جون سڀ صلاحيتون ختم ٿي وينديون ۽ ڦٽي ڦلدار بڻجي نه سگهندو. انسان جو مثال به ائين ئي آهي. انساني نفس جي نشو و نما ايمان ۽ عمل صالح سان ٿيندي آهي. انهن ٻنهي جي نه هئڻ جي ڪري نفس تباهه ۽ برباد ٿي ويندو آهي. ۽ نفس جي

تباهيءَ جو مطلب قيامت جي ڏينهن ان جو جهنم جو ٻارڻ بڻجڻ آهي، ان کانسواءِ ڪجهه ناهي.

5) انسان صرف پنهنجي نفس جو ذميوار آهي

قرآن مطابق هر انسان صرف ۽ صرف پنهنجي نفس جو ذميوار آهي. ٻين لفظن ۾ نفس جي توازن جي برقراري ۽ ان جي ترقي هر انسان جي انفرادي ذميواري آهي ۽ اهو پنهنجي نفس جو پاڻ ذميوار آهي. ان ڳالهه جي شاهدي قرآن مجيد جي هيٺين آيت مان ملي ٿي جنهن ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

فَقَاتِلْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ ۚ لَا تُكَلَّفُ اِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِيْنَ ۚ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَّكُفَّ بَاْسَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا ۭ وَاللّٰهُ اَشَدُّ بَاْسًا وَّاَشَدُّ تَنْكِيْلًا ۝٨٤

پوءِ (اي رسول!) الله جي رستي ۾ جنگ ڪر، تنهنجي نفس کان سواءِ توکي ٻئي جو ذميوار نه ٿو ٺهرايو وڃي ۽ ايمان وارن کي (جنگ ڪرڻ جو) شوق ڏيار، اميد ته الله ڪافرن جي جنگ کي بند ڪندو ۽ الله جنگ ۾ (به) سخت ۽ سزا ڏيڻ ۾ (به) سخت آهي."

[النساءِ:84]

هن آيت سڳوريءَ ۾ واضح طور تي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي چيو ويو آهي ته اوهان پنهنجي نفس کان سواءِ ڪنهن شيءِ جا ذميوار نه آهيو. ظاهر آهي ته جيڪو حڪم نبي سڳوري ﷺ لاءِ آهي، اُهو سمورن مسلمانن لاءِ به چئبو. ڇو ته جيستائين ڪو دليل ڪنهن قسم جي تخصيص جو ڏس ڏيندڙ نه هجي، اهو حڪم عام هوندو آهي. تنهن ڪري يقيني طور تي چئي سگهجي ٿو ته سمورن مسلمانن تي انهن جي نفس کان سواءِ ڪنهن شيءِ جي ذميواري نه آهي. پر جيڪڏهن قرآن مجيد جي پوري تعليم جو جائزو ورتو وڃي ته توحيد تي اصرار کان پوءِ جنهن معاملي تي سڀ کان وڌيڪ زور ڏنو ويو آهي اهو هي آهي ته هر انسان پنهنجن عملن جو پاڻ ذميوار آهي. ان حوالي سان قرآن مجيد جون ڪيتريون ئي آيتون پيش ڪري سگهجن ٿيون:

كُلُّ نَفۡسٍۭ بِمَا كَسَبَتۡ رَهِيۡنَةٌ ﴿۳۸﴾

”سڀ ڪو نفس پنهنجي ڪردار ۾ ڦاٿل آهي.“ [المدثر:38]

اهڙي طرح سورت توبہ ۾ الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی جو فرمان آهي:

جَزَآءًۢ بِمَا كَانُوۡا يَكۡسِبُوۡنَ ﴿۸۲﴾

”بدلو آهي انهن جي عملن جو.“ [التوبہ: 82]

سورت سبا ۾ الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی جو فرمان آهي:

هَلۡ يُجۡزَوۡنَ اِلَّا مَا كَانُوۡا يَعۡمَلُوۡنَ ﴿۳۳﴾

”جيڪي عمل ڪندا هئا انهن جو انهن کي بدلو ملندو.“ [سبا:14]

ان ڪانسواءِ قرآن مجيد جي ڪيترين ئي آيتن جو حوالو ڏئي سگهجي ٿو. جن مان ثابت ٿئي ٿو تہ انسان کي ان جي عملن جو مڪلف قرار ڏنو ويو آهي ۽ جڏهن قرآن مطابق انسان جي سمورن عملن جو اثر ان جي نفس تي مرتب ٿئي ٿو تہ يقيني طور تي هي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ هر انسان صرف ۽ صرف پنهنجي نفس جو ذميوار آهي. ان ڪانسواءِ ڪنهن ٻي شي جو مڪلف نہ آهي.

ايمان وارن کي نفس جي حفاظت جو حڪم

اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي جڳهن تي ايمان وارن کي پنهنجي نفس جي حفاظت جو حڪم ڏنو ويو آهي. ان بابت قرآن مجيد ۾ الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی جو فرمان آهي:

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡا قُوۡۤا اَنۡفُسَكُمۡ وَاَهۡلِيۡكُمۡ نَارًا وَّقُوۡدُهَا النَّاسُ وَالۡحِجَارَةُ عَلَيۡهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَّا يَعۡصُوۡنَ اللّٰهَ مَاۤ اَمَرَهُمۡ وَيَفۡعَلُوۡنَ مَا يُؤۡمَرُوۡنَ ﴿۶﴾

”اي ايمان وارو! پاڻ کي ۽ پنهنجن گهر جي ڀاتين کي اهڙي باهہ کان بچايو جنهن جو ٻارڻ ماڻهو ۽ پٿر آهن. ان تي سخت طبيعت ۽ طاقت وارا ملائڪ (مقرر) آهن. جنهن جو الله کين حڪم ڪيو آهي، تنهن ۾ سندس نافرماني نہ ٿا ڪن ۽ جنهن جو کين حڪم ڪيو وڃي ٿو سو ڪن ٿا.“ [التحريم:6]

اهڙي طرح سورت المائده ۾ الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی جو فرمان آهي:

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡا عَلَيۡكُمۡ اَنۡفُسَكُمۡ ۚ لَا يَضُرُّكُمۡ مَّنۡ ضَلَّ اِذَا اهۡتَدَيۡتُمۡ ؕ اِلَى اللّٰهِ مَرۡجِعُكُمۡ جَمِيۡعًا فَيُنَبِّئُكُمۡ بِمَا كُنۡتُمۡ تَعۡمَلُوۡنَ ﴿۱۰۵﴾

”اي ايمان وارو! اوهين پنهنجن نفسن جي ڪريو. جيڪڏهن اوهين رستي تي ايندؤ تہ جيڪو گمراهہ ٿيو سو اوهان کي (ڪجهہ بہ) نقصان نہ پهچائيندو. اوهان سڀني کي الله ڏي ئي موٽڻو آهي. پوءِ جيڪي اوهين ڪريو پيا تنهن جي اوهان کي خبر ڏيندو.“ [المائده:105]

انهن ٻنهي آيتن ۾ ايمان وارن کي حڪم ڏنو ويو آهي تہ اهي پنهنجن نفسن جي حفاظت ڪن. پهرين آيت سڄوريءَ ۾ پنهنجي نفس سان گڏ پنهنجي اهل ۽ عيال بابت هي حڪم ڏنو ويو آهي تہ انهن کي جهنم جو ٻل ٻڻجڻ کان بچايو. هتي ڏيان جوڳي ڳالهہ هيءَ آهي تہ حڪم ايمان وارن کي ڏنو پيو وڃي تہ هُو پنهنجي نفسن کي دوزخ جي باهہ کان بچائين. نفس جي حفاظت مان مراد آهي تہ برن عملن کان پاسو ڪري تقويٰ اختيار ڪن. ڇو تہ اهو ئي رستو آهي جنهن سان نفس جي حفاظت ممڪن آهي. نفس جي حفاظت نہ ڪرڻ جو انجام جهنم جي باهہ ٻڌايو ويو آهي، جنهن جو ٻل انسان ۽ پٿر هوندا. ان کان بچڻ لاءِ تقويٰ جو رستو اختيار ڪرڻ ضروري آهي.

ان ڪانسواءِ انهن ٻنهي آيتن ۾ توجهہ طلب ڳالهہ هي آهي تہ انهن ٻنهي آيتن ۾ نفس جي حفاظت جو حڪم صرف ايمان وارن کي ڏنو ويو آهي. جڏهن تہ مٿي هيءَ ڳالهہ معلوم ٿي چڪي آهي تہ نفس سمورن انسانن کي متوازن حالت ۾ ملندو آهي ۽ سمورن انسانن جي نجات جو دارومدار نفس جي توازن برقرار رکڻ تي آهي. هتي هي سوال پيدا ٿئي ٿو تہ نفس جي حفاظت جو حڪم صرف مسلمانن کي ڇو آهي؟ ان جو سبب هي آهي تہ سمورن انسانن مان صرف مسلمانن جو گروهہ اهڙو آهي جيڪو ان حقيقت کي تسليم ڪري ٿو ۽ پنهنجي نجات ۽ ڪاميابيءَ جو فڪر ڪري ٿو اهڙا ماڻهو جيڪي ان حقيقت کي تسليم ئي نہ ڪن تہ ظاهر آهي تہ انهن لاءِ نفس جي حفاظت جو تصور بي معنيٰ آهي. الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی تي

ايمان آڻڻ ڪائنات جي سڀ کان پهرين سچائي آهي، جنهن کي تسليم ڪرڻ ضروري آهي. الله ﷻ تي ايمان آڻڻ کان پوءِ انهن سمورين حقيقتن کي تسليم ڪرڻ، جن جو مطالبو قرآن مجيد ڪري ٿو، ان راهه جي ٻي منزل آهي. هڪ مسلمان جيڪو دل جي سچائيءَ سان الله ﷻ تي ايمان آڻي ٿو ۽ الله ﷻ جا سمورا احڪام صحيح تسليم ڪري ٿو. تنهنڪري ان جي نفس جي توازن ۾ نشو نما جو سوال پيدا ٿئي ٿو. ٻي طرف اهي ماڻهو جيڪي انهن حقيقتن کي تسليم ئي نہ ٿا ڪن، ظاهر آهي تہ انهن لاءِ نفس جي حفاظت جو چتاءُ بي معنيٰ آهي. تنهن ڪري ان حوالي سان قرآن انهن سان مخاطب ئي نہ آهي.

7) انساني نفس، آزمائش جو ذريعو

قرآن مطابق انسان کي انسان جي حيثيت سان ڪيس مال ۽ نفس بابت ضرور آزمايو ويندو. اها انسان ذات جي اهڙي تقدير آهي جنهن کان ڪنهن کي بہ مستثنيٰ ڪري نہ ٿو سگهجي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

لَتُبْلَوُنَّ فِيٓ اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ ۟ ﴿١٨٦﴾

"اوهان کي اوهان جي مالن ۽ اوهان جي نفس ۾ ضرور آزمايو ويندو."

[آل عمران: 186]

آزمائش جي حوالي سان قرآن ۾ ٻہ لفظ استعمال ڪيا ويا آهن: هڪ "نبلو" جو لفظ ۽ ٻيو "فتنہ" جو لفظ. هيٺ انهن ٻنهي لفظن جو جدا جدا تجزيو پيش ڪجي ٿو.

(1) نبلو:

قرآن مجيد ۾ آزمائش جي حوالي سان ڪيترن ئي جڳهن تي اهو لفظ آيل آهي. جنهن جو مادو (ب.ل.و) آهي. ان مادي جون بنيادي معنائون ٻہ آهن: (1) ڪنهن شيءِ جو حال معلوم ڪرڻ، يعني ان بابت جيڪي ڳالهيون معلوم نہ هجن، اهي معلوم ڪرڻ. (2) ڪنهن شيءِ جي اصليت جو ظاهر ٿيڻ، پوءِ اها سٺي هجي يا بري. جڏهن اهو لفظ الله ﷻ لاءِ استعمال ٿئي تہ اتي

صرف ٻي معنيٰ مراد هوندي. ڇاڪاڻ تہ الله ﷻ علام الغيوب (ڳجهہ جو ڄاڻندڙ) آهي. تنهن ڪري ان متعلق اهو تصور بہ نٿو ڪري سگهجي تہ اهو ڪنهن جي حال کان بي خبر هجي. تنهنڪري ان لفظ جي بنيادي معنيٰ احوال معلوم ڪرڻ يا اصل حقيقت جو ظاهر ڪرڻ آهي. الله ﷻ طرفان آزمائش جي مراد هيءَ هوندي آهي تہ الله ﷻ ٻانهي کي موقعو ڏيندو آهي تہ هو پنهنجين صلاحيتن کي نکيڙي نروار ڪري ۽ پنهنجا انساني جوهر ٻاهر ڪڍي. اها آزمائش بہ در حقيقت ٻانهي جي مٿان رب جي رحمت هوندي آهي. ڇاڪاڻ تہ انسان ان جي ذريعي زندگيءَ ۾ پيش ايندڙ رڪاوٽن ۽ مشڪلاتن سان منهن ڏيندو اڳتي وڌندو رهندو آهي، ان ريت ان جي شخصيت يا اقبال جي اصطلاح ۾ "خودي" جي تعمير ٿيندي رهندي آهي.

سورت الدهر ۾ "ابتلاء" جي لفظ کي اهڙي جڳهہ تي استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن مان لڪل جوهرن کي مخصوص شڪل ۾ ظاهر ٿيڻ جو مفهوم واضح ٿئي ٿو. الله ﷻ فرمائي ٿو تہ انسان جي پيدائش مرد ۽ عورت جي نطفي جي ميلاپ سان ٿيندي آهي. نطفو اهڙن باريڪ جراثيمن تي مشتمل هوندو آهي، جيڪي خوردبينيءَ کانسواءِ نظر نہ ايندا آهن. انهن جراثيمن ۾ پورو ٻار لڪل هوندو آهي. ان حقيقت جي وضاحت قرآن مجيد هنن لفظن سان ڪري ٿو:

اِنَّا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ نُّطْفَةٍ اَمْشَاجٍ ۖ نَّبْتَلِيْهِ فَجَعَلْنٰهُ سَمِيْعًا بَصِيْرًا ﴿٢﴾

"بيشڪ اسان انسان کي گڏيل منيءَ مان پيدا ڪيو تہ ان کي آزمايون، پوءِ ان کي ٻڌندڙ ڏسندڙ ڪيوسون." [الدهر: 2]

"ابتلاءُ" جو نقشو اهو ئي آهي. يعني لڪل جوهرن کي مخصوص شڪل ۾ ظاهر ڪرڻ. مٿين وضاحت مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ "ابتلاءُ" مان مراد الله ﷻ جي طرفان ڪنهن کي آزمائڻ نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ اها الله ﷻ جي شايان شان نہ آهي، جو هو ڪنهن کي آزمائي. ڇاڪاڻ تہ هو هر شيءِ جو ڪامل ۽ اڪمل علم رکي ٿو. جڏهن هو هر شيءِ کي ڄاڻي ٿو تہ پوءِ ان ڏانهن آزمائش جي نسبت ڪرڻ هڪ بي معنيٰ ۽ بي مقصد ڳالهہ آهي. تنهن ڪري ايندڙ بحثن ۾ "آزمائش" جي لفظ مان مراد هوندي الله ﷻ جي طرفان عطا

ڪيل اهڙا موقعا جنهن مان انسان پنهنجي شخصيت/انا/خوديءَ جي تعمير ڪري سگهي. اها تعمير سٺين ۽ برين حالتن ٻنهي ۾ ٿيندي آهي. تنهنڪري آزمائش پڻ ٻنهي حالت ۾ ورتي ويندي آهي.

سورت البقره ۾ بني اسرائيل جي "ابتلاءَ" جي صورت هن ريت بيان ڪئي وئي آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَاِذْ نَجَّيْنٰكُمْ مِّنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُوْمُوْنَكُمْ سُوْۗءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُوْنَ اَبْنَاۗءَكُمْ وَيَسْتَحْيُوْنَ نِسَاۗءَكُمْ ۭ وَفِيْ ذٰلِكُمْ بَلَاۗءٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ عَظِيْمٌ ﴿49﴾

"۽ (اهو وقت ياد ڪريو) جڏهن اسان اوهان کي فرعون جي ماڻهن کان بچايو. هو اوهان کي بڇڙو عذاب پهچائيندا هئا. اوهان جي پٽن کي ڪهندا هئا ۽ اوهان جي ڌيئرن کي جيئرو ڇڏيندا هئا ۽ ان ۾ اوهان جي پاليندڙ جي طرفان وڏو امتحان هو." [البقره:49]

بني اسرائيل کي فرعون جي ظلم کان نجات ڏيارڻ جو مقصد هو ته ڏسجي ته هو آزادي ملڻ کان پوءِ ان جو قدر ڪن ٿا يا نه. ۽ هُو آزاديءَ جي نعمت ملڻ کان پوءِ ڪهڙي طرز عمل جو مظاهرو ڪن ٿا.

۽ بدر جي لڙائي ۾ الله ﷻ جي طرفان مسلمانن جي بي انتها مدد ۽ نصرت ان لاءِ هئي ته جيئن مؤمنن جي پرک ڪري سگهجي ته هو الله ﷻ جي احسانن جو شڪريو ڪهڙي طرح ادا ڪن ٿا. جنگ بدر بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

فَلَمْ تَقْتُلُوْهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ قَتَلَهُمْ ۠ وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى ۚ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِيْنَ مِنْهُ بَلَاۗءً حَسَنًا ۭ اِنَّ اللّٰهَ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ﴿17﴾

"پوءِ اوهان انهن کي قتل نه ڪيو پر انهن کي الله قتل ڪيو. ۽ جڏهن توهان (ڌوڙ جي مٺ) اڇلي ته اها توهان نه اڇلي پر الله اڇلي ۽ هن لاءِ ته الله ايمان وارن تي پنهنجي طرفان چڱو احسان ڪري، بيشڪ الله ٻڌندڙ ڄاڻندڙ آهي." [الانفال:17]

بني اسرائيل کي ان دور جي ٻين قومن تي فضيلت ڏني وئي ۽ انهن کي ٻين قومن کان سرفراز ڪيو ويو. ان ۾ به کين جيڪو مرتبو ڏنو ويو هو ان ۾

موقعا هئا ته هو پنهنجي شخصيت جي تعمير ڪري سگهن. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَلَقَدِ اخْتَرْنٰهُمْ عَلٰي عِلْمٍ عَلَي الْعٰلَمِيْنَ ﴿32﴾ وَاٰتَيْنٰهُمْ مِّنَ الْاٰيٰتِ مَا فِيْهِ بَلٰۗـؤٌا مُّبِيْنٌ ﴿33﴾

"۽ بيشڪ اسان کين ڄاڻي ٻجهي سڀني قومن کان پسند ڪيو ۽ کين اهي نشانيون ڏنيون سون جن ۾ (سندن) ظاهري آزمائش هئي." [الدخان:32-33]

يَوْمَ تُبْلَى السَّرَاۗىِٕرُ ﴿9﴾

"جنهن ڏينهن (دلين جا) ڳجهه ظاهر ڪيا ويندا." [الطارق:9]

۽ سورت آل عمران ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا فِيْ صُدُوْرِكُمْ

"۽ هن لاءِ ته جيڪي اوهان جي سينن ۾ آهي تنهن کي الله پڌرو ڪري." [آل عمران:154]

سورت يونس ۾ آهي:

هُنَالِكَ تَبْلُوْا كُلُّ نَفْسٍ مَّآ اَسْلَفَتْ

"اتي سڀ ڪنهن شخص جيڪي اڳتي موڪليو هوندو تنهن کي اتي موجود ڏسندو." [يونس:30]

اهڙي طرح قرآن مجيد ۾ ٻين جڳهن مثال طور (سورة المؤمنون 30) تي به ان کي ظاهر ڪرڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي.

تنهن ڪري هي چئي سگهجي ٿو ته "ابتلاءَ" مان مراد انسان جي صلاحيتن جو ظاهر ٿيڻ آهي، جيڪو ڏکن ۽ سکن ٻنهي صورتن ۾ ٿي سگهي ٿو. جيڪو انهن مان پار پئي نڪري ٿو اهو پارس ٻڻجي وڃي ٿو. ان جو بهترين مثال حضرت ابراهيم عليه السلام جي شخصيت آهي. جيڪو اهڙي قسم جي آزمائشن مان پار پئجي ڪامياب ۽ سرخرو ٻڻجي ويو. حضرت ابراهيم عليه السلام بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖمَ رَبُّهٗ بِكَلِمٰتٍ فَاَتَمَّهُنَّ ۭ قَالَ اِنِّىْ جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا ۭ

قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِيْ ۭ قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظّٰلِمِيْنَ ﴿١٢٤﴾

”۽ جڏهن ابراهيم کي سندس پالڻهار ڪن ڳالهين ۾ آزمايو پوءِ ان انهن کي پورو ڪيو. تڏهن الله فرمايو تہ آءٌ توکي ماڻهن جو پيشوا ڪريان ٿو چيائين تہ منهنجي اولاد مان بہ (پيشوا ڪندين؟) فرمايائين تہ منهنجو (اهو) انجام ظالمن کي نہ پهچندو.“ [البقره:124]

(2) **فتنو:**

آزمائش جي حوالي سان قرآن مجيد ۾ جيڪو ٻيو لفظ استعمال ٿيو آهي اهو آهي ”فتنہ“ جو لفظ ان جو مادو آهي (ف.ت.ن) ان جي معنيٰ آهي سون يا چانديءَ کي باهہ ۾ ڳارڻ تہ جيئن ان مان کرو کوٽو هڪ ٻئي کان جدا ٿي وڃن. ان حوالي سان ان جي معنيٰ ڪنهن شيءِ جي اصليت ظاهر ڪرڻ ايندي آهي. تنهن ڪري ”الفتانۃ“ ان ڪسوٽيءَ کي چوندا آهن، جنهن تي سون ۽ چانديءَ کي رڳڙي ان جي اصليت ظاهر ڪئي وڃي. تنهن ڪري فتني جي معنيٰ تڪليف ڏئي ڪري پرکڻ ۽ آزمائڻ بہ ايندي آهي. قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي جڳهن تي ان کي آزمائش جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ اهو لفظ آزمائش کان سواءِ ٻين معنائن ۾ بہ استعمال ڪيو ويو آهي. مثال طور ان کي سورت التوبہ جي آيت نمبر 126 ۾ جنگ جي مصيبتن ۽ تڪليفن جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. سورت الصافات جي آيت نمبر 162 ۾ ان کي صحيح رستي کان هٽائي غلط رستي تي لڳائڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. سورت توبہ جي آيت 91 ۾ ان کي جنگ جي معنيٰ ۾، سورۃ زمر جي آيت 49، سورۃ مائده جي آيت 49 ۽ سورۃ بني اسرائيل جي آيت 73 ۾ ان کي گمراهي يا هدايت جي راهہ کان هٽائڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. سورۃ حج جي آيت 11 ۾ ان کي چڱائيءَ جي مقابلي ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. سورۃ طٰه جي آيت 193 ۽ سورۃ الانفال جي آيت 39 ۾ ان کي الله جي راهہ ۾ ايندڙ رڪاوٽن لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. ايذاءُ، مصيبت ۽ تڪليف جي معنيٰ ۾ (22/11)، سزا يا عذاب جي معنيٰ ۾ (37/63)، ڌوکي ۽ فريب جي معنيٰ ۾ (20/102) دوکي ڪاڏل ۽ گمراهہ جي معنيٰ ۾ (68/6)، سزا ڏيڻ جي معنيٰ ۾ (6/53) ۽ معذرت ۽ حجت

جي معنيٰ ۾ ان جو استعمال (6/23) ڪيو ويو آهي.

جيسيتائين آزمائش جو تعلق آهي تہ قرآن مطابق انسان ذات جي تخليق جو مقصد ئي آزمائش آهي. يعني الله ﷻ سمورن انسانن کي مختلف قسم جا موقعا فراهم ڪندو آهي، جن سان انهن جي شخصيت نروار ٿيندي آهي. ان ڏکي صورتحال مان هر انسان کي بهرحال گذرڻو پوندو آهي. هيءَ الله تعاليٰ جي مشيت جي هڪ اهڙي تقدير آهي جنهن کان ڪوبہ انسان بچي نٿو سگهي. اهڙي طرح موت ۽ حيات جي تخليق جو مقصد بہ انسانن جي آزمائش آهي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

الَّذِيْ خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا ۭ وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْغَفُوْرُ ۝ۙ﴿٢﴾

”جنهن موت ۽ حياتيءَ کي پيدا ڪيو هن لاءِ تہ اوهان کي آزمائي تہ اوهان مان ڪنهن جا عمل چڱا آهن ۽ اهو زبردست ۽ بخشڻ وارو آهي.“ [الملڪ:2]

اهو معاملو زمين ۽ آسمانن جي پيدائش جي وقت کان ئي مقرر ٿيل آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَهُوَ الَّذِيْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ وَّكَانَ عَرْشُهٗ عَلَي الْمَاۗءِ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا ۭ وَلَىِٕنْ قُلْتَ اِنَّكُمْ مَّبْعُوْثُوْنَ مِنْۢ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُوْلَنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ مُّبِيْنٌ ﴿٧﴾

”۽ هو اهو آهي جنهن آسمانن ۽ زمين کي ڇهن ڏينهن ۾ پيدا ڪيو ۽ سندس تخت پاڻيءَ تي هو هن لاءِ تہ اوهان کي آزمائي تہ اوهان مان ڪنهن جو عمل وڌيڪ چڱو آهي.“ [هود:7]

سختي ۽ ڪشادگي ٻئي ان آزمائش جون مختلف شڪليون آهن. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

كُلُّ نَفْسٍ ذَاۗىِٕقَةُ الْمَوْتِ ۭ وَنَبْلُوْكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً ۭ وَاِلَيْنَا تُرْجَعُوْنَ ﴿٣٥﴾

”سڀ ڪو نفس موت (جو مزو) چکڻ وارو آهي. ۽ اسين اوهان کي چڱيءَ طرح برائي ۽ ڀلائيءَ سان آزمايون ٿا ۽ اسان ڏي ئي اوهان کي موٽايو ويندو.“ [الانبياء:35]

ان آزمائش جو ذريعو زمين ۽ زمين ۾ پيدا ٿيندڙ سموريون شيون آهن. يعني زمين جي هر شئي انسان جي لاءِ آزمائش جو ذريعو آهي. ٻين لفظن ۾ پوري زندگي هڪ مڪمل آزمائش آهي. قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

اِنَّا جَعَلۡنَا مَا عَلَى الۡاَرۡضِ زِيۡنَةً لَّهَا لِنَبۡلُوَهُمۡ اَيُّهُمۡ اَحۡسَنُ عَمَلًا ۝

”جيڪي زمين تي آهي تنهن کي اسان ان جو سينگار ڪيو آهي ته جيئن اسين کين آزمايون ته ڪنهن جو عمل چڱو آهي.“ [الڪهف:7]

نه صرف زمين جون سڀ شيون انسان لاءِ آزمائش آهن بلڪ سمورا انسان هڪ ٻئي لاءِ آزمائش جو ذريعو آهن ۽ ان آزمائش ۾ صبر بهرحال ضروري آهي.

وَمَاۤ اَرۡسَلۡنَا قَبۡلَكَ مِنَ الۡمُرۡسَلِيۡنَ اِلَّاۤ اِنَّهُمۡ لَيَاۡكُلُوۡنَ الطَّعَامَ وَيَمۡشُوۡنَ فِى الۡاَسۡوَاقِ ؕ وَجَعَلۡنَا بَعۡضَكُمۡ لِبَعۡضٍ فِتۡنَةً ؕ اَتَصۡبِرُوۡنَ ۚ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيۡرًا ۝

”۽ (اي رسول!) توکان اڳ جيترا به رسول موڪلياسون، سي (تو وانگر) کاڌو کائيندا هئا ۽ بازارين ۾ هلندا هئا. ۽ اسان اوهان مان هڪڙن کي ٻين لاءِ آزمائش ڪيو آهي (ته ڏسون) ته ڇا اوهين ثابت قدم به رهو ٿا ۽ تنهنجو پالڻهار (سڀ ڪجهه) ڏسندڙ آهي.“ [الفرقان:20]

يقيني طور تي الله ﷻ لاءِ اهو معاملو ڪو ڏکيو نه هيو جو سمورن انسانن کي هڪ ئي دستور ۽ طريقه ڪار جو پابند ڪري ڇڏي ها. ان ريت سمورا انسان هڪ ئي طريقي ۽ دستور جا پابند بڻجي وڃن ها. پر الله ﷻ جي مشيت، انسانن جي پرک ڪرڻ هئي. الله ﷻ انسانن کي عطا ڪيل سمورين شين کي سندن ذات جي واڌاري ۽ ترقيءَ جو ذريعو بڻايو آهي ته جيئن انسان پنهنجي ذات جي تعمير ۽ نشو ونما پاڻ ڪري سگهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

لِكُلٍّ جَعَلۡنَا مِنۡكُمۡ شِرۡعَةً وَّمِنۡهَاجًا ؕ وَلَوۡ شَآءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمۡ اُمَّةً وَّاحِدَةً وَّلٰـكِنۡ لِّيَبۡلُوَكُمۡ فِىۡ مَاۤ اٰتٰٮكُمۡ فَاسۡتَبِقُوا الۡخَيۡرٰتِ ؕ اِلَى اللّٰهِ مَرۡجِعُكُمۡ جَمِيۡعًا فَيُنَبِّئُكُمۡ بِمَا كُنۡتُمۡ فِيۡهِ تَخۡتَلِفُوۡنَ ۝

”اوهان مان هر هڪ (جماعت) لاءِ (خاص) شريعت ۽ (خاص) رستو

مقرر ڪيوسون. ۽ جيڪڏهن الله گهري ها ته اوهان کي هڪ جماعت ڪري ها، پر (ائين نه ڪيائين) هن لاءِ ته جيڪي حڪم اوهان کي ڏنا اٿس تن ۾ اوهان کي آزمائي. پوءِ چڱاين ڏي هڪ ٻئي کان اڳتي وڌڻ ۾ مقابلو ڪيو اوهان سڀني کي الله ڏي ئي موٽڻو آهي. پوءِ جنهن ڳالهه ۾ اوهين (پاڻ ۾) اختلاف پيا ڪريو تنهن جي اوهان کي خبر ڏيندو.“ [المائده:48]

ان آزمائش ۾ مسلمانن لاءِ ڪا به رعايت يا استثنيٰ نه آهي. اهو هڪ قانون آهي ۽ سڀني لاءِ آهي. ان ۾ ڪا به تخصيص نه آهي. ٻي جڳهه تي الله ﷻ جو ارشاد آهي:

الٓمّٓ ۝ اَحَسِبَ النَّاسُ اَنۡ يُّتۡرَكُوۡۤا اَنۡ يَّقُوۡلُوۡۤا اٰمَنَّا وَهُمۡ لَا يُفۡتَنُوۡنَ ۝ وَلَقَدۡ فَتَنَّا الَّذِيۡنَ مِنۡ قَبۡلِهِمۡ فَلَيَعۡلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذِيۡنَ صَدَقُوۡا وَلَيَعۡلَمَنَّ الۡكٰذِبِيۡنَ ۝

”الم. ڇا ماڻهن (هي) خيال ڪيو آهي ته سندن (رڳو ايتري) چوڻ تي ته ”اسان ايمان آندو“، کين ڇڏيو ويندو ۽ انهن کي آزمايو نه ويندو. جيڪي کانئن اڳ هئا تن کي بيشڪ اسان آزمايو سو جن (ايمان ظاهر ڪرڻ ۾) سچ ڳالهايو آهي تن کي الله ضرور ڄاڻندو (يعني ٻين کان جدا ڪندو) ۽ ڪوڙن کي به ضرور معلوم ڪندو.“ [العنڪبوت:1-3]

گذريل قومن ۾ فرعون ۽ بني اسرائيل هئا جن کي مختلف طريقن سان آزمايو ويو:

وَلَقَدۡ فَتَنَّا قَبۡلَهُمۡ قَوۡمَ فِرۡعَوۡنَ وَجَآءَهُمۡ رَسُوۡلٌ كَرِيۡمٌ ۝

”۽ بيشڪ اسان انهن کان اڳ فرعون جي قوم کي آزمايو ۽ وٽن عزت وارو رسول (موسيٰ) آيو.“ [الدخان:17]

بني اسرائيل جي متعلق چيو ويو ته انهن کي اهڙيون نشانيون ڏنيون ويون جن ۾ واضح آزمائش هئي:

وَلَقَدِ اخۡتَرۡنٰهُمۡ عَلٰى عِلۡمٍ عَلَى الۡعٰلَمِيۡنَ ۝ وَاٰتَيۡنٰهُمۡ مِّنَ الۡاٰيٰتِ مَا فِيۡهِ بَلٰٓـؤٌا مُّبِيۡنٌ ۝

"۽ بيشڪ اسان کين ڄاڻي ٻجهي سيني قومن کان پسند ڪيو ۽ کين اهي نشانيون ڏنيون سون جن ۾ سندن ظاهري ۽ ڇٽي آزمائش هئي." [الدخان:32-33]

انهن آزمائشن مان هڪ آزمائش هيءَ به هئي جو کين ڇنڇر جي ڏينهن مڇي مارڻ کان روڪيو ويو هو:

وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِىْ كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِۘ اِذْ يَعْدُوْنَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَاْتِيْهِمْ حِيْتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَّيَوْمَ لَا يَسْبِتُوْنَ ۙ لَا تَاْتِيْهِمْ ۛ كَذٰلِكَ ۛ نَبْلُوْهُمْ بِمَا كَانُوْا يَفْسُقُوْنَ ﴿١٦٣﴾

"۽ انهن کان ان ڳوٺ بابت پڇ جيڪو سمنڊ جي ڪناري تي هو. جڏهن اهي ڇنڇر (جي ڏينهن واري حڪم) ۾ ان وقت حد کان لنگهڻ لڳا جنهن وقت سندن (پرواري سمنڊ جون) مڇيون سندن (برڪت واري) ڇنڇر جي ڏينهن پاڻيءَ جي مٿاڇري تي ظاهر ٿي وٽن اچڻ لڳيون ٿي ۽ جنهن ڏينهن ڇنڇر نه ڪندا هئا (ڇنڇر نه هوندو هو) ته وٽن نه اينديون هيون. اهڙي طرح اسين کين سندن نافرمانيءَ ڪري آزمائيندا هئاسون." [الاعراف:163]

الله ﷻ جي طرفان پنهنجن ٻانهن جي مٿان آزمائش جو اهو طريقو اڄ به جاري آهي. ان جي صورت ڪهڙي به ٿي سگهي ٿي. اها آزمائش ڌن دولت ۽ اولاد جي صورت ۾ به ٿي سگهي ٿي.الله ﷻ جو فرمان آهي:

اِنَّمَآ اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ ۭ وَاللّٰهُ عِنْدَهٗٓ اَجْرٌ عَظِيْمٌ ﴿١٥﴾

"اوهان جا مال ۽ اوهان جي اولاد رڳو آزمائش آهن ۽ الله وٽ وڏو اجر آهي." [التغابن:15]

ان آزمائش جي صورت دشمنن جي ڊپ، بک اڃ ۽ مال ۽ جان جي خساري ۽ ٻين ڪيترين ئي صورتن ۾ به ٿي سگهي ٿي.

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوْعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرٰتِ ۭ وَبَشِّرِ الصّٰبِرِيْنَ ﴿١٥٥﴾

"۽ بيشڪ اوهان کي ڪجهه ڊپ ۽ بک ۽ مالن ۽ جانين ۽ ميون جي نقصان سان آزمائينداسون. ۽ صبر وارن کي خوشخبري ٻڌاءِ." [البقره:155]

ان ڪانسواءِ قرآن مجيد جي ٻين جڳهن (3/186) تي به ان حقيقت جو ورجاءُ ڪيو ويو آهي ته نفسن ۽ مالن جي ذريعي اوهان جي آزمائش ڪئي ويندي. اهڙي طرح دنيا جي سينگار جون شيون پڻ آزمائش جو ذريعو آهي:

وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖٓ اَزْوَاجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ۙ لِنَفْتِنَهُمْ فِيْهِ ۭ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَّاَبْقٰى ﴿١٣١﴾

"۽ تون پنهنجيون ٻئي اکيون کڻي ان شيءِ ڏي يعني دنيا جي حياتيءَ جي رونق ڏي ڪڏهن به نه نهار جنهن سان اسان انهن مان ڪيترين جماعتن کي فائدو پهچايو. هن لاءِ ته اسين انهن جو ان ۾ امتحان ڪريون ۽ تنهنجي پالڻهار جو (ڏنل) رزق گهڻو چڱو ۽ وڌيڪ رهڻ وارو آهي." [طٰهٰ:131]

آزمائش جو مقصد

جيستائين ان گهڻ رخي آزمائش جو تعلق آهي، قرآن مجيد پاڻ ان جو مقصد کولي بيان فرمايو آهي. يعني ته ٻانهو نعمتن جي حاصل ڪرڻ وقت الله ﷻ جو شڪريو ادا ڪري. شڪرگذاريءَ مان مراد اهڙا صالح عمل آهن جن سان الله جو راضپو حاصل ٿئي. ۽ ان جو اڻ سڌو ۽ سڌو فائدو انساني نفس کي ئي ٿيندو آهي. اِها حقيقت پڻ ان ڳالهه جي تصديق آهي ته آزمائش مان مراد اها هرگز ناهي ته الله ڪنهن کي ڄاڻڻ گهري ٿو پر ان جو مقصد انساني انا/خودي/شخصيت کي جيڪا خام حالت ۾ هوندي آهي ان کي مختلف تجربن، حادثن ۽ واقعن جي بٺيءَ مان گذاري ان کي مضبوط بڻائيندو آهي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

قَالَ الَّذِيْ عِنْدَهٗ عِلْمٌ مِّنَ الْكِتٰبِ اَنَا اٰتِيْكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَّرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ ۭ فَلَمَّا رَاٰهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهٗ قَالَ هٰذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّيْ ڵ لِيَبْلُوَنِيْٓ ءَاَشْكُرُ اَمْ اَكْفُرُ ۭ وَمَنْ شَكَرَ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ رَبِّيْ غَنِيٌّ كَرِيْمٌ ﴿٤٠﴾

"جنهن وٽ ڪتاب جو هڪ علم هو تنهن چيو ته تنهنجي اک توڏي

موٽي تنهن کان اڳي (يعني اک ڇنڀ ۾) آڻ ان کي تو وٽ آڻيندس.
پوءِ جڏهن ان کي پاڻ وٽ رکيل ڏٺائين تڏهن چيائين ته هي منهنجي پالڻهار جو فضل آهي، هن لاءِ ته مون کي آزمائي ته ڇا شکر ڪريان ٿو يا بي شڪري ڪريان ٿو ۽ جيڪو شڪر ڪندو سو ڀڄو پاڻ لاءِ شڪر ڪندو ۽ جيڪو بي شڪري ڪندو ته منهنجو پالڻهار بي پرواهه ڪرم ڪندڙ آهي." [النمل:40]

هن آيت سڄوريءَ مان واضح ٿئي ٿو ته الله ﷻ جون عنايتون ان جو فضل ۽ ڪرم آهن. الله تبارڪ و تعاليٰ جو فضل آزمائش جو درجو رکي ٿو ۽ آزمائش جو مقصد شڪر گذاري آهي. جيڪڏهن ٻانهو الله ﷻ جي طرفان مليل نعمتن تي ان جو شڪر ادا ڪري يعني انهن نعمتن کي خلقِ خدا جي ڀلائيءَ لاءِ يا صالح عمل لاءِ استعمال ڪري ته ان سان سندس نفس کي ئي فائدو رسندو ۽ اسان مٿي عرض ڪري آياسون ته انساني زندگيءَ جو بنيادي مقصد ۽ ان جي ڪاميابيءَ جو معيار نفس جي توازن کي برقرار رکڻ آهي. جيڪو شخص نفس جي توازن برقرار رکڻ ۾ ڪامياب وڃي ٿو اهو ئي ڪامياب ۽ ڪامران آهي ۽ جيڪو شخص نفس جو توازن برقرار رکي نه ٿو سگهي اهو ناڪام ۽ نامراد آهي ۽ ان ڪاميابيءَ جو واحد رستو سٺن عملن جي راهه آهي. اهو ئي سبب آهي جو مٿين آيتن ۾ آزمائش جو مقصد ئي اهو ٻڌايو ويو آهي ته جيئن اوهان جي پرک ڪري سگهجي ته اوهان مان ڪهڙا آهن جيڪي چڱا ڪم يعني صالح عمل ڪن ٿا. يا هي ٻڌايو ويو آهي ته اوهان نيڪين ۽ چڱاين ۾ هڪ ٻئي کان اڳرائيءَ جي ڪوشش ڪريو ته جيئن انساني نفس جي وڌ کان وڌ تعمير ٿي سگهي، جيڪا انساني زندگيءَ جو انجام ۽ مقصود آهي ۽ ان مقصد کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ ان کان سواءِ ٻي ڪا به راهه نه آهي.

8) ڪنهن به انساني نفس کي ان جي سهپ کان وڌيڪ تڪليف نه ڏني ويندي آهي

الله ﷻ ڪنهن به نفس تي ان جي طاقت ۽ برداشت کان وڌيڪ بار ۽

ٻوجهه نه رکندو آهي. اها بنيادي حقيقت قرآن مجيد ۾ ڪيترن ئي جڳهن تي بيان ڪئي وئي آهي. مثال طور سورت البقره ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا

"الله ڪنهن کي به سندس طاقت کان ٻاهر تڪليف نه ٿو ڏي." [البقره:286]

اهو مضمون 2/233، 7/42 ۽ 23/62 تي پڻ ورجايو ويو آهي. آيت 2/286 جي ٻن لفظن تي خاص طور غور ۽ فڪر لازم آهي. اهي ٻه لفظ هي آهن: هڪ "يُكَلِّفُ" ۽ ٻيو "وُسْعَهَا".

جيسيتائين "يُكَلِّفُ" جو تعلق آهي. ان جو مادو آهي (ڪ.ل.ف) ان جي معنيٰ آهي ڪنهن ڪم کي تڪليف ۽ مشقت جي هوندي برداشت ڪرڻ. ان مان مراد هر قسم جي مصيبت ۽ ڏکيائي هوندي آهي، جنهن کي برداشت ڪيو وڃي. ۽ "وُسْعَهَا" جو مادو (و.س.ع) آهي. ان جي معنيٰ آهي وسعت، طاقت ۽ اختيار رکڻ. ان مان مراد اها طاقت هوندي آهي، جيڪا ڪنهن گهربل ڪم کان وڌيڪ هجي، ان بنياد تي مٿين آيت (2/286) جو مفهوم هيئنئن به ٿي سگهي ٿو ته الله ﷻ ڪنهن به نفس کي ڪنهن به ڪم ڪرڻ جي جيڪا صلاحيت /وسعت عطا ڪندو آهي، ان جي ذمي جيڪو ڪم لڳائيندو آهي اهو ان جي صلاحيت کان گهٽ هوندو آهي. ٻين لفظن ۾ الله ﷻ جي طرفان ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان ڪا نه ڪا اضافي اهليت ۽ صلاحيت عطا ڪئي ويندي آهي. ان کان پوءِ ان صلاحيت جي آڌار تي ڪائنس ڪم ورتو ويندو آهي. ان هوندي به الله ﷻ جيڪو ڪائنس ڪم وٺندو آهي اهو الله تعاليٰ جي طرفان عطا ٿيل صلاحيتن کان گهٽ هوندو آهي. تنهن ڪري الله ﷻ ٻانهن کي هي دعا سيکاري آهي. جيڪا ٻانهن کي هر وقت گهرڻ گهرجي.

رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَآ اِنْ نَّسِيْنَآ اَوْ اَخْطَاْنَا ۚ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَآ اِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهٗ عَلَى الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِنَا ۚ رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهٖ ۚ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا اَنْتَ مَوْلٰىنَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ﴿٢٨٦﴾

"اي اسان جا پالڻهار! اسان کي نه پڪڙ جيڪڏهن اسين ڀلجي

وجون يا خطا ڪريون. اي اسان جا پاليندڙ! ۽ اسان تي اهڙو بار نہ رک جهڙو تو انهن تي رکيو جيڪي اسان کان اڳ هئا. اي اسان جا پاليندڙ! ۽ اسان کان اهو بار نہ کڻاءِ جنهن جي اسان کي طاقت نہ آهي ۽ اسان کان درگذر ڪر ۽ اسان کي معاف ڪر ۽ اسان تي رحم ڪر! تون اسان جو مالڪ آهين. پوءِ اسان کي ڪافر قوم تي فتح ڏي." [البقرہ:286]

هتي توجهہ طلب ڳالهہ هي آهي تہ الله ﷾ جي طرفان ڪنهن نفس/انسان تي بار رکڻ مان مراد ڇا آهي؟ ۽ ٻي ڳالهہ هيءَ تہ جڏهن الله ﷾ جي ذات هڪ ڪامل ۽ اڪمل ذات آهي ۽ اها ڪنهن بہ قسم جي حاجت يا ضرورت کان مٿانهين آهي ۽ الله ﷾ پاڻ بابت قرآن مجيد ۾ ڪيترن ئي جڳهن تي وضاحت سان فرمايو آهي تہ هو ڪنهن تي ظلم نہ ٿو ڪري تہ پوءِ آخر هو انسانن تي بوجهہ ڇو ٿو رکي؟

ان جو سادو سودو ۽ صاف جواب هي آهي تہ انسانن تي بوجهہ رکڻ سان خود انساني نفس/ ذات جي نشو نما ٿئي ٿي. ان ۾ الله ﷾ کي ڪنهن بہ قسم جي حاجت ۽ ضرورت نہ آهي. الله ﷾ لاءِ ڪنهن بہ قسم جي حاجت ۽ ضرورت جو تصور بہ نہ ٿو ڪري سگهجي. الله ﷾ انسانن کي مختلف آزمائشن ۾ ان ڪري مبتلا ڪندو آهي تہ جيئن ان جي نتيجي ۾ انساني نفس يا انساني ذات جي نشو ونما ۽ ترقي ٿي سگهي.

9) نفس اماره، نفس لوامہ ۽ نفس مطمئنہ

قرآن مجيد انساني نفس جي ٽنهي جزن يعني انسان ۽ الله ﷾ جي طرفان عطا ڪيل نفس يعني انساني نفس جي حوالي سان ٽي مختلف اصطلاح استعمال ڪري ٿو: نفس اماره، نفس لوامہ ۽ نفس مطمئنہ. انهن ٽنهي جي مختصر وضاحت هن ريت آهي.

نفس اماره:

جيئن مٿي عرض ٿي چڪو تہ انساني شخصيت جي پهرين جز يعني انساني شعور جون ٻہ سطحون هونديون آهن: هڪ حيواني سطح ۽ ٻيو

انساني سطح. حيواني سطح تي انساني نفس جو مقصد صرف ۽ صرف جسماني ضرورتن جي تڪميل ۽ لذت جو حصول هوندو آهي، جنهن کي نفس اماره چيو وڃي ٿو.

نفس اماره جو بنيادي مقصد هر صورت ۾ جسماني حاجتن جي تڪميل سان گڏوگڏ لذت جو حصول هوندو آهي. نفس اماره جو ڪردار ان وقت مڪمل طور تي منفي ٿي ويندو آهي جڏهن انسان منفي عملن جي ڪري ايترو ڪري پوي جو الله پالڻهار جي رحمت ان کان منهن موڙي وڃي. ان وقت نفس اماره جو ڪم صرف ۽ صرف برائين ڏانهن مائل ڪرڻ هوندو آهي. الله ﷾ جو فرمان آهي:

وَمَآ أُبَرِّئُ نَفۡسِيٓۚ إِنَّ ٱلنَّفۡسَ لَأَمَّارَةُۢ بِٱلسُّوٓءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيٓۚ إِنَّ رَبِّي غَفُورٞ رَّحِيمٞ ﴿٥٣﴾

"۽ آءٌ پنهنجي نفس کي پاڪ نہ ٿو چوان. بيشڪ نفس تہ برائي جو گهڻو حڪم ٿو ڪري مگر جنهن وقت منهنجو پاليندڙ رحم ڪري، بيشڪ منهنجو پاليندڙ معاف ڪندڙ نهايت رحم وارو آهي."

[يوسف:53]

ان ڳالهہ کي ڇڏي تہ هن آيت سڳوريءَ ۾ ڪنهن جو بيان نقل ڪيو ويو آهي، هيءَ آيت سڳوري پنهنجي جڳهہ تي نفس (اماره) بابت هڪ بنيادي حقيقت جو بيان آهي. ۽ اها حقيقت هي آهي تہ جيڪڏهن الله ﷾ پنهنجي بي پناهہ رحمت ۾ رکي تہ جدا ڳالهہ آهي، پر جي انسان پنهنجن بڇڙن عملن جي ڪري پاڻ کي الله تعاليٰ جي ذات جي رحمت کان پري ڪري ڇڏي تہ نفس اماره جو ڪم صرف ۽ صرف برائيءَ جي ترغيب ڏيڻ هوندو آهي. ان مقصد لاءِ نفس اماره بڇڙن عملن کي انسان جي آڏو خوبصورت ڪري پيش ڪندو آهي. اهو انسان کي خود غرضي جي طرف مائل ڪندو آهي. مختلف قسم جا وسوسا ۽ خيال پيدا ڪندو آهي. انسان کي عدل ۽ انصاف جي راهہ کان هٽائڻ جي ڪوشش آهي. انسان کي الله تعاليٰ جي احڪامن جي خلاف ورزيءَ لاءِ اُڀاريندو آهي. ڌن، دولت ۽ دنياوي عيش، عشرت کي اهڙو سينگاري سنواري پيش ڪندو آهي جو انسان صرف

۽ صرف دنياوي مفادن جو باندي ٿي ويندو آهي ۽ زندگيءَ جو اصل مقصد يعني اخروي ڪاميابي جو حصول وساري ويهندو آهي. ۽ ائين انسان تباهه ۽ برباد ٿي ويندو آهي. ان هوندي به هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته انسان کي پنهنجي نفس تي مڪمل قدرت حاصل آهي. جيڪڏهن انسان گهري ته انهن نفساني خواهشن تي مڪمل ڪنٽرول ڪري هدايت ۽ ڪاميابيءَ جا رستا طئي ڪري سگهي ٿو. پر شرط هي آهي ته هو پاڻ ائين ڪرڻ گهري. جيڪڏهن هُو پاڻ ئي نه ڪرڻ چاهي ته ٻيو ڪير ڇا ٿو ڪري سگهي.

ان حوالي سان هڪ ٻيو اهم نڪتو هي به آهي ته جڏهن انسان نفس اماره جو غلام بڻجي ويندو آهي ته شيطان به ان جو ان راهه ۾ ساٿي بڻجي پوندو آهي. شيطان جو ته مقصد ئي انسان ذات جي تباهي آهي. ۽ جڏهن انسان پاڻ ئي تباهيءَ واري رستي تي هلي پوي ته پوءِ شيطان به ان کي اڳتي گمراهه ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏيندو آهي، پوءِ ته تباهي ان انسان جو مقدر بڻجي ويندي آهي. ۽ انسان مڪمل طور تي جهنم جو ٻارڻ بڻجي ويندو آهي ۽ اها راهه انسان جي پنهنجي ورتل هوندي آهي. پنهنجي آخري تجزيي ۾ قيامت جي ڏينهن انسان پاڻ تسليم ڪندو ته هو پنهنجي تباهيءَ جو پاڻ ذميوار آهي. ان جي تفصيلي بحث هن ڪتاب جي پنجين باب ۾ ايندو.

نفس لوامہ:

نفس انساني، انساني شخصيت جو ٻيو جز جيڪو انسان کي بطور امانت متوازي حالت ۾ الله ﷻ جي طرفان عطا ٿيندو آهي، اهو انسان کي مسلسل بڇڙن فعلن تي نادم ۽ پشيمان ڪندو رهندو آهي. ان کي نفس لوامہ چيو ويندو آهي. لوامہ جو مادو (ل.و.م) آهي. جنهن جي بنيادي معنيٰ آهي ملامت ڪرڻ، ڪنهن کي برو ڀلو چوڻ. قرآن مجيد ۾ ان کي ڪيترين ئي جڳهن تي ان معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. جيئن قرآن مجيد ۾ آهي:

فَلَا تَلُوْمُوْنِيْ وَلُوْمُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ؕ

”پوءِ مونکي ملامت نه ڪريو پر پاڻ کي ملامت ڪريو.“ [ابراهيم:22]

ٻي جڳهه تي الله ﷻ جو ارشاد آهي:

وَلَا يَخَافُوْنَ لَوْمَةَ لَآئِمٍ ؕ

”۽ ڪنهن به ملامت ڪندڙ جي ملامت کان نه ٿا ڊڄن.“ [المائدة:54]

قرآن مجيد جي سورت الذاريات ۾ ”مَلُوْمٍ“ جو لفظ آيل آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، ملامت ڪيل. اهڙي طرح سورت الصافات جي آيت نمبر 142 ۾ ”مُلِيْمٌ“ جو لفظ آيل آهي جنهن جي معنيٰ آهي قابل ملامت. سورت القلم جي آيت نمبر 30 ۾ ”يتلاومون“ جو لفظ آيل آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، هڪ ٻئي کي ملامت ڪرڻ لڳا. اصطلاح جي طور تي نفس جي هڪ خاص ڪيفيت جي حوالي سان سورت القيامه“ ۾ ان کي هن ريت استعمال ڪيو ويو آهي:

وَلَآ اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ ؕ﴿۲﴾

”۽ (بڇڙي ڪم تي) ملامت ڪرڻ واري نفس جو قسم کڻان ٿو.“

[القيٰمه:2]

قسم، اهڙي دليل يا شاهديءَ کي چئبو آهي جيڪو حق ۽ باطل کي الڳ الڳ ڪري. هتي الله ﷻ ”نفس لوامہ“ جو قسم کنيو آهي. جنهن مان ان جي اهميت جو اندازو ٿئي ٿو.

هي اسان جو عام مشاهدو آهي ته جڏهن انسان ڪو غلط ڪم ڪندو آهي ته ان جي اندر ۾ ندامت ۽ پشيمانيءَ جو احساس جاڳندو آهي، جيڪو ڪيس ان ڪم تي ندامت جو احساس ڏياريندو آهي. ان کي ”ضمير“ (Conscience) چيو ويندو آهي. ان هوندي به هي واضح هئڻ گهرجي ته ضمير جو آواز حق ۽ باطل جي درميان معيار ۽ ڪسوٽي بڻجي نه ٿو سگهي. ڇاڪاڻ ته بنيادي طور تي هي اهو احتجاج آهي جيڪو نفس، انسان جي خلاف ڪندو آهي. انسان جيڪي به ڪم ڪندو آهي انهن جو سڌو اثر نفس تي پوندو آهي. صالح عملن سان نفس جي نشو ونما ۽ ترقي ٿيندي آهي ۽ ان جو توازن مستحڪم ٿيندو آهي، جڏهن ته بڇڙن فعلن يا نفس تي ظلم سان ان جو توازن بگڙجندو آهي. انسان جڏهن اهڙو ڪم ڪندو آهي، جيڪو انساني نفس تي ظلم هوندو آهي ته انساني نفس پنهنجي توازن جي

بگڙجڻ تي انسان کي جيڪا اذيت ڏيندو آهي ان ڪيفيت کي نفس لوامہ چيو ويندو آهي. نفس جو اهو حصو چاڪاڻ تہ خالص الله تعاليٰ جي امانت آهي، تنهن ڪري اهو ڪنهن بہ بري فعل کي قبول ئي نہ ڪندو آهي. هتي هي بہ واضح هئڻ گهرجي تہ نفس جو هي احتجاج صرف انهن فعلن تي هوندو آهي جيڪي انسان ظلم جي شڪل ۾ انجام ڏيندو آهي. قرآن مجيد ۾ واضح طور تي اهڙن فعلن جو ذڪر آيل آهي، جن کي ظلم قرار ڏنو ويو آهي. بنيادي طور تي نفس اهڙن ظلم وارن فعلن جي خلاف ئي احتجاج ڪندو آهي، چاڪاڻ تہ اهو سندس فرض هوندو آهي. پر عام مشاهدي ۾ هي ڳالهہ بہ آئي آهي تہ نفس جو احتجاج رڳو اهڙن فعلن جي خلاف نہ هوندو آهي جن کي قرآن مجيد ۾ ظلم قرار ڏنو ويو آهي، بلڪہ اها ڪيفيت عام سماجي رسمن، رواجن، غلط سلط تصورن، من گهڙت عقيدن ۽ بي بنياد تصورن جي خلاف ورزيءَ تي بہ بيدار ٿيندي آهي. مثال طور هڪ هندو مذهب وارو جيڪڏهن پنهنجي مذهبي تصور جي خلاف ڳئونءَ جو گوشت کائيندو تہ اهو بہ پنهنجي اندر ۾ ملامت ۽ ندامت جو احساس محسوس ڪندو. ان ملامت جي شدت فردن جي لحاظ کان گهٽ وڌ ٿي سگهي ٿي، تنهن هوندي بہ اُها ٿيندي ضرور آهي ۽ اهڙي طرح اهڙا ٻيا فعل جن کي سماجي ۽ مذهبي تقدس بخشيو ويو آهي جيتوڻيڪ انهن جو شمار قرآن ۾ ڄاڻايل ظلم وارن ڪمن ۾ نہ ٿيندو آهي پوءِ بہ انهن جي پيڪڙي تي اندر ۾ اهڙي قسم جي احساس جو چُيڪو ضرور پيدا ٿيندو آهي. سوال هي آهي تہ ائين ڇو آهي؟ ان جو سادو سودو ۽ سولو جواب هي آهي تہ انسان پاڻ نفس کي گمراهہ ڪندو آهي. هڪ انساني ٻار جنهن ماحول ۾ اک کوليندو آهي، جن عقيدن، تصورن، اعتقادن ۽ رواجن کي مقدس ڄاڻندو آهي، پنهنجي نفس کي بہ ان ئي دائري ۾ بند رکي ڇڏيندو آهي. ياد رکڻ گهرجي تہ انسان کي پنهنجي نفس تي مڪمل طور تي قدرت حاصل آهي. تنهنڪري انسان پنهنجي نفس کي هڪ خاص سانچي ۾ گهڙي ڇڏيندو آهي ۽ نفس ان ماحول ۾ پنهنجو بنيادي فريضو سرانجام ڏيڻ لڳندو آهي. يعني جيڪڏهن انسان انهن مروج تصورن، خيالن ۽ عقيدن جي خلاف ورزي ڪندو آهي تہ

ان جو نفس ان کي ملامت ڪرڻ لڳندو آهي.

ان جو مثال ٽرين جو ڪانٽو تبديل ڪرڻ واري سان ڏئي سگهجي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن خاص جڳهہ تي ڪنهن خاص ٽرين جو ڪانٽو ڪنهن غلطي سان تبديل ڪري ڇڏيو تہ ٽرين، ڊرائيور ۽ ٻيون شيون بدستور اهي ئي هونديون پر ٽرين پنهنجي اصل منزل کان آهستي آهستي پري ٿيندي ويندي. هي اها ئي صورتحال آهي، جڏهن انسان پنهنجي نفس کي پاڻ گمراهہ ڪري ڇڏي ٿو. ان حقيقت کي قرآن مجيد ۾ هنن لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي:

وَدَّتْ طَّآئِفَةٌ مِّنْ اَهْلِ الْكِتٰبِ لَوْ يُضِلُّوْنَكُمْ ؕ وَمَا يُضِلُّوْنَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ ﴿٦٩﴾

”ڪتاب وارن مان هڪ جماعت اوهان کي گمراهہ ڪرڻ جي خواهش ڪئي. هوڏانهن اهي پاڻ کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي گمراهہ نٿا ڪن ۽ نٿا سمجهن.“ [آل عمران 69]

قرآن مجيد جي هيءَ آيت سڀوري مٿين استد لال جو چٽو ثبوت آهي. ۽ هي ناقابل ترديد حقيقت آهي تہ قرآن کانسواءِ دنيا ۾ ڪوبہ الهامي ڪتاب پنهنجي اصل حالت تي موجود نہ آهي. تنهن ڪري قرآن مجيد کان سواءِ عقيدن ۽ نظرين جي جيڪا بہ عمارت تعمير ڪئي ويندي اها انسانن جي پنهنجن خيالن ۽ نظرين تي مشتمل تہ ٿي سگهي ٿي پر ان کي وحي جي تائيد بهرحال حاصل نہ هوندي.

مستقل اخلاقي قدرن جو سرچشمو صرف قرآن مجيد آهي

ان حوالي سان تاريخ مان ڪيترائي مثال پيش ڪري سگهجن ٿا، جتي انسانن پنهنجي من گهڙت نظرين کي اخلاق يا اخلاقي قدرن جو نالو ڏنو. اهو ئي سبب آهي جو مختلف قومن ۾ مختلف اخلاقي ضابطا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڪا ڳالهہ ڪنهن قوم ۾ سٺي ۽ قابل تحسين آهي تہ ڪنهن ٻئي قوم ۾ اها ئي ڳالهہ بري ۽ عيب واري آهي. مثال طور تاريخ ۾ هڪ اهڙو گروهہ بہ گذريو آهي، جنهن وٽ پيءُ ماءُ کي ڪائڻ هڪ مقدس فريضو ليکيو ويندو هو. ڪن قومن وٽ بدديانتي هڪ قابل فخر فعل شمار ڪئي ويندي آهي. يونان

جي قديم رياست ”اسپارٽا“ ۾ چوري ڪرڻ هڪ وڏي خوبي سمجهي ويندي هئي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بعثت کان پهريان غلاميءَ جو رواج عام هو جنهن کي اسلام ختم ڪري ڇڏيو ۽ اهو رواج آمريڪا ۾ گذريل صديءَ تائين هلندڙ هو. يعني ته اخلاق هميشه ماحول مان جنم وٺندا آهن ۽ اهي اخلاقي ضابطا محض معاشري جا رسم ۽ رواج هوندا آهن, جيڪي آهستي آهستي هڪ مڃيل حقيقتن جو روپ ڌاري وٺندا آهن ۽ انسان انهن کي ئي اخلاقي قدر تصور ڪرڻ لڳندو آهي. تنهن هوندي به هيءَ ڳالهه ذهن ۾ هئڻ گهرجي ته صرف انهن نالي ماتر رسمن جي پابندي ڪو معيار نه آهي. جيڪڏهن ڪو شخص حقيقي طور تي انساني سطح جي زندگي گذارڻ گهري ته هو مروج اخلاقيات جو تنقيدي جائزو وٺندو رهي ته جيئن انهن جي اصلاح ٿيندي رهي. سماجي ريتن ۽ رسمن جي اصلاح جو اهو هڪ ئي رستو آهي. ان جو چٽو مثال مردم خوري, انساني قرباني ۽ انساني شڪار جهڙا معاملا آهن جيڪي پهريان عقيدن جو درجو رکندا هئا, پر انسانن جي احتجاج کان پوءِ اهي ختم ٿي ويا.

ان کان سواءِ هڪ حقيقت هيءَ به آهي ته هڪ فرد جنهن سماج ۾ هوش سنڀاليندو آهي. اهو پاڻ کي ان سماج جي ريتن ۽ ر سمن جو پابند ضرور ڏسندو آهي, پر هڪ سلجهيل انسان پنهنجن عملن کي سوسائٽيءَ جي ڪسوٽي تي نه پر داخلي تصورن تي پرکيندو آهي. ڪيئي ڳالهيون اهڙيون هونديون آهن جنهن جو سماج ڪوئي نوٽيس نه وٺندو آهي, پر فرد, ذاتي طور تي انهن کي برو محسوس ڪندو آهي. ٻين لفظن ۾ ماحول انسان کي تبديل نه ڪندو آهي بلڪ انسان ماحول کي تبديل ڪندو آهي. يعني ماحول علت (Cause) نه بلڪ معلول (Effect) بڻجي ويندو آهي. يعني فطرت انسان کي نه پر انسان فطرت کي متاثر ڪندو آهي.

پر ان سان گڏ هي ڳالهه به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته داخلي اخلاقي شعور, جنهن کي ضمير چيو ويندو آهي, اهو به ڪو ٺوس پيمانو نه آهي. انسان کي ڇاڪاڻ ته ضمير (الله تعاليٰ جي طرفان عطا ٿيل نفس) تي برتري حاصل آهي, تنهن ڪري انسان نفس لوامه جي اثرن تحت نفس کي گمراهه ڪري

سگهي ٿو ۽ ڪندو آهي. اهوئي سبب آهي جو فيصلا گهڙي گهڙيءَ ۾ تبديل ٿيندا رهندا آهن. اهڙيءَ ريت انساني شعور ان قابل نه آهي جو اهڙي قسم جو صحيح فيصلو ڪري سگهي ته ڪهڙي ڳالهه سٺي آهي ۽ ڪهڙي بري. ان حوالي سان مٿي مثال گذري آيا ته ڪيئن انسان هڪ شيءِ کي اخلاق جي دائري ۾ آڻي ٿو, ڪجهه وقت کان پوءِ ان کي ڇڏي ڏئي ٿو. اڄ مغرب جو اخلاقي پيمانو هي آهي ته انهن وٽ اغلام جائز آهي. پر ڇا ڪو به سليم عقل رکندڙ ان کي قبول ڪري سگهي ٿو؟ تنهن ڪري هي چئي سگهجي ٿو ته اخلاقي اقدار نه داخلي ٿي سگهن ٿا ۽ نه خارجي, يعني نه ضمير جي بنياد تي ۽ نه عقل جي بنياد تي انهن جو تعين ڪري سگهجي ٿو. اها ڳالهه بذات خود هن ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته ڪٿي نه ڪٿي ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ ڪو مطلق اخلاقي پيمانو هئڻ گهرجي, جيڪو سمورن انسانن لاءِ هڪجهڙو هجي, جيڪو يقيني طور تي مادي شين ۾ موجود نه آهي. تنهن ڪري هي مڃڻ ضروري آهي ته:

(الف) هيءَ ڪائنات بنا مقصد جي پيدا نه ڪئي وئي آهي. بلڪ ان جي تخليق جو ڪو نه ڪو مقصد ضرور آهي.

(ب) هي تسليم ڪرڻ ضروري آهي ته انساني نفس هڪ مستقل حقيقت آهي جيڪو جسماني ڦير گهير کان مٿانهون آهي.

(ج) سمورا انساني فعل ان جي شعوري فيصلن جو نتيجو هوندا آهن. جن جي ذميداري به انسانن تي لاڳو ٿيندي آهي ۽ اهي فعل ان جي حال ۽ مستقبل ٻنهي تي اثر انداز ٿيندا آهن. ٻين لفظن ۾ حيات جو تسلسل يا حيات بعد الموت جو تسليم ڪرڻ ضروري آهي.

(د) ۽ اهو سڀ ڪجهه الله ﷻ تي ايمان آڻڻ کان سواءِ ممڪن نه آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن الله تعاليٰ کي تسليم نه ڪيو وڃي ته دنيا ۾ سڀ ڪجهه جائز ٿي پوندو.

هاڻي سوال ٿو پيدا ٿي ته انهن مستقل قدرن جو سر چشمو ڪهڙو آهي؟ ان جو سادو سودو جواب هي آهي ته وحي الاهي يا قرآن مجيد فرقان حميد ڪانسواءِ اوهان کي ڪٿي به اُهي اخلاقي قدر ملي ئي نه ٿا سگهن. ڇاڪاڻ ته

انساني فڪر اخلاقي قدرن جو تعين نہ ٿو ڪري سگهي. قديم يونان ۾ اهي قدر عقل، جرئت، ضبط ۽ عدل هئا. اج جي دور ۾ هر مفڪر جي نظر ۾ اهي الڳ الڳ آهن. انهن مان ڪي مشترڪ بہ آهن. تنهن هوندي بہ اڃ تائين ڪا اهڙي فهرست مرتب ٿي نہ سگهي آهي، جنهن کي سمورن انسانن جا مشترڪ اخلاقي قدر چيو وڃي ۽ نہ ئي ائين ممڪن آهي. ڇاڪاڻ تہ ان فهرست جو تعين ممڪن ئي نہ آهي. جيڪڏهن بالفرض محال ائين ٿي بہ وڃي، تہ بہ انهن قدرن جي وصف (Definition) ممڪن ئي نہ ٿي سگهندي. تنهن ڪري اها ڳالهہ طئي آهي تہ مطلق اخلاقي قدر صرف ۽ صرف الله تعاليٰ جي طرفان ملي سگهن ٿا ۽ الهامي ڪتابن مان هن وقت قرآن مجيد کانسواءِ ڪو بہ ڪتاب پنهنجي اصلي حالت ۾ موجود نہ آهي. تنهن ڪري اخلاقي قدرن جو سرچشمو بہ ضرور اهو ئي ٿي سگهي ٿو. ان بنياد تي هي چئي سگهجي ٿو تہ اهي سمورا فڪر ۽ خيال جن کي وحي جي تائيد حاصل نہ آهي، اهي انسانن جا من گهڙت تہ ٿي سگهن ٿا پر صحيح ۽ سچا ٿي نہ ٿا سگهن ۽ انهن جي حيثيت ڪوريئڙي جي ڄار کان وڌيڪ ٿي نہ ٿي سگهي. يهودين ۽ عيسائين جي منڍ کان بنيادي ڪوشش اِها هوندي آهي تہ حق وارن کي قرآني تعليمات کان هٽائي انهن من گهڙت خيالن ۾ اٽڪجي جنهن جي ڪائي پيڙهہ نہ آهي ۽ ائين انهن پنهنجي نفس کي پاڻ گمراهہ ڪيو آهي ۽ هو پنهنجن خيالن ۾ مست آهن ۽ ان گمراهيءَ ۽ تباهيءَ جو شعور ئي نہ ٿا رکن.

اها صورتحال صرف يهودين ۽ عيسائين تائين محدود نہ آهي، پر هن رنگ برنگي دنيا ۾ شيطان اهڙيون ڪيئي ڳالهيون سينگاري سنواري انسانن جي آڏو ائين پيش ڪيون آهن، جو ڪيئي انسان انهن جي ڪشش کان مرعوب ٿي حق کان هٽي گمراهيءَ جي ڦندي ۾ ڦاسي پيا آهن ۽ ان سحر کي ئي حق سمجهيون ويٺا آهن. هو پنهنجي ان دنيا ۾ مگن ۽ مست لڳا پيا آهن ۽ هُو ان کي ئي پنهنجي نجات ۽ ڇوٽڪاري جو ذريعو سمجهي رهيا آهن ۽ ائين پنهنجن نفسن کي بدترين ڌوڪو ڏئي رهيا آهن ۽ ظلم مٿان ظلم هي آهي تہ اهي ان جو شعور بہ نہ ٿا رکن.

ياد رکڻ گهرجي تہ حق صرف ۽ صرف قرآن آهي. ان کانسواءِ ڪجهہ بہ ناهي. جنهن شيءِ کي قرآن حق قرار ڏنو اهو ئي حق آهي. باقي سڀ بي معنيٰ ڳالهيون آهن. قرآن کانسواءِ ڪنهن ٻئي شيءِ کي حق جي ڪسوٽي قرار ڏيڻ پنهنجي نفس کي ڌوڪو ڏيڻ آهي ۽ ائين انسان پنهنجي نفس کي يقين ڏياريندو آهي تہ هو جن باطل عقيدن، تصورن، رسمن ۽ رواجن جو پيروڪار آهي اهي ئي حق ۽ سچ آهن. ۽ انهن جي پيڪڙي ڪرڻ تي ان جو نفس کيس ملامت ڪرڻ شروع ڪندو آهي. هي اهو ئي ڌوڪو آهي جيڪو انسان پنهنجي نفس کي پاڻ ڏئي ٿو. قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

يُخٰدِعُوْنَ اللّٰهَ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا ۚ وَمَا يَخْدَعُوْنَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ ۝

"الله کي ۽ ايمان وارن کي ڌوڪو ڏين ٿا، حقيقت ۾ اهي پاڻ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي ڌوڪو نہ ٿا ڏين ۽ اهي (ان ڳالهہ) کي نہ ٿا سمجهن." [البقرہ:9]

انسان جون ان قسم جون سڀ تدبيرون ۽ سوچون خود سندس ان نفس جي خلاف وڃن ٿيون ۽ انسان بنا ڪنهن سوچ ۽ سمجهہ جي ان رستي تي هلندو رهي ٿو.

وَمَا يَمْكُرُوْنَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ ۝

"۽ حقيقت ۾ بڇڙيون تدبيرون رڳو پاڻ سان ڪن ٿا ۽ نہ ٿا سمجهن." [الانعام:123]

تنهن ڪري هي چئي سگهجي ٿو تہ:

1) حق جو معيار صرف ۽ صرف قرآن مجيد ئي آهي. ان جي روشنيءَ ۾ ئي حق ۽ باطل جو تعين ٿي سگهي ٿو. جن شين کي قرآن مجيد صالح عمل چيو آهي اهي ئي صالح عمل آهن ۽ جن شين کي قرآن مجيد ظلم قرار ڏنو آهي اهي ئي ظلم آهن.

2) قرآن مجيد کان سواءِ جنهن بہ شئي کي حق جي ڪسوٽي قرار ڏنو ويندو اها باطل هوندي. انسان ان قسم جا معيار مقرر ڪري پنهنجي

نفس کي پاڻ ڏوڪو ڏئي ٿو. تنهن ڪري انساني نفس جيڪڏهن باطل قسم جي معيارن ۾ اک کوليندو ته انهن معيارن جي پيچڪڙي تي نفس کيس ٽوڪڻ شروع ڪندو. ائين ان جي آڏو باطل کي معيار رکي انسان پنهنجو پاڻ پنهنجي نفس کي گمراهه ڪري ٿو جڏهن ته نفس پنهنجو فرض وڌيڪ سهڻي طريقي سان انجام ڏئي رهيو آهي. جيڪڏهن ان جي سامهون معيار ئي غلط هجن ته ان ۾ قصور نفس جو نه آهي، بلڪ معيار بڻائيندڙ انسان جو پنهنجو آهي.

عملي پوک

هن ڳالهه ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته قرآن مجيد جو بنيادي مخاطب انسان آهي. الله ﷻ انسانن کي سڌو رستو ڏيکارڻ گهري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو اهڙا غلط فعل جن جا منفي نتيجا نفس تي مرتب ٿين ٿا، اهي قرآن مجيد ۾ بيان ڪيا ويا آهن. انسان ڇاڪاڻ ته محسوسات جو قيدي آهي. تنهن ڪري يقيني طور تي اهي نتيجا اهڙا هوندا جيڪي انساني احساسن جي دائري ۾ داخل هوندا. جيڪڏهن هينئر انهن منفي فعلن جي اثرن جي انساني نفس تي پرک ڪئي وڃي ته نتيجا اهي ئي نڪرندا، جيڪي قرآن مجيد ۾ بيان ڪيا ويا آهن. اهو ئي سبب آهي جو سائنس اڄ تائين قرآن مجيد جي ڪنهن به حقيقت جو انڪار ڪري ناهي سگهي. پر الٽو هرجاءِ تي ان جي تصديق ڪندي هلي ٿي، ته پوءِ اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو ته قرآن منفي فعلن جا جيڪي نتيجا بيان ڪري ٿو اهي غلط هجن. ائين ممڪن ئي نه آهي.

ٻئي طرف انسانن جي من گهڙت تصورن، عقيدن ۽ ريتن رسمن جي پيچڪڙي جي نتيجن کي به انساني نفس تي پرکيو وڃي ته سڀ خبر پئجي ويندي، هڪ طرف خدائي احڪامن جي خلاف ورزيءَ جا نتيجا آڏو ايندا ته ٻئي پاسي انسانن جي من گهڙت تصورن، عقيدن ۽ رسمن ۽ رواجن کان بغاوت جي صورت ۾ انساني نفس تي پوندڙ اثرن جي خبر پوندي ۽ ثابت ٿيندو ته قرآن ئي سچ آهي. باقي هر شيءِ باطل ۽من گهڙت آهي. پر بدقسمتيءَ سان ان حوالي سان ڪا سائنسي انداز ۾ تحقيق نه ٿي آهي. تنهن

ڪري ان جا عملي نتيجا پيش ڪري نه ٿا سگهجن. ان هوندي به جيڪڏهن ايندڙ وقت ۾ ان تي ڪا تحقيق ٿي ته وقت پاڻ ئي قرآن مجيد جي سچائيءَ تي تصديق جي مهر هڻي ڇڏيندو. ان حوالي سان قرآن مجيد پاڻ تحقيق جي دعوت ڏئي رهيو آهي.

وَفِي الْاَرْضِ اٰيٰتٌ لِّلْمُوْقِنِيْنَ ﴿۲۰﴾ وَفِيْٓ اَنْفُسِكُمْ ۭ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ ﴿۲۱﴾

"۽ زمين ۾ يقين ڪرڻ وارن لاءِ نشانيون آهن ۽ اوهان جي پنهنجن نفسن ۾ به. ڇا پوءِ اوهين نه ٿا ڏسو؟" [الذاريات:20-21]

۽ اهو وقت انشاءَ الله جلد اچڻ وارو آهي جڏهن وقت پاڻ ثابت ڪندو ته صرف قرآن ئي سچ ۽ حق آهي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان هن ريت آهي:

سَنُرِيْهِمْ اٰيٰتِنَا فِي الْاٰفَاقِ وَفِيْٓ اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ ۭ اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهٗ عَلٰي كُلِّ شَيْءٍ شَهِيْدٌ ﴿۵۳﴾

"اسين پنهنجي (قدرت جون) نشانيون (دنيا جي) پاسن ۾ ۽ سندن وجودن ۾ ڏيکارينداسون، تان جو مٿن ظاهر ٿئي ته بيشڪ اهو (قرآن) حق آهي. (اي پيغمبر!) ڇا تنهنجي پاليندڙ جي هيءَ ڳالهه ڪافي نه آهي ته اهو سڀ ڪنهن شيءِ جي خبر رکندڙ آهي."
[حٰم سجده:53]

نفس لوامه اصل فرض نٿو وساري

هتي ان حوالي سان هڪ ٻي ڳالهه جي وضاحت به ضروري آهي ته باطل معيارن جي موجودگيءَ ۾ نفس لوامه انهن فعلن جي خلاف، جن کي قرآن مجيد ظلم قرار ڏنو آهي، بلڪل خاموش ٿي ويهي، انهن جي خلاف ڪنهن به قسم جي مزاحمت ۽ روڪ ٽوڪ نه ڪري، ائين نه ٿيندو آهي. بلڪ هو ان صورت ۾ به انهن فعلن جي خلاف بدستور پنهنجو احتجاج رڪارڊ ڪرائيندو رهندو آهي. مطلب ته هتي ٻنهي طرفن کان تماشو آهي. هڪ طرف نفس، انسان کي پنهنجي من گهڙت معيارن جي خلاف ورزي ڪرڻ تي ٽوڪي ٿو ته وري ٻئي، طرف وحي (قرآن) جي دائري ۾ ايندڙ ظلم

وارن ڪمن تي بہ چپ نٿو رهي بلڪ انسان کي انهن تي بہ چنبي پٽيندو رهي ٿو. سمجهي ڇڏيو تہ ڪهڙو بہ فعل جيڪو قرآن جي روءِ سان ظلم ۾ شامل آهي اهو ڪنهن نہ ڪنهن درجي ۾ انساني نفس جو توازن بگاڙيندو آهي ۽ جڏهن اهو توازن بگڙجندو آهي تہ ان جو ڪٿي نہ ڪٿي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ اظهار ضرور ٿيندو آهي. مثال طور ڪوڙ هڪ بڇڙو فعل آهي. ان جي بڇڙائي جو فوري نتيجو بلڊ پريشر جي وڌڻ جي صورت ۾ ظاهر ٿيندو آهي. ان بنياد تي اهڙا اوزار موجود آهن، جن جي مدد سان انساني ڪوڙ پڪڙي سگهجي ٿو. ظلم جا ٻيا عمل بہ ائين سمجهڻ گهرجي.

هڪ غلط فهمي ۽ ان جو ازالو

ڪڏهن ڪڏهن هي چيو ويندو آهي تہ اهڙا ماڻهو جيڪي مسلسل ڪنهن منفي سرگرميءَ ۾ ملوث رهيا هجن، انهن جو نفس ڪين ڪنهن بہ قسم جي ملامت نہ ڪندو آهي. ۽ اهي بغير ڪنهن اندروني دٻاءَ جي اهي منفي سرگرميون سرانجام ڏيندا رهندا آهن. مثال طور هڪ ڪرائي جو قاتل آهي تہ اهو صرف اهو ڏسندو آهي تہ ڪيس قتل جا ڪيترا پئسا ملن ٿا، هو صرف رقم ڏسندو آهي ۽ قتل تي قتل ڪندو ويندو آهي ۽ اهڙي طرح هڪ چور بنا پڇتاءَ ۽ ملامت جي چوريون ڪندو رهندو آهي، وغيره وغيره ۽ ڪين سندن نفس ڪجهہ بہ نہ چوندو آهي. ائين قطعي طور تي نہ آهي. بلڪ جڏهن بہ ڪو انسان پهريون ڀيرو ڪو ظلم ڪندو آهي تہ نہ رڳو ان جو نفس ان کي روڪيندو آهي ۽ ڪيس ان فعل تي ملامت ڪندو آهي، پر خود الله ﷻ ڪيس مختلف حوالن سان مختلف حالتن ۽ واقعن جي ذريعي خبردار ڪندو رهندو آهي تہ جيئن اهو ٻانهو انهن ڪمن کان رڪجي پوي، پر شرط فقط هي آهي تہ انسان انهن واقعن ۽ حالتن مان عبرت حاصل ڪري ۽ انهن ڪمن کان رڪجي پوي ۽ پنهنجن برن ڪمن کان الله ﷻ جي دربار ۾ بخشش ۽ پناهہ گهري تہ الله ﷻ بخشڻهار ۽ مهربان آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَالَّذِيْنَ اِذَا فَعَلُوْا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوْٓا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللّٰهَ فَاسْتَغْفَرُوْا لِذُنُوْبِهِمْ ۠ وَمَنْ يَّغْفِرُ الذُّنُوْبَ اِلَّا اللّٰهُ ۣ وَلَمْ يُصِرُّوْا عَلٰي مَا فَعَلُوْا وَھُمْ يَعْلَمُوْنَ ﴿١٣٥﴾

”۽ جيڪي ڪو بي حيائيءَ جو ڪم ڪن ٿا يا پاڻ تي ظلم ڪن

ٿا تہ الله کي ياد ڪن ٿا پوءِ پنهنجن گناهن جي معافي گهرن ٿا ۽ الله کان سواءِ ڪير گناهہ معاف ڪندو؟ ۽ جيڪي ڪيائون تنهن تي ڄاڻي واڻي اڙيا بہ نہ ٿا رهن.“ [آل عمران:135]

تنهن هوندي بہ انهن تنبيهن، خدائي نشانين ۽ نفس جي مزاحمت جو اهو سلسلو اڻ کٽ بهرحال نہ هوندو آهي. اهو سڀ ڪجهہ مخصوص مدت يا مخصوص حد تائين رهندو آهي. ان کان پوءِ نفس جي مزاحمت ختم ٿي ويندي آهي ۽ انسان مڪمل طور تي انڌيرن جو راهي ٿي پوندو آهي، جتي شيطان سندس وک وک جو ساٿي ۽ مددگار هوندو آهي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَمَنْ يَّعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نُقَيِّضْ لَهٗ شَيْطٰنًا فَهُوَ لَهٗ قَرِيْنٌ ﴿٣٦﴾

”۽ جيڪو وڏي مهربان (الله) کي ياد ڪرڻ کان غافل ٿئي ٿو تنهن لاءِ ڪنهن شيطان کي لڳائي ڇڏيون ٿا پوءِ اهو (شيطان) ان جو سنگتي ٿي پوي ٿو.“ [الزخرف:36]

ايستائين جو حالت ان حد تائين وڃي پهچندي آهي جو سندس دل ۽ اکين تي الله ﷻ جي طرفان پردو وڌو ويندو آهي ۽ ان جي موٽڻ جون راهون تقريباً بند ٿي وينديون آهن ۽ هو جيئن پوءِ تيئن اڳتي وڌندو رهندو آهي.

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِاٰيٰتِ رَبِّهٖ فَاَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدٰهُ ۭ اِنَّا جَعَلْنَا عَلٰي قُلُوْبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَّفْقَهُوْهُ وَفِيْٓ اٰذَانِهِمْ وَقْرًا ۭ وَاِنْ تَدْعُهُمْ اِلَى الْهُدٰى فَلَنْ يَّهْتَدُوْٓا اِذًا اَبَدًا ﴿٥٧﴾

”۽ ان کان وڌيڪ ظالم ڪير آهي؟ جنهن کي سندس پالڻهار جي ڪلام سان نصيحت ڪئي وئي پوءِ ان کان منهن موڙيائين ۽ جيڪي سندس هٿن اڳي موڪليو سو ڀلائي ڇڏيائين. بيشڪ اسان سندن دلين تي پردا وڌا ۽ سندن ڪنن ۾ ٻوڙائي (وڌي) تہ متان ان کي سمجهن ۽ جيڪڏهن تون انهن کي هدايت ڏي سڏيندين تہ بہ رستي تي نہ ايندا.“ [الڪهف:57]

ان مرحلي کان پوءِ فطرت جو قانون هي آهي تہ الله ﷻ اهڙن ماڻهن لاءِ هر قسم جا دروازا کولي ڇڏيندو آهي تہ جيئن هو ڪجھ ڏينهن لاءِ موج ۾ مستيون ڪري وٺن ۽ جڏهن هو ان تي مڪمل طور تي خوش ويندا آهن تہ مڪافات عمل (عملن جي اڻٽر نتيجن) وارو قانون انهن ظالمن کي هر طرف کان گهيري وٺندو آهي. ڪين ساهہ کڻڻ لاءِ بہ ڪٿي پناهہ جي جڳھ ناهي ملندي. قرآن مجيد ان جي وضاحت هنن لفظن ۾ ڪري ٿو:

فَلَمَّا نَسُوْا مَا ذُكِّرُوْا بِهٖ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ ۭ حَتّٰٓي اِذَا فَرِحُوْا بِمَآ اُوْتُوْٓا اَخَذْنٰهُمْ بَغْتَةً فَاِذَا هُمْ مُّبْلِسُوْنَ ۝

”پوءِ جيڪا انهن کي نصيحت ڪئي وئي، تنهن کي جڏهن انهن ڀلائي ڇڏيو تڏهن اسان مٿن هر طرح (جي خوشحالين) جا دروازا کولي ڇڏيا. ايتري حد تائين جو اسان جي ڏنل نعمتن تي خوشيون ملهائڻ لڳا تڏهن اسان انهن کي اوچتو پڪڙيو پوءِ اهي اتي جو اتي نااميد رهجي ويا.“ [الانعام:44]

تنهن ڪري اهو چوڻ تہ جيڪي ماڻهو اونداهين راتين جا راهي هوندا آهن، انهن کي سنڌن نفس لوامہ ڪجھ بہ نہ چوندو آهي، قطعي غلط آهي. اهو پنهنجو فرض ايستائين سرانجام ڏيندو رهندو آهي جيستائين انسان ان جي ڳالهہ ٻڌڻ لاءِ تيار هجي. پر جڏهن انسان پاڻ ئي عقل ۽ شعور جا دروازا بند ڪري ڇڏي تہ پوءِ ڪير ڇا ٿو ڪري سگهي؟

هڪ سطحي تضاد ۽ ان جو حل:

هن مرحلي تي هڪ سطحي تضاد جو حل ڪرڻ ضروري آهي. اهو هي آهي تہ هڪ طرف نفس اماره آهي، جيڪو انسانن کي برائيءَ جي طرف راغب ڪري ٿو ۽ ٻي طرف نفس لوامہ آهي، جيڪو انسانن کي برائيءَ جي طرف رغبت رکڻ تي ٽوڪي ٿو ۽ انهن جي اندر ۾ ندامت جو احساس پيدا ڪري ٿو. هڪ ئي نفس جا بہ مختلف بلڪ متضاد ڪردار ڪيئن ٿي سگهن ٿا؟

اهو تضاد دراصل صورتحال تي سطحي انداز ۾ سوچڻ سان پيدا ٿئي

ٿو. ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن نفس اماره برائيءَ جي طرف راغب ڪري ٿو تہ اها ان جي فطرت نہ آهي، بلڪ ان جو اهو عمل ان وقت هوندو آهي جڏهن انسان پنهنجن بڇڙن عملن جي نتيجي ۾ الله ﷻ جي رحمت جو حقدار نہ رهندو آهي. نہ تہ جيڪڏهن ٻانهي سان الله ﷻ جي رحمت شامل حال رهي تہ نفس اماره جو منفي ڪردار انسان جي تابع رهندو آهي. ان جي وضاحت سورت يوسف جي هيٺين آيت مان ٿئي ٿي:

وَمَآ اُبَرِّئُ نَفْسِيْ ۚ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌۢ بِالسُّوْۗءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ ۭ اِنَّ رَبِّيْ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ۝

”۽ آءٌ پنهنجي نفس کي پاڪ نہ ٿو چوان. بيشڪ نفس تہ برائيءَ جو گهڻو حڪم ٿو ڪري مگر جنهن وقت منهنجو پالڻهار رحم ڪري، بيشڪ منهنجو پالڻهار معاف ڪندڙ نهايت رحم وارو آهي.“ [يوسف:53]

هيءَ آيت سڳوري ان ڳالهہ تي شاهد آهي تہ نفس اماره ان وقت برائين تي اڀاريندو آهي جڏهن الله تعاليٰ جي رحمت گڏ نہ هجي. جيڪڏهن الله تعاليٰ جي رحمت گڏ هجي تہ نفس اماره انسان کي ڪڏهن بہ گمراهہ نٿو ڪري سگهي. الله تعاليٰ جي رحمت هر وقت گڏ هوندي آهي. پر جڏهن انسان پاڻ الله تعاليٰ جي رحمت کان منهن موڙي شيطان جي ياريءَ ۾ اچي وڃي تہ ڇاڪاڻ تہ اهو بي نياز آهي. ان جي رحمت انهن انسانن سان گڏ هلندي رهندي آهي جيڪي پاڻ کي الله جي حوالي ڪندا آهن. باقي جيڪي الله جي رحمت کان پنهنجو پاڻ کي پري رکندا تہ پوءِ ٻيو ڪير ڇا ٿو ڪري سگهي. تنهن ڪري هيٺئين چئي سگهجي ٿو تہ نفس جو منفي ڪردار (نفس اماره) ان وقت شروع ٿيندو آهي جڏهن انسان ان کي پاڻ ائين ڪرڻ جو جواز ۽ موقعو فراهم ڪري، ظاهر آهي تہ جڏهن انسان پاڻ شيطان جو ساٿي بڻجڻ چاهي تہ پوءِ نفس بہ انسان کي اوڏانهن ئي ڌڪيندو رهندو. تنهن ڪري هي چوڻ تہ نفس اماره ۽ نفس لوامہ پاڻ ۾ ٻہ متضاد ڪيفيتون آهن، صحيح نہ آهي. بلڪ اهو تضاد صورتحال کي سطحي انداز ۾ وٺڻ سان پيدا ٿئي ٿو. نہ تہ حقيقت ۾ نفس جو ڪردار تعميري ۽ مثبت هوندو آهي.

نفس مطمئنہ:

انساني نفس جي اها ٽين ڪيفيت آهي. بلڪ ان کي ڪيفيت بدران درجو چوڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو. هيءَ اها ئي صورتحال هوندي آهي جڏهن انسان پنهنجي رب کان ۽ انسان جو رب انسان کان راضي ٿي ويندو آهي. قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

يَاۤاَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ﴿٢٧﴾ ارْجِعِيْۤ اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً ﴿٢٨﴾ فَادْخُلِيْ فِيْ عِبٰدِيْ ﴿٢٩﴾ وَ ادْخُلِيْ جَنَّتِيْ ﴿٣٠﴾

”(۽ ايمان واري ماڻهوءَ کي چيو ويندو تہ) اي اطمينان وارا نفس! پنهنجي پالڻهار ڏي موٽي هل جو تون ان کان راضي هجين ۽ هو توکان راضي هجي. پوءِ منهنجن ٻانهن ۾ داخل ٿي وڃ ۽ منهنجي جنت ۾ داخل ٿي وڃ.“ [الفجر:27-30]

نفس مطمئنہ مان مراد تسڪينِ قلب جي اها ڪيفيت آهي جيڪا علم ۽ فڪر، دليلن ۽ ثابتين ۽ مشاهدي ۽ تجربي سان حاصل ٿئي. قرآن مجيد ۾ اطمينان قلب کي ”اڪراه“ جو ضد قرار ڏنو ويو آهي، ”اڪراه“ جي معنيٰ زور زبردستي ۽ جبر آهي. ان جي وضاحت سورت النحل جي هيٺين آيت مان ٿئي ٿي:

مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْۢ بَعْدِ اِيْمَانِهٖۤ اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَ قَلْبُهٗ مُطْمَئِنٌّۢ بِالْاِيْمَانِ وَ لٰكِنْ مَّنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِّنَ اللّٰهِ ۚ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ﴿١٠٦﴾

”جن پنهنجي ايمان آڻڻ کان پوءِ الله جو انڪار ڪيو سواءِ ان جي جنهن تي زبردستي ڪئي وئي هجي ۽ ان جي دل ايمان تي برقرار هجي پر جن دل کولي انڪار ڪيو تن تي الله جي ڪاوڙ آهي ۽ انهن لاءِ وڏو عذاب آهي.“ [النحل:106]

ان جي وڌيڪ وضاحت سورت البقره ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام جي واقعي مان ٿئي ٿي. جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام، الله ﷻ کي عرض ڪيو تہ ”اي منهنجا پالڻهار! مون کي ڏيکار تہ تون مُردن کي ڪيئن زنده ڪندو

آهين؟“ الله ﷻ فرمايو: ”ڇا تنهنجو ان تي ايمان نہ آهي؟“ حضرت ابراهيم عليه السلام عرض ڪيو: ”منهنجو ان تي ايمان تہ آهي پر مان دل جو اطمينان چاهيان ٿو.“ [البقره:26]

ٻين لفظن ۾ دل جي اطمينان يا دل جي تسڪين جي هڪ اهڙي ڪيفيت جيڪا علي وجہ البصيرت هجي، ان بنياد تي نفس مطمئنہ مان مراد دل جي پوري رضامندي سان ايمان آڻڻ آهي، جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جو ڪو شڪ شبهو نہ هجي. جڏهن الله ﷻ تي ايمان جي اها ڪيفيت حاصل هوندي تہ يقيني طور تي الله جي حڪمن جي فرمانبرداريءَ ۽ اطاعت بہ ڪمال تي هوندي ۽ الله جي حڪمن جي اطاعت جو لازمي نتيجو اها جنت آهي جنهن جو اهڙي قسم جي قلب سليم رکندڙ نفسن سان واعدو ڪيو ويو آهي. اها ايمان ڪامل ۽ اطاعت جي اها آخري منزل آهي، جتي ڪو انسان پهچي سگهي ٿو.

10) انساني موت ۽ حيات، انساني شخصيت جي ٻنهي جزن جي الڳ ٿيڻ ۽ ميلاپ جو نالو آهي

مٿين بحثن ۾ اسين هي ثابت ڪري چڪا آهيون تہ قرآن جي روءِ سان انساني شخصيت ٻن جزن جو مجموعو آهي. ان سان گڏ هيءَ حقيقت بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ قرآن مجيد جي روءِ سان موت انهن جزن جي جدائيءَ جو نالو آهي. ٻين لفظن ۾ جڏهن اهي ٻئي جزا پاڻ ۾ ملندا آهن تہ حيات جنم وٺندي آهي ۽ جڏهن انهن کي جدا جدا ڪيو ويندو آهي تہ انساني موت واقع ٿيندو آهي. ان جو ثبوت سورت التڪوير جي هيٺين آيتن مان ملي ٿو:

اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ﴿١﴾ وَ اِذَا النُّجُوْمُ انْكَدَرَتْ ﴿٢﴾ وَ اِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ ﴿٣﴾ وَ اِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ ﴿٤﴾ وَ اِذَا الْوُحُوْشُ حُشِرَتْ ﴿٥﴾ وَ اِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ ﴿٦﴾ وَ اِذَا النُّفُوْسُ زُوِّجَتْ ﴿٧﴾ وَ اِذَا الْمَوْءٗدَةُ سُئِلَتْ ﴿٨﴾ بِاَيِّ ذَنْۢبٍ قُتِلَتْ ﴿٩﴾ وَ اِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ ﴿١٠﴾

”جڏهن سج کي ويڙهيو ويندو ۽ جڏهن تارا ٽڙي پکڙجي ويندا ۽ جڏهن جبلن کي هلايو ويندو ۽ جڏهن ڏهن مهينن جون ڍڪيون

ڏاچيون (ڏنار ڪانسواءِ) ڇوٽ ڇڏيون وينديون ۽ جڏهن جهنگلي جانورن کي (ماڻهن سان) گڏ ڪيو ويندو ۽ جڏهن (ڪارا ۽ مٺا) درياءَ (باھ وانگر) تپايا ويندا ۽ جڏهن نفسن جا جوڙا ملايا ويندا ۽ جڏهن جيئري پوريل نياڻي پڇي ويندي تہ ڪهڙي گناھ ڪري ماري وئي ۽ جڏهن عملن جا دفتر کوليا ويندا.“ [التڪوير:1-10]

قرآن ڪريم جون مٿيون آيتون هن ڳالھ تي شاهد آهن تہ انساني موت انهن ٻنهي جزن جي جدائيءَ ۽ حيات انهن ٻنهي جزن جي ميلاپ جو نالو آهي. پهرين ڇهن آيتن ۾ قيامت جي مختلف منظرن جو بيان آهي. جن ۾ زمين ۽ آسمان جي تباهيءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ظاهر آهي تہ ان وقت زمين تي مڪمل طور تي حيات ختم ٿي چڪي هوندي. سوچ ويچار جو مقام آهي تہ ستين آيت ۾ انساني نفس جي جزن جو پاڻ ۾ ملائڻ جو تذڪرو ڪيو ويو آهي ۽ نفسن جي پاڻ ۾ ملڻ کان پوءِ يعني انسانن کي حيات ڏيڻ کان پوءِ هي ڇيو ويو آهي تہ عملن جا دفتر کوليا ويندا ۽ ان نياڻيءَ کان پڇيو ويندو جيڪا بي گناھ ماري وئي هئي تہ اها ڪهڙي گناھ ڪري ماري وئي هئي. ظاهر آهي تہ سوال جواب جيئرن کان ڪيا ويندا آهن. مُردن کان سوال جواب نہ ٿيندا آهن. اصل نڪتو هيءُ آهي تہ قرآن نفس جي جزن کي پاڻ ۾ ملائڻ جو ذڪر ڪري ٿو يعني انسانن کي زندگي ڏيڻ جو. پوءِ سوال جواب ۽ پڇاڻي جي عمل جي ڳالھ ڪئي پئي وڃي. ان مان هي نتيجو نڪري ٿو تہ حيات ان وقت جنم وٺندي آهي، جڏهن انساني شخصيت جا ٻئي جز پاڻ ۾ ملندا آهن ۽ موت انهن جي جدائيءَ جو نالو آهي.

ان دعوي لاءِ وڏيڪ ثبوت سورت الزمر جي هيٺين آيت مان ملي ٿو جنتي الله ﷻ جو فرمان آهي:

اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ حِيْنَ مَوْتِهَا وَالَّتِيْ لَمْ تَمُتْ فِيْ مَنَامِهَا ۚ فَيُمْسِكُ الَّتِيْ قَضٰى عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْاُخْرٰٓى اِلٰٓى اَجَلٍ مُّسَمًّى ۭ اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَاٰيٰتٍ لِّقَوْمٍ يَّتَفَكَّرُوْنَ ۝۴۲

”الله ئي موت جي وقت نفسن کي وفات ڏيندو آهي. جن تي موت نہ

آيو (انهن جا نفس) ننڊ جي وقت روڪي ٿو پوءِ جن جي موت جو حڪم ڪيو اٿس تن کي (پاڻ وٽ) روڪي ٿو ۽ ٻين کي مقرر مدت تائين ڇڏي ٿو. بيشڪ ان ۾ فڪر ڪرڻ واري قوم لاءِ نشانيون آهن.“ [الزمر:42]

هن آيت سڳوريءَ مطابق ننڊ جي وقت انسانن جا نفس روڪيا وڃن ٿا. ان مان مراد انساني شعور يا انسان جي شعوري ڪيفيت آهي. اهڙا ماڻهو جن جي موت جو خدائي مشيت تحت فيصلو ٿي چڪو هوندو آهي، انهن جا نفس واپس نہ ڪيا ويندا آهن ۽ انهن جو طبعي موت (Physical Death) واقع ٿي ويندو آهي. ٻين لفظن ۾ انساني شعور ۽ الله ﷻ جي طرفان عطا ٿيل نفس ۾ جدائي ٿي ويندي آهي ۽ اهڙا ماڻهو جن جي موت جو فيصلو اجا نہ ٿيل هوندو آهي انهن جا نفس، يعني انساني شعور، هڪ مقرر وقت تائين ڇڏيا ويندا آهن. ٻين لفظن ۾ انهن ٻنهي حصن جو ٻيهر پاڻ ۾ ميلاپ ٿي ويندو آهي، جنهن سان انسان اهي سمورا فعل سرانجام ڏيڻ لڳندو آهي جيڪي زندگيءَ جي علامت سمجهيا ويندا آهن.

موت جو اطلاق ڇاڪاڻ تہ ننڊ تي بہ ٿيندو آهي. تنهن ڪري هن آيت جي روءِ سان هي ثابت ٿئي ٿو تہ ننڊ جي دوران نفس انساني (انساني شعور) الله تعاليٰ روڪي وٺندو آهي ۽ انسان موت سان ملندڙ جلندڙ ڪيفيت ۾ اچي ويندو آهي ۽ جڏهن خدائي اجازت سان نفس واپس ملندو آهي تہ حيات بہ واپس ايندي آهي. هن مثال جي ذريعي الله ﷻ ان حقيقت جي نشاندهي ڪئي آهي تہ ڪيئن انساني حيات نفسن جي ميلاپ سان جنم وٺي ٿي ۽ عليحدگيءَ سان موت واقع ٿئي ٿو.

ان جو سادو مثال بيٽريءَ جي مدد سان ڏئي سگهجي ٿو. جيئن بيٽري مثبت ۽ منفي ڪرنٽ جي مدد سان ورڪنگ ۾ اچي ٿي، جيستائين اهي ٻئي ڪرنٽ موجود رهندا آهن يا انهن جي رسد بحال هوندي آهي تہ بيٽري ڪم ڪندي رهندي آهي. ان هوندي بہ جيڪڏهن مخصوص مدت تائين بيٽريءَ مان ڪم وٺڻ مقصود نہ هجي تہ ان جي مثبت ٽرمينل مان تار جدا

ڪئي ويندي آهي. ان صورت ۾ بيٽري ختم نہ ٿي ويندي آهي، اها بدستور زندهہ هوندي آهي. پر ورڪنگ ۾ نہ هوندي آهي. انسان جي ننڊ جي وقت بہ اها ئي صورتحال هوندي آهي. الله ﷻ ننڊ جي وقت انساني شخصيت جو زياده طاقت ور حصو۔ انساني شعور، روڪي ونندو آهي ۽ بيٽريءَ جيان انسان بہ مرندي نہ ويندو آهي بلڪ زندهہ هوندو آهي، پر بيٽري جيان ورڪنگ ۾ نہ هوندو آهي.

11) موت جي وقت ملائڪ انساني شخصيت جي ٻنهي جزن تي قبضو ڪندو آهي

قرآن جي روءِ سان موت جي وقت ملائڪ انساني شخصيت جي ٻنهي جزن تي قبضو ڪري ونندا آهن. ان حقيقت جو ثبوت سورت السجده جي هيٺين آيت مان ملي ٿو. الله ﷻ جو فرمان آهي:

قُلْ يَتَوَفّٰىكُمْ مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِىْ وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُوْنَ ﴿١١﴾

”(اي پيغمبر! تون) چئو تہ جيڪو موت جو فرشتو اوهان تي مقرر ڪيو ويو آهي اهو اوهان تي پوري جو پورو قبض ڪري ٿو. وري اوهان کي پنهنجي پاليندڙ ڏي موٽايو ويندو.“ [السجده:11]

آيت سڳوريءَ ۾ ”يَتَوَفّٰىكُمْ“ جو لفظ خصوصي سوچ ويچار جو محتاج آهي. ان جو مادو (و.ف.ي) آهي. جنهن جي بنيادي معنيٰ ڪنهن شئي جو مڪمل ٿيڻ ۽ پورو ٿيڻ آهي. سورت آل عمران ۾ ”وفيت“ جو لفظ ”لايظلمون“ جي مقابلي ۾ آيو آهي. جنهن جو مطلب آهي پورو پورو ملڻ، گهٽ نہ هجڻ. (3/24)

سورت هود ۾ بہ ان کي ان معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. سورت نحل ۾ ان کي تڪميل تي پهچائڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. جتي چيو ويو آهي تہ ”الله اوهان کي پيدا ڪري ٿو پوءِ اوهان جي جسماني بناوٽ کي تڪميل تي پهچائي ٿو.“ (النحل: 70) سورت الانعام ۾ ان کي موت جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. جتي چيو ويو آهي تہ: ”جڏهن توهان مان ڪنهن جو موت اچي ٿو تہ اسان جا فرشتا ان کي موت ڏين ٿا.“ (الانعام: 61)

يا ٻين لفظن ۾ هيئن بہ چئي سگهجي ٿو تہ جڏهن ان جي زندگيءَ جا ڏينهن پورا ٿي ويندا آهن تہ موت جو فرشتو ان کي موت ڏيندو آهي. موت جي وقت چاڪاڻ تہ انساني شخصيت جي ٻنهي جزن جو موت واقع ٿيندو آهي، تنهن ڪري موت جو فرشتو ان جي ٻنهي جزن کي پنهنجي قبضي ۾ ونندو آهي. ٻين لفظن ۾ ان کي پوري جو پورو قبضي ۾ ونندو آهي ۽ جيئن عرض ٿي چڪو آهي تہ قيامت جي ڏينهن انهن ٻنهي جزن جي ٻيهر ملڻ سان حيات ٻيهر جنم ونندي تہ ان جو مطلب آهي تہ انهن ٻنهي جزن کي قيامت جي ڏينهن ٻيهر پاڻ ۾ ملايو ويندو. ان ڳالهہ جي تصديق سورة احزاب جي آيت 19 مان پڻ ٿئي ٿي جنهن م موت لاءِ يغشيٰ عليہ من الموت جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. انهن لفظن ۾ ”يغشيٰ“ خاص طور سوچ ويچار جو محتاج آهي. ان جو مادو (غ.ش.ي) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، ڪنهن شئي کي پوريءَ طرح ڍَڪي ڇڏڻ يا ان تي باقاعدي ڇانئجي وڃڻ. سورة الاحزاب آيت 189 ۾ ان کي ڍڪي ڇڏڻ (تغشها) ۽ سورة نوح آيت 7 ۾ دلين کي ڍڪي ڇڏڻ يا غلافن ۾ ڪري ڇڏڻ (واستغشوا) جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت غشاوة لفظ سورة آل عمران آيت 7 ۾ پردي جي معنيٰ ۾، ڍڪي ڇڏڻ (غشي) (طه_78)، هر طرف کان ڇانئجي ويندڙ مصيبت (الغاشيہ_1) سيني پاسن کان محيط المحيط (توبہ _49) جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. ان پس منظر ۾ سورة احزاب آيت 19 ۾ يغشيٰ عليہ من الموت مان مراد ”موت سبب مٿس ڇانئجي ويندڙ پردو هوندو.“ جنهن ۾ سمورو انساني نفس ويڙهيو ويو هجي. اهڙيءَ ريت موت سموري انساني نفس تي گهيرو ڪندڙ هوندو آهي. ۽ موت جو ملائڪ انساني نفس جي ٻنهي جزن کي پنهنجي قبضي ۾ ونندو آهي.

12) هر نفس کي موت جو ذائقو چکڻو آهي

هيءَ هڪ پڌري حقيقت آهي تہ هر ساهہ واري شيء کي موت جو ذائقو چکڻو آهي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ ؕ

"سڀ ڪو نفس موت جو مزو چکندڙ آهي." [آل عمران: 185]

ان حقيقت جو ورجاء قرآن مجيد ۾ سورة الانبياء آيت 35 ۽ سورة فاطر آيت 57 ۾ پڻ ساڳين لفظن ۾ ڪيو ويو آهي. موت ڇا آهي؟ ان جو جواب قرآن مطابق اهو ئي آهي تہ انساني شخصيت جي ٻنهي جزن جي عليحدگي. ظاهر آهي تہ ان جو اختيار الله ﷻ جي ذات ڪانسواءِ ڪنهن ٻئي وٽ نہ آهي.

موت ۽ حيات ٻئي پاڻ ۾ متضاد شيون آهن

الله ﷻ جو فرمان آهي:

كَيْفَ تَكْفُرُوْنَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ۚ ثُمَّ يُمِيْتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيْكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ ﴿٢٨﴾

"ڪيئن الله کي نہ ٿا مڃيو؟ هوڏانهن اوهين بي جان هيو پوءِ اوهان کي جان ڏنائين وري اوهان کي ماري ٿو پوءِ اوهان کي جياريندو. وري ان ڏي اوهان کي موٽايو ويندو." [البقره: 18]

حيات، زندگيءَ جو ٻيو نالو آهي. زندگي پنهنجن مختلف علامتن مان سڃاتي ويندي آهي. ان جي پهرين علامت "قوت ناميہ" آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

اِعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ۭ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيٰتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ﴿١٧﴾

"اوهين ڄاڻو تہ الله زمين کي سندس مرڻ کان پوءِ جيئرو ڪري ٿو. بيشڪ اسان اوهان لاءِ نشانيون بيان ڪري ڇڏيون آهن تہ من اوهين عقل کان ڪم وٺو." [الحديد: 17]

زندگيءَ جي علامتن مان ٻي علامت سُسَڻ آهي، جيڪا در حقيقت پنهنجي حفاظت جي جذبي (Preservation of self) جو اظهار هوندي آهي. ان ڪانسواءِ قوت حاسہ (Faculty of sensation) ۽ قوت فڪر ۽ عمل (سوچڻ سمجهڻ جي صلاحيت) مان بہ زندگيءَ جو اظهار ٿيندو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنٰهُ وَجَعَلْنَا لَهٗ نُوْرًا يَّمْشِيْ بِهٖ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَّثَلُهٗ فِي الظُّلُمٰتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا ۭ كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكٰفِرِيْنَ مَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ﴿١٢٢﴾

"ڀلا جيڪو مئل هو پوءِ اسان ان کي جيئرو ڪيو ۽ ان لاءِ روشني پيدا ڪئي سون جنهن سان هو ماڻهن ۾ هلي ٿو سو ان جهڙو آهي ڇا جنهن جو حال هي آهي جو هو اونداهين ۾ (پيو) آهي، انهن مان نڪرڻ وارو نہ آهي؟ اهڙي طرح ڪافر جيڪي ڪم پيا ڪن سي کين چڱا ڪري ڏيکاريا ويا آهن." [الانعام: 122]

اهڙي طرح حيات مان مراد عقل سليم بہ آهي. ٻين لفظن ۾ الله ﷻ ۽ ان جي رسول الله ﷺ جي اطاعت بہ حيات آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اسْتَجِيْبُوْا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُوْلِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيْكُمْ

"اي ايمان وارو! الله ۽ ان جي رسول جي حڪم جي اطاعت ڪيو اهو توهان کي حيات بخش ڳالهين جي طرف سڏي ٿو." [الانفال: 24]

حيات جو هڪ اهو قسم آهي جيڪو صرف الله ﷻ جي ذات لاءِ خاص آهي، يعني مستقل حياتي. موت در حقيقت حيات جي انهن ئي صفتن کان محروميءَ جو نالو آهي. موت جو لفظ سڪون ۽ جمود لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. ننڊ تي بہ اهو لاڳو ٿيندو آهي. قرآن مجيد ۾ موت جو لفظ صرف حيات جي خصوصيتن کان محروميءَ (عام انسانن جي طبعي موت) لاءِ استعمال نہ ڪيو ويو آهي، بلڪ عقل ۽ شعور کان محرومي ۽ قومن جو اجتماعي موت ۽ ٻين حوالن سان بہ استعمال ڪيو ويو آهي. ان هوندي بہ بحث هيٺ موضوع جي حوالي سان موت جي صرف ان پهلوءَ کي بحث هيٺ آندو ويو آهي جنهن کي طبعي موت چئجي ٿو. جيڪو هر ڪنهن تي اچڻو آهي.

(13) ڪو بہ نفس الله جي حڪم ڪانسواءِ مري نٿو سگهي

جتي هڪ طرف انساني موت هڪ ناقابل ترديد حقيقت آهي تہ ٻي طرف هيءَ حقيقت بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ ڪو بہ نفس الله ﷻ جي اذن کان سواءِ نٿو مري، ٻين لفظن ۾ انساني شخصيت جي انهن ٻنهي جزن جي

عليحدگيءَ جو حڪم صرف ۽ صرف الله ﷻ جي طرفان ئي اچي سگهي ٿو. جڏهن الله ﷻ اهو حڪم ڏيندو آهي ته عليحدگي ٿي ويندي آهي. جيڪڏهن ان جو حڪم نه هجي ته ڪڏهن به اها عليحدگي نه ٿي سگهندي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوْتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ كِتٰبًا مُّؤَجَّلًا ؕ

”۽ الله جي حڪم کان سواءِ ڪنهن کي مرڻو نه آهي, ان جو وقت مقرر لکيو اٿس.“ [آل عمران:145]

الله ۽ انساني نفس جو پاڻ ۾ تعلق

جيستائين الله ﷻ ۽ انساني نفس جو پاڻ ۾ تعلق آهي ته الله ﷻ چاڪاڻ ته ڪائنات جو خالق آهي ۽ هر شيءِ ان جي قبضي ۽ ڪنٽرول ۾ آهي, تنهن ڪري:

(1) اهو ئي هر نفس جو نگران آهي
(2) الله ﷻ انساني نفس ۾ پنهنجيون آيتون/ نشانيون رکيون آهن ۽
(3) الله ﷻ ئي انساني نفس کي سهڻي نموني ڄاڻي ٿو.

اسين هيٺ انهن نڪتن جون وضاحتون پيش ڪريون ٿا.

(1) الله تعالىٰ هر نفس تي نگران آهي:

هن ڳالهه کي ڇڏي ته ڪير الله ﷻ جي حقانيت جو اعتراف ڪري ٿو ۽ ڪير انڪار ڪري ٿو الله ﷻ سموري ڪائنات ۽ خالقِ مخلوقات ۽ خالق هئڻ جي حيثيت ۾ هر نفس جي ڪسب جو نگران آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

اَفَمَنْ هُوَ قَآئِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ ۚ

”ته ڇا جيڪو (الله) هر نفس جي عملن جو نگران آهي, اهو بتن جيان بي علم (۽ بي خبر) ٿي سگهي ٿو.“ [الرعد:33]

ساڳي سورت ۾ ڪجهه اڳتي عليم ۽ حڪيم الله پاڪ جو ارشاد آهي:

يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ ؕ

”اهو هر نفس جي ڪسب جو مڪمل علم رکي ٿو.“ [الرعد:42]

ظاهر آهي ته هيءَ هڪ اهڙي پڌري حقيقت آهي جنهن کان انڪار ممڪن نه آهي. الله ﷻ جيڪو سمورن جهانن جو خالق آهي, ظاهر آهي ته اهو ئي هر نفس جي ڪسب/عملن جو نگران ٿي سگهي ٿو ۽ ان جو مڪمل علم رکي سگهي ٿو. ان کانسواءِ ڪنهن ٻئي جي وس جي ڳالهه نه آهي.

(2) انساني نفس ۾ الله تعالىٰ جون نشانيون:

اها ئي بابرڪت ذات جيڪا انساني نفس جي خالق ۽ نگران آهي, ان دنيا جي هر شئي کي پنهنجين اڻ ڳڻين نشانين سان سينگاريو آهي. ان انساني نفس ۾ به پنهنجيون نشانيون رکيون آهن. الله ﷻ جو فرمان آهي:

سَنُرِيْهِمْ اٰيٰتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفِيْٓ اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ ؕ اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهٗ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيْدٌ ﴿۵۳﴾

”اسين پنهنجي (قدرت جون) نشانيون (دنيا جي) پاسن ۾ ۽ سندن وجودن ۾ ڏيکارينداسون تان جو مٿن ظاهر ٿئي ته بيشڪ اهو (قرآن) حق آهي. (اي پيغمبر!) ڇا تنهنجي پاليندڙ جي هيءَ ڳالهه ڪافي نه آهي ته اهو سڀ ڪنهن شيءِ جي خبر رکندڙ آهي؟“

[حٰم سجده:52]

اهي ماڻهو جيڪي الله ﷻ تي يقين رکن ٿا ۽ انفس ۽ آفاق ۾ سوچ ويچار ڪن ٿا, انهن لاءِ زمين ۽ خود انهن جي نفسن ۾ الله ﷻ جون نشانيون پکڙيل آهن, صرف ڏسڻ واري اک گهرجي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَفِى الْاَرْضِ اٰيٰتٌ لِّلْمُوْقِنِيْنَ ﴿۲۰﴾ وَفِيْٓ اَنْفُسِكُمْ ؕ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ ﴿۲۱﴾

”۽ يقين ڪرڻ وارن جي لاءِ زمين ۾ (ڪيترين ئي) نشانيون آهن ۽ خود اوهان جي نفسن ۾ (به) ته پوءِ اوهان تدبر ۽ تفڪر ڇو نٿا ڪريو؟“ [الذريات:51-52]

جيستائين انساني نفس بابت علم يعني علم النفسيات جو تعلق آهي, ان ويهين صديءَ ۾ ته اک کولي آهي. جيئن جيئن ان حوالي سان

تحقيق اڳتي وڌندي ويندي انساني نفس ۾ الله تعاليٰ جون آيتون سامهون ايندي ويندي ويندو.

(3) الله تعاليٰ انساني نفس کي پليءَ پت ڄاڻي ٿو:

الله ﷻ جنهن پوري ڪائنات ۽ سموري مخلوقات کي پيدا ڪيو آهي، ظاهر آهي ته ان کان وڌيڪ انساني نفس کي ڪير ڄاڻي سگهي ٿو. ان متعلق الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَاعۡلَمُوۡۤا اَنَّ اللّٰهَ يَعۡلَمُ مَا فِيۡۤ اَنۡفُسِكُمۡ فَاحۡذَرُوۡهُ‌ۚ

”۽ ڄاڻو ته جيڪو ڪجهه توهان جي نفس ۾ آهي اهو (الله) ان جو علم رکي ٿو.“ [البقره:235]

۽ سورت بني اسرائيل ۾ الله ﷻ جو ارشاد آهي:

رَبُّكُمۡ اَعۡلَمُ بِمَا فِىۡ نُفُوۡسِكُمۡ‌ ؕ اِنۡ تَكُوۡنُوۡا صٰلِحِيۡنَ فَاِنَّهٗ كَانَ لِلۡاَوَّابِيۡنَ غَفُوۡرًا ﴿۲۵﴾

”جيڪو ڪجهه توهان جي نفسن ۾ آهي، توهان جو رب ان جو علم رکي ٿو.“ [بني اسرائيل:25]

نفس جو اصطلاح الله تعاليٰ جي ذات جي حوالي سان

قرآن مجيد ۾ نفس جو اصطلاح الله ﷻ جي ذات جي حوالي سان به استعمال ڪيو ويو آهي. پر ظاهر آهي ته جڏهن نفس جو اصطلاح الله ﷻ جي ذات جي حوالي سان استعمال ڪيو ويندو ته ان جي معنيٰ انساني نفس کان بلڪل جدا هوندي. اهو مڪمل، اڪيلو ۽ ڪامل هستي آهي. ان جي حوالي سان اهڙي قسم جو ڪو به تصور ممڪن نه آهي جيڪو انسانن جي حوالي سان آهي. تنهن ڪري جڏهن قرآن مجيد ۾ اهو اصطلاح الله ﷻ جي ذات جي حوالي سان ايندو ته ان مان مراد الله ﷻ جي اڪمل ترين، جامع الصفات ذات مراد هوندي جيڪا پاڻ قائم بالذات آهي ۽ هميشه کان آهي ۽ هميشه رهندي. ان تناظر ۾ قرآن مجيد جي انهن آيتن تي سوچ ويچار لازم آهي جن ۾ الله ﷻ جي ذات جي حوالي سان نفس جو تذڪرو ڪيو ويو

آهي. مثال طور سورت آل عمران ۾ الله ﷻ جو ارشاد آهي:

وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفۡسَهٗ‌ ؕ

”الله اوهان کي پاڻ کان ڊيڄاري ٿو.“ [آل عمران 28]

هين لفظن ۾ هيئن چئجي ته الله ﷻ اوهان کي مڪافات عمل جي قانون جي روءِ سان مرتب ٿيندڙ منفي نتيجن کان بچڻ جو تاڪيد ڪري ٿو.

قُلْ لِّلّٰهِ‌ؕ كَتَبَ عَلٰى نَفۡسِهِ الرَّحۡمَةَ‌ؕ

”الله پنهنجي ذات تي رحمت کي لازم ڪيو آهي.“ [الانعام:12]

ٻي جڳهه تي ان حقيقت جو ورجاءُ هن ريت ڪيو ويو آهي:

رَبُّكُمۡ عَلٰى نَفۡسِهِ الرَّحۡمَةَ‌ۙ

”اوهان جي پالڻهار پنهنجي ذات تي رحمت کي لازم ڪيو آهي.“ [الانعام:54]

تنهن ڪري جڏهن الله ﷻ جي ذات لاءِ غضب ۽ ڪاوڙ جو حوالو ڏنو ويندو آهي ته ان مان مراد الله ﷻ جي پنهنجي مشيت سان طئي ڪيل قانونن جي پڪڙ جا منفي نتيجا آهن، جن سان هو انسانن کي تنبيهه ڪندو آهي. ورنه هو پاڻ ته سراپا رحمت آهي ۽ پنهنجي مشيت سان ان پاڻ تي رحمت کي فرض ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري هر وقت انسان کي الله ﷻ جي رحمت طلبڻ گهرجي ۽ خدائي حڪمن جي اطاعت ۽ فرمانبرداري ڪرڻ گهرجي.

باب ٽيون

انساني ڪَم ۾ نفس

جيئن مٿي عرض ڪيو ويو تہ قرآن جي مطابق انسان پنهنجي نفس تي قدرت رکندڙ آهي ۽ اهو جيڪي بہ ڳم سرانجام ڏيندو آهي ان جو سڌو سنئون اثر ان جي نفس تي پوندو آهي. ان حوالي سان بنيادي اصول هي آهي تہ انسان جي سموري ڪوشش ۽ محنت سندس پنهنجي نفس لاءِ هوندي آهي.

انساني ڪوشش جو محور ان جو پنهنجو نفس هوندو آهي

قرآن مطابق سمورا انساني فعل ۽ انسان جي هر قسم جي جدوجهد، محنت ۽ ڪوشش جو محور ان جو نفس هوندو آهي. اهو بنيادي اصول سورت العنڪبوت ۾ هنن لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي:

وَ مَنۡ جَاهَدَ فَاِنَّمَا یُجَاهِدُ لِنَفۡسِهٖ ؕ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِیٌّ عَنِ الۡعٰلَمِیۡنَ ۝

”۽ جيڪو ڪوشش ڪري ٿو اهو صرف پنهنجي نفس جي لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. بيشڪ الله سمورن جهانن کان بي نياز آهي.“

[العنڪبوت:6]

سمورن انسانن لاءِ اهو بنيادي قاعدو قرآن مجيد جي بنيادي تعليم مان آهي. هر انسان پوءِ اهو ڪير بہ هجي، ڪٿي بہ رهندڙ هجي ۽ وقت جي ڪهڙي بہ لمحي ۾ زنده هجي ان جي سموري جدوجهد ۽ ڪوشش جو محور صرف ان جو نفس پنهنجو هوندو آهي. انسان جيڪي بہ فعل سرانجام ڏيندو آهي، پوءِ اهي سٺا هجن يا برا ان جا اثر ان جي نفس تي مرتب ٿيندا آهن.

فعل تہ پري جي ڳالهہ آهي پر انساني دماغ ۾ جيڪي خيال ايندا آهن اهي بہ پنهنجا اثر مرتب ڪندا آهن.

لے سانس بھی آہستہ کہ ہے نازک بہت کام
کار گہہ عالم کی اس شیشہ گری کا

هيءُ عمل جو ڪارخانو انسانن لاءِ سجايو ويو آهي. انسان پاڻ ئي پنهنجن سمورن فعلن جو ذميوار آهي. الله ﷻ محتاجي جي تصور کان بہ مٿانهون آهي. اهو سمورن جهانن کان بي نياز آهي. انسان ان جا محتاج آهن. هو ڪنهن جو بہ محتاج نہ آهي. هو هڪ مڪمل ۽ اڪمل هستي آهي. اها قائم بالذات هستي آهي. جيڪا پنهنجي هستي، بقا ۽ استحڪام لاءِ ڪنهن خارجي سهاري جي محتاج نہ آهي. ان ڏانهن سمورا انسان پنهنجن مشڪلاتن، مصيبتن ۽ پريشانين جي وقت رجوع ڪندا آهن ۽ هر تڪليف جي وقت انکي ئي پاڏائيندا آهن ۽ پنهنجيون سڀ حاجتون ان کان ئي گهرندا آهن. تنهن هوندي بہ هُو بي نياز آهي.

ان بنياد تي بنيادي اصول اهو بيٺو تہ سمورا انساني ڪم ۽ فعل ايستائين جو دماغ ۾ ايندڙ خيال بہ نفس تي اثر انداز ٿيندا آهن.

بنيادي طور تي انساني فعل ٻن قسمن جا هوندا آهن: هڪڙا صالح عمل ۽ ٻيا برا عمل. صالح عملن سان انسان جي نشو ونما ۽ ترقي ٿيندي آهي ۽ ان جي نفس جو توازن مستحڪم ٿيندو آهي. جڏهن تہ برن عملن سان نفس ڪمزور ٿي ويندو آهي ۽ ان جي نشو ونما ختم ٿي ويندي آهي ۽ ان جو توازن بگڙجي ويندو آهي. هن باب ۾ انهن قرآني آيتن تي بحث ڪيو ويندو، جن ۾ انساني فعل جا نفس تي اثر بيان ڪيا ويا آهن. ان حوالي سان بنيادي اصول هي آهي تہ صالح عملن جو فائدو نفس کي ٿئي ٿو ۽ برن عملن جو عذاب بہ ان کي ئي ڀوڳڻو پوندو.

صالح عمل نفس لاءِ نفع بخش ۽ برا عمل نفس لاءِ هاڃيڪار آهن

الله ﷻ جو فرمان آهي:

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَآءَ فَعَلَيْهَا ۭ وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيْدِ ﴿٤٦﴾

"جيڪو نيڪ عمل ڪندو تہ پنهنجي نفس جي لاءِ ڪندو ۽ جي بڇڙائي ڪندو تہ ان جو برو نتيجو ان تي پوندو ۽ تنهنجو رب ٻانهن تي ظلم ڪندڙ نہ آهي." [حٰم سجده:42]

سورت الجاثيہ ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ اَسَآءَ فَعَلَيْهَا ۡ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُوْنَ ﴿١٥﴾

"جيڪو نيڪ عمل ڪندو تہ پنهنجي نفس لاءِ (ڪندو) ۽ جيڪو برا عمل ڪندو ان جو ضرر ان کي ٿيندو وري اوهان کي پنهنجي پاليندڙ ڏانهن موٽايو ويندو." [الجاثيہ:15]

ان اصول کي سورت الروم ۾ هنن لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي:

مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهٗ ۚ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِاَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُوْنَ ﴿٤٤﴾

"جيڪو ڪافر ٿيو ان جو ڪفر ان تي آهي ۽ جن چڱو ڪم ڪيو سي پاڻ لاءِ ئي جاءِ ٺا ٺاهين." [الروم:44]

هي هڪ عام اصول آهي، جنهن کان ڪنهن کي بہ ٻاهر نٿو ڪري سگهجي. ان هوندي بہ مٿين آيت سان لاڳيتو ايندڙ آيت ۾ وضاحت ڪئي وئي آهي تہ انهن کي ئي بدلو ۽ جزا ملندي جيڪي ايمان سان گڏ صالح عمل ڪن ٿا ۽ ڪافر الله ﷻ کي پسند نہ آهن.

لِيَجْزِيَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ مِنْ فَضْلِهٖ ۭ اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْكٰفِرِيْنَ ﴿٤٥﴾

"هن لاءِ تہ جن ايمان آندو ۽ چڱا ڪم ڪيا تن کي پنهنجي فضل مان بدلو ڏئي ۽ بيشڪ الله ڪافرن کي پسند نہ ٿو ڪري" [الروم:45]

ان حوالي سان اهو قاعدو سورت الانعام ۾ واضح ۽ چٽي انداز ۾ هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

قَدْ جَآءَكُمْ بَصَآئِرُ مِنْ رَّبِّكُمْ ۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا ۭ وَمَآ اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيْظٍ ﴿١٠٤﴾

"بيشڪ اوهان وٽ اوهان جي پاليندڙ جي طرفان (سمجهہ پيدا ڪرڻ واريون) نشانيون اچي ويون آهن. پوءِ جيڪو ڏسندو تہ پاڻ لاءِ ۽ جيڪو انڌو ٿيندو تہ سو بہ پاڻ لاءِ ۽ آءٌ اوهان تي نگهبان نہ آهيان." [الانعام:104]

هن آيت سڳوريءَ ۾ واضح ۽ چٽي انداز ۾ هن ڳالهہ جي وضاحت ڪئي وئي آهي تہ ٻنهي جهانن جي خالق ۽ پالڻهار طرفان قرآن مجيد جي صورت ۾ هدايت ۽ رهنمائي اچي چڪي آهي. جيڪا رشد ۽ هدايت جو سرچشمو ۽ دليلن جو مجموعو آهي. جيڪڏهن ڪو انسان گهري تہ اهو ان فيض جي سرچشمي مان فيضياب ٿي سگهي ٿو ۽ هدايت ۽ ڪاميابي حاصل ڪري سگهي ٿو ۽ جيڪڏهن هو قرآن مجيد تي عمل پيرا ٿي تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ جو رستو اختيار ڪري ٿو تہ ان ۾ سندس نفس جو ئي فائدو آهي. جيڪو ائين نٿو ڪرڻ گهري تہ ان جو وبال بہ سندس ئي نفس تي پوندو. هاڻي انسان جي پنهنجي اختيار ۽ ان جي مرضي آهي تہ هُو ڪهڙو رستو ٿو اختيار ڪري. الله ﷻ ان جي لاءِ ٻئي رستا کولي ڇڏيا آهن. انهن جي چونڊ ۾ هو آزاد ۽ خود مختيار آهي. ڪنهن خاص رستي تي هڪ مخصوص مدت تائين هلڻ کان پوءِ واپسيءَ جي گنجائش هوندي آهي. پر جڏهن ان رستي جي مڪافات عمل جو سلسلو شروع ٿي ويندو آهي تہ پوءِ واپسيءَ جا دروازا بند ٿي ويندا آهن. پوءِ فقط نتيجن جو انتظار هوندو آهي.

ان حوالي سان هيءَ ڳالهہ بہ قابل توجہ آهي تہ ان حوالي سان اڪثر آيتن ۾ خطاب پوري انسان کي آهي. ڇاڪاڻ تہ نفس جي دولت بغير ڪنهن استثنيٰ جي هر انسان کي ملندي آهي. ان ڪري ئي اڪثر آيتن ۾ انساني نفس تي ان جي فعلن جا نتيجا بيان ڪرڻ وقت خطاب سموري انسان ذات کي آهي. ڪنهن خاص فرد يا گروهہ کي نہ آهي. ان سلسلي ۾ ڪيترن ئي آيتن جا مثال ڏئي سگهجن ٿا. مثال طور تي الله ﷻ جو فرمان آهي:

قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ ۭ

"اوهان کي جيڪا بہ تڪليف اچي ٿي اها نفس جي بڇڙائي جي ڪري آهي" [آل عمران:165]

وَ لٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ اَنْفُسَكُمْ

"۽ پر توهان پنهنجن نفسن کي پاڻ عذاب ۾ وڌو" [الحديد:14]

وَلَا فِيْٓ اَنْفُسِكُمْ اِلَّا فِيْ كِتٰبٍ مِّنْ قَبْلِ اَنْ نَّبْرَاَهَا ؕ

"نفس تي جيڪا بہ مصيبت اچي ٿي اها طئي ٿيل قانون مطابق اچي ٿي" [الحديد:22]

خَيْرٍ تَجِدُوْهُ عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْرًا وَّ اَعْظَمَ اَجْرًا ؕ

"جيڪا ڀلائي پنهنجي نفس جي لاءِ موڪليندؤ الله وٽ اها لهندؤ" [المزمل:20]

وَلٰكِنْ كَانُوْٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ﴿۵۷﴾

"نافرمانيءَ جو نتيجو پنهنجي نفس تي ظلم آهي." [البقره:57]

وَّلٰكِنَّ النَّاسَ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ﴿۴۴﴾

"ماڻهو پاڻ پنهنجن نفسن تي ظلم ڪن ٿا." [يونس:44]

وَ مَنْ يَّتَعَدَّ حُدُوْدَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهٗ ؕ

"الله جون حدون ٽوڙڻ نفس تي ظلم آهي" [الطلاق:1]

وَمَنْ تَزَكّٰى فَاِنَّمَا يَتَزَكّٰى لِنَفْسِهٖ ؕ

"جيڪو پاڪ ٿئي ٿو اهو پنهنجي نفس لاءِ (پاڪ) ٿئي ٿو" [فاطر:18]

وَ مَنْ جَاهَدَ فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهٖ ؕ

"جيڪو الله لاءِ جدوجهد ڪري ٿو اهو پنهنجي نفس لاءِ ڪري ٿو." [العنڪبوت:6]

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ ؕ وَمَنْ يَّشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيْدٌ ﴿۱۲﴾

"شڪر جو نتيجو نفس جي بهتري آهي. ناشڪريءَ جي صورت ۾ الله بي نياز آهي." [لقمان:12]

وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ ۚ

"هر نفس ڏسي تہ ان اڳتي لاءِ ڇا موڪليو آهي" [الحشر:80]

فَمَنِ اهْتَدٰى فَلِنَفْسِهٖ ۚ

"هدايت سان نفس کي فائدو ٿئي ٿو" [الزمر:41]

سُوْٓءًا اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهٗ "بڇڙائي نفس تي ظلم آهي" [النساء:110]

ان کان سواءِ قرآن مجيد جون ٻيون بہ ڪيتريون ئي آيتون پيش ڪري سگهجن ٿيون. جيڪي صريح ۽ چٽن لفظن ۾ هن ڳالهہ تي دلالت ڪن ٿيون تہ انسان جيڪي فعل سرانجام ڏئي ٿو ان جو نتيجو ان جي نفس تي مرتب ٿئي ٿو. ۽ صالح عملن سان نفس جو توازن مستحڪم ۽ مضبوط ٿئي ٿو ۽ بڇڙن عملن سان نفس جو توازن تباهہ ۽ برباد ٿئي ٿو بلڪ ايستائين بہ ممڪن آهي جو هُو مڪمل طور تي هلاڪ ٿي وڃي. ان حوالي سان قرآن ۾ گهڻن اهڙن ڪمن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن جو منطقي نتيجو نفس جي تباهي آهي. انهن ڪمن جو پورو بحث هن ئي باب ۾ "نفس جي هلاڪت" جي عنوان تحت ايندو.

آسمان ۽ زمين جي تخليق جو ڪارڻ

قرآن مجيد جي روءِ سان زمين ۽ آسمانن جي تخليق ئي ان لاءِ ڪئي وئي تہ جيئن هر نفس پنهنجي ڪسب ۽ ڪمائي جو بدلو حاصل ڪري سگهي. قرآن مجيد ۾ رب ذوالجلال جو فرمان آهي:

وَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍۢ بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ﴿۲۲﴾

"۽ الله آسمانن ۽ زمين کي پوري تدبير سان پيدا ڪيو آهي ۽ هن لاءِ تہ سڀ ڪنهن نفس جيڪي ڪمايو تنهن جو بدلو ان کي ڏنو وڃي ۽ انهن تي ظلم نہ ڪيو ويندو." [الجاثيہ:22]

الله ﷻ قرآن مجيد ۾ جنن ۽ انسانن جي تخليق جو مقصد ئي خدائي قانونن جي اطاعت ٻڌايو آهي. رب ذوالجلال جو فرمان آهي:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُوْنِ ﴿۵۶﴾

"۽ مون جنن ۽ انسانن کي رڳو هن لاءِ پيدا ڪيو آهي تہ منهنجي عبادت ڪن." [الذاريات:56]

ٻين لفظن ۾ جنن ۽ انسانن جي تخليق جو مقصد انهن الاهي حڪمن جي اطاعت آهي جيڪي قرآن مجيد ۾ ڏنا ويا آهن. خالق ڪائنات هيءَ ڪائنات اهڙي طريقي سان پيدا فرمائي آهي جو جيڪو جهڙو عمل ڪندو ان کي اهڙو نتيجو ملندو. هيءَ هڪ اهڙي حقيقت آهي جنهن کان ڪو بہ انڪار ڪري نہ ٿو سگهي. اسان جي سامهون ڪيترائي اهڙا واقعا ظاهر ٿين ٿا، جيڪي عملن جي جزا يا سزا هجن ٿا. پر انسان جي سڀ کان وڏي بدنصيبي اها آهي تہ هو ان مان عبرت ۽ بصيرت حاصل نہ ٿو ڪري ۽ هو ان بنيادي حقيقت ڏانهن متوجهہ نہ ٿو ٿئي. اهو ئي سبب آهي جو اڄ تائين ان تي سائنسي بنيادن تي ڪا تحقيق نہ ڪئي وئي آهي. ان جو هڪ سبب اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ نتيجا سدائين پيچيده، ڳتيل ۽ تهہ در تهہ عوامل جو نتيجو هوندا آهن. پر جڏهن ٻيا منجهيل مسئلا حل ٿي سگهن ٿا تہ ان پڌري حقيقت کي حل ڪرڻ بہ ناممڪن نہ آهي. خاص طور تي هڪ اهڙي صورتحال ۾ جڏهن اُها اسان جي روزاني زندگيءَ جي سڀ کان وڏي ۽ بنيادي حقيقت آهي. تنهنڪري ضرورت هن ڳالهہ جي آهي تہ ان حوالي سان سائنسي انداز ۾ کوجنا ڪئي وڃي. ان حوالي سان ڪيترائي سماجي عوامل (مُحرڪ) هڪ ٻئي سان سڌو يا اڻ سڌو لاڳاپو رکن ٿا، انهن وچ ۾ ڳانڍاپو معلوم ڪري ڪيترين ئي حقيقتون آڏو آڻي سگهجن ٿيون.

صالح عمل ۽ برا عمل

جيئن تہ ان سڄي بحث جو محور ۽ مرڪز بنيادي طور تي صالح عملن ۽ برن عملن جو نفس تي اثر مرتب ڪرڻ آهي. تنهن ڪري اڳتي وڌڻ کان پهريان ضروري آهي تہ انهن جي خاص ڪري صالح عملن جي ڪا واضح وصف مقرر ڪجي ۽ اهو بہ معلوم ڪجي تہ قرآن جي روءِ سان ڪهڙا عمل صالح آهن ۽ ڪهڙا عمل برا ۽ بڇڙا آهن.

صالح عمل

ايمان سان گڏ قرآن مجيد ۾ جيڪو شرط بار بار ورجايو ويو آهي، اهو

صالح عمل جو آهي. الله ﷾ جو فرمان آهي:

وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ

”۽ جن ايمان آندو ۽ چڱا ڪم ڪيا.“ [البقره:82]

صالح جو مادو آهي (ص.ل.ح) ان جي معنيٰ آهي اهڙو ڪم جنهن سان ڪنهن ٻئي جي خرابي، نقص يا ڪمي دور ٿي وڃي. اهڙا ڪم جن سان توازن پيدا ٿئي، انهن کي صالح عمل چيو ويندو آهي. سورت اعراف جي آيت نمبر 160 ۾ جسماني لحاظ سان صحت مند ۽ تندرست ٻار لاءِ ”صالحا“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. قرآن مجيد ۾ حسنات جي مقابلي ۾ سيئات جو لفظ اڪثر آيل آهي. ۽ ”سيئة“ جي مقابلي ۾ ”عملوالصالحت“ جو لفظ آيو آهي. تنهنڪري صالح عمل ۽ حسنات ٻئي هم معنيٰ آهن. تنهن ڪري هڪ جڳهہ تي ”من عمل صالحا“ جي مقابلي ۾ ”من اساءَ“ آيو آهي. (حم سجده:46) تنهنڪري اعمال صالحہ جي معنيٰ ٿيندي اهڙا ڪم جن سان انسان جون لڪل صلاحيتون بيدار ٿي پون ۽ ان ۾ زندگيءَ جا ارتقائي مرحلا طئي ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿي پوي. جنهن سان معاشري جو حسن ۽ توازن برقرار رهي ۽ ناهمواريون ختم ٿي وڃن. اهو فساد جو ضد آهي. قرآن مجيد ۾ فساد ۽ صلاح کي هڪ ٻئي جي مقابلي ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. (البقره_11) ان ڪانسواءِ ان کي ماڻهن جي پاڻ ۾ سٺي هلت هلڻ لاءِ بہ استعمال ڪيو ويو آهي. (القصص_27)

ايمان ۽ صالح عمل پاڻ ۾ لازم ملزوم آهن. اهي فعل جيڪي الله ﷾ تي پختي يقين رکڻ سان ڪيا وڃن، اهي ئي مثبت نتيجا ڏيندا آهن. جيڪڏهن دل ۾ الله تعاليٰ تي يقين نہ آهي تہ اهي عمل ڪوبہ مثبت ۽ تعميري نتيجو ڏئي نہ سگهندا. قرآن مجيد جي سورت الروم آيت نمبر 44 ۾”من عمل صالحاً“ جي مقابلي ۾ ”من ڪفر“ آڻي ڪري هن حقيقت کي واضح ڪيو ويو آهي تہ جيڪڏهن ايمان سان گڏ عمل صالح نہ هجن تہ ايمان، ايمان نہ ٿو رهي.

هتي هيءَ ڳالهہ بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ صرف اهي ئي عملَ، صالح عملن جي زمري ۾ ايندا جن کي قرآن صالح قرار ڏنو آهي. ان حوالي سان ٻيو ڪو معيار قابل قبول نہ هوندو. جيتوڻيڪ قرآن مجيد انهن فعلن جي

هڪ جاءِ مرتب فهرست نہ ڏني آهي، پر قرآن مجيد جن ڪمن جي ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي يا جن جي ڪرڻ تي پسنديدگيءَ جو اظهار ڪيو آهي، انهن کي صالح عمل شمار ڪيو ويندو. اسين هتي نموني خاطر انهن مان ڪجهہ ذڪر ڪيون ٿا:

(1) انفاق:

انفاق مان مراد هي آهي تہ جيڪو بہ مال ۽ دولت زندگيءَ جي ضرورتن کان وڌيڪ هجي اهو روڪي ناهي رکڻو. الله تعاليٰ جي راهہ ۾ ڏئي ڇڏڻو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

وَيَسْـَٔلُوْنَكَ مَاذَا يُنْفِقُوْنَ ۬ قُلِ الْعَفْوَ ؕ

۽ توکان پڇن ٿا تہ ڇا خرچ ڪن؟ (کين) چئو تہ پنهنجي ضرورت کان بچيل (خرچ ڪيو)“ [البقرہ:219]

اهو عمل الله ﷾ کي ايترو پسند آهي جو الله ﷾ ان کي پنهنجي لاءِ قرض وٺڻ جي مترادف قرار ڏنو آهي. الله ﷾ جو فرمان آهي:

مَنْ ذَا الَّذِیْ یُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَیُضٰعِفَهٗ لَهٗۤ اَضْعَافًا كَثِیْرَةً ؕ

”ڪير آهي جيڪو الله کي قرض حسنہ ڏي، الله ان جي بدلي ۾ ان کي ڪيئي حصا وڌيڪ ڏيندو.“ [البقرہ:245]

هن آيت سڳوريءَ مان ان ڳالهہ جو اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ ان عمل جي ڪيتري فضيلت آهي. تنهن ڪري صالح عملن ۾ ان کي نمايان اهميت حاصل آهي.

(2) زڪوات ڏيڻ:

زڪوات ڏيڻ بہ هڪ اهڙو عمل آهي جنهن جو قرآن مجيد ۾ تمام گهڻو تاڪيد ڪيو ويو آهي. اهو ئي سبب آهي جو جتي جتي نماز قائم ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي ان سان گڏ زڪوات ادا ڪرڻ جو حڪم بہ ڏنو ويو آهي. الله ﷾ جو فرمان آهي:

وَاَقِیْمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ؕ

”نماز قائم ڪريو ۽ زڪوات ادا ڪريو.“ [البقرہ:110]

زڪوات مان مراد ڇاڪاڻ تہ اهي سمورا محصول آهن، جيڪي اسلامي حڪومت پنهنجا خرچ پورا ڪرڻ لاءِ مسلمانن تي لاڳو ڪندي آهي ۽ ان جي نہ ادا ڪرڻ جي صورت ۾ اسلامي حڪومت بحران جو شڪار ٿي سگهي ٿي. تنهن ڪري قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي جڳهن تي انجي ادائيگيءَ جو حڪم ڏنو ويو آهي. تفصيل جي لاءِ منهنجي لکيل ڪتاب *”مروجہ اسلامی معاشی تصورات قرآنی تناظر میں“* جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو.

(3) اقامت صلوات:

قرآن مجيد ۾ صلواة قائم ڪرڻ جو تمام گهڻين جاين تي حڪم ڏنو ويو آهي. الصلوات مان مراد جتي هڪ طرف نماز جي ادائگي آهي تہ ٻي طرف ان جي معنيٰ آهي خدائي قوانين جي تابعداري ڪرڻ. صلوات جي لغوي معنيٰ آهي: ڪنهن جي پويان لڳاتار ۽ مسلسل هلڻ، ان لحاظ کان خدائي قوانين جي پيرويءَ جو مفهوم ٿيندو. انهن فرضن ۽ ذميدارين جي چڱي طرح ادائيگي ڪرڻ جيڪي قرآن جي روءِ سان مسلمانن تي ۽ مؤمنن تي لاڳو ٿين ٿا.

(4) الله ۽ ان جي رسول ﷺ جي اطاعت:

الله ﷾ جا مختلف حڪم جيڪي قرآن مجيد ۾ مختلف جڳهن تي بيان ڪيا ويا آهن، انهن جي مڪمل اطاعت بہ صالح عملن ۾ شامل آهي. الله ﷾ جي اطاعت ۽ تابعداريءَ جو حڪم قرآن مجيد ۾ واتقو الله (الله تعاليٰ جي تقويٰ اختيار ڪريو) جي ذريعي سان ڪيترن ئي جڳهن تي آيل آهي. الله ﷾ جو فرمان آهي:

یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقٰتِهٖ

”اي ايمان وارو! الله کان ڊڄو جيئن ان کان ڊڄڻ جو حق آهي.“ [آلعمران:102]

آسان لفظن ۾ هيئن چئي سگهجي ٿو تہ الله ﷾ جي حڪمن جي ڪامل پاسداري تقويٰ آهي ۽ اها ئي الله وٽ عزت جي ڪسوٽي آهي. الله﷾ جو فرمان آهي:

إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴿١٣﴾

”اوهان مان وڌيڪ عزت ۽ عظمت وارو الله وٽ اهو آهي جيڪو اوهان مان وڌيڪ پرهيزگار آهي. بيشڪ الله (سڀ ڪجهه) ڄاڻڻ وارو پوري خبر رکندڙ آهي.“ [الحجرات:13]

(5) **جهاد:**

جهاد به الله ﷻ جي اهم رڪنن ۽ فرضن مان هڪ اهم رڪن ۽ فرض آهي. اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد ۾ ڪيترن ئي جڳهن تي مسلمانن کي الله ﷻ جي رضا ۽ خوشنوديءَ جي لاءِ الله ﷻ جي راهه ۾ جهاد ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي.

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ ۖ وَعَسَىٰ أَن تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ۖ وَعَسَىٰ أَن تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢١٦﴾

”جنگ ڪرڻ اوهان تي لازم ڪئي وئي آهي ۽ اها اوهان کي ناپسند ٿي لڳي ۽ شايد اوهين ڪنهن شيءَ کي ناپسند ڪريو ۽ اها اوهان لاءِ چڱي هجي ۽ شايد اوهان ڪنهن شئي کي پسند ڪريو ۽ اها اوهان لاءِ سٺي نه هجي. هوڏانهن الله ڄاڻي ٿو ۽ اوهين نه ٿا ڄاڻو.“ [البقره:216]

تنهن ڪري ان بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته جهاد جو شمار به اعمال صالحه ۾ آهي.

(6) **احسان:**

احسان مان مراد آهي ڪنهن جي بگڙيل توازن کي درست ڪرڻ يا ڪنهن جو ڪو نقص يا ڪا ڪمي ختم ڪرڻ. قرآن مجيد ان اصطلاح کي صفات عاليه (تمام وڏين صفتن) ۾ شمار ڪيو آهي.

(7) **شڪر:**

الله ﷻ جي نعمتن جو شڪر ادا ڪرڻ، انسانيت جي اعليٰ صفتن ۾ شامل آهي ۽ ايمان وارن جي خصوصيت به.

(8) **ماپ تور صحيح رکڻ:**

قرآن مجيد ۾ ماپ تور صحيح رکڻ جو وڏو تاڪيد ڪيو ويو آهي ۽ ان ۾ ڪنهن به قسم جي کوٽ واڌ ڪرڻ کان سختيءَ سان روڪيو ويو آهي. قرآن مجيد ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ جو فرمان آهي:

وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ ۖ

”۽ ماپ ۽ تور کي انصاف سان پورو ڪريو.“ [الانعام:152]

ان کان سواءِ قرآن مجيد ۾ ٻين جڳهن تي به ان جو حڪم ڏنو ويو آهي.

(9) **صبر:**

صبر جي بنيادي معنيٰ آهي استقامت، ثابت قدمي، استقلال ۽ هميشه محنت ۽ جدوجهد ۾ لڳو رهڻ. ٻين لفظن ۾ صابر مان مراد اهي ماڻهو آهن، جيڪي همٿ، حوصلي، استقلال ۽ ثابت قدميءَ سان مخالفت کي منهن ڏين، ڪنهن به موڙ تي مايوس ۽ نااميد نه ٿين، دلگير نه ٿين، هيانءُ هاري نه ويهن ۽ جلد بازيءَ جو مظاهرو نه ڪن. الله ﷻ قرآن مجيد ۾ مؤمن مردن ۽ مؤمن عورتن جي هڪ وصف صابر ٻڌائي آهي. [الاحزاب:35]

(10) **حلال رزق ڪمائڻ:**

قرآن مجيد ۾ رزق حلال جي ڪمائيءَ تي گهڻو زور ڏنو ويو آهي. ڇو ته رزق حلال جو حصول به اعمال صالحه ۾ شامل آهي. هتي رزق حلال مان مراد صرف ۽ صرف پنهنجي محنت ۽ مزدوريءَ مان حاصل ٿيندڙ آمدني آهي. قرآن آمدنيءَ جي اهڙي تصور کي قبول نٿو ڪري جيڪا بنا ڪنهن محنت ۽ مشقت برداشت ڪرڻ جي حاصل ٿئي. ان ۾ اجاره (مسواڙ يا ڪرائي تي ڪو مڪان يا گهر ڏيڻ)، مضاربه ۽ زراعت (ڪڙمت يا هارپو) شامل آهي. تفصيل جي لاءِ منهنجي ڪتاب ”مروجه اسلامي معاشي تصورات قرآني تناظر ۾“ جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو.

(11) **ديانت:**

قرآن مجيد ۾ واضح طور تي امانت ۾ خيانت نه ڪرڻ جو حڪم ڏنو

ويو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَخُوْنُوا اللّٰهَ وَالرَّسُوْلَ وَتَخُوْنُوْٓا اَمٰنٰتِكُمْ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ﴿۲۷﴾

”اي ايمان وارو! الله ۽ رسول سان خيانت نه ڪريو ۽ ڄاڻي واڻي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي امانتن ۾ خيانت نه ڪريو.“ [الانفال: 27]

مٿين عملن کان سواءِ جن ڪمن کي اعمال صالحه ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو ان ۾ عدل ۽ انصاف، عزيزن ۽ مائٽن سان سهڻو ورتاءُ، وعدو پاڙڻ، وڏن جو ادب ۽ ننڍن تي شفقت ڪرڻ، ماڻهن سان ادب ۽ شفقت سان پيش اچڻ الله ﷻ کي گهڻو ياد رکڻ، الله ﷻ جي حدن کي نه اورانگهڻ، ڪافرن ۽ الله تعاليٰ جي دشمنن سان دوستي ۽ تعلق نه رکڻ، الله ﷻ جي آيتن تي غور ۽ تدبر ڪرڻ، حق جي راهه ۾ لڳاتار ڪوشش ڪرڻ ۽ هر وقت حق جو ساٿ ڏيڻ، سچي گواهي ڏيڻ، بيهودن ۽ بڇڙن ڪمن کان پاڻ کي بچائڻ، شرڪ کان بچڻ پوءِ اهو ڪهڙي به قسم جو هجي، ڪنهن کي ناحق قتل نه ڪرڻ، زنا ۽ بدڪاري نه ڪرڻ، جاهلن کان پري رهڻ، پنهنجن معاملن ۾ وچٿرائپ اختيار ڪرڻ، حرص ۽ لالچ کان محفوظ رهڻ، نماز ۾ عجز ۽ انڪساري ڪرڻ ۽ دل ۾ هر وقت الله تعاليٰ جو خوف رکڻ، وغيره اعمال صالحه شامل آهن.

بڇڙا عمل

جيستائين برن فعلن يا بڇڙن عملن جو تعلق آهي ته ان ۾ اهي سمورا فعل يا عمل شمار ڪري سگهجن ٿا، جيڪي اعمال صالحه جو ضد آهن. اهڙن ڪمن لاءِ قرآن مجيد ظلم جو اصطلاح استعمال ڪيو آهي. جيستائين ظلم جو تعلق آهي ته خود قرآن مجيد اهو چئي ڪري ان جي جامع ترين وصف ڪري ڇڏي آهي ته ”الله جي حدن کي اورانگهڻ وارا ظالم آهن.“ ان بابت قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

مَنْ يَّتَعَدَّ حُدُوْدَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُوْنَ ﴿۲۲۹﴾

”جيڪي ماڻهو الله جي حدن کان تجاوز ڪن ٿا اهي ظالم آهن.“

[البقره: 229]

جيستائين الله ﷻ جي حدن جو تعلق آهي، ان مان مراد اهي حڪم آهن جيڪي الله ﷻ پنهنجي مشيت (مرضي) سان طئي ڪري ڇڏيا آهن ۽ انهن بابت الله ﷻ انسانن کي قرآن مجيد ۾ آگاهه ڪري ڇڏيو آهي. اهڙا سمورا فعل جيڪي الله جي حڪمن جي ڀڃڪڙي ۾ شمار ٿين اهي ظلم جي زمري ۾ اچن ٿا.

ظالم جو لفظ قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي جڳهن تي آيل آهي ۽ ان کي قانون جي ڀڃڪڙي، الله ﷻ جي حدن کي اورانگهڻ، ٻين جو مال ناحق کائڻ، ڏاڍ ڪرڻ ۽ حق نه ڏيڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. اهي سمورا ڪم اهڙا آهن جيڪي انساني نفس تي منفي اثر مرتب ڪن ٿا ۽ انهن فعلن جي ڪري ظالم پاڻ پنهنجي نفس کي خساري ۽ ٽوٽي ۾ وجهي ڇڏي ٿو.

ظلم جي بنيادي معنيٰ آهي ڪنهن جي ملڪيت ۾ ناجائز تصرف ڪرڻ، حد کان لنگهڻ ۽ ڪنهن شيءِ کي اهڙي جڳهه تي رکڻ جيڪا اتي نه هئڻ گهرجي. پوءِ اهو بگاڙ وقت جي لحاظ کان هجي يا جڳهه جي لحاظ کان.

ان کانسواءِ ظلم اونداهيءَ جي معنيٰ ۾ به استعمال ٿيندو آهي. تنهن ڪري قرآن مجيد ۾ نور (روشنيءَ) جي مقابلي ۾ ظلمت (انڌيري) جو استعمال ڪيو ويو آهي. ۽ سورت انبياءَ ۾ ظلمات کي مصيبتن ۽ مشڪلات جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. اهي ڪم جن کي قرآن مجيد ظلم قرار ڏنو آهي، انهن مان ڪجهه هتي ڏجن ٿا:

1) يتيمن جو مال ناجائز طريقي سان کائڻ (النساءِ: 10)
2) وحي کي اختراع (من گهڙت) چوڻ (الاعراف: 37)
3) ناحق طريقي سان ڪنهن جو مال ڦٻائڻ (النساءَ: 30)
4) غريبن جو استحصال ڪرڻ (محنت ڪندڙ کي پنهنجي محنت جو صحيح اجر ۽ بدلو نه ڏيڻ) (ص: 24)
5) الله ﷻ جي احڪامن ۾ تحريف ڪرڻ (البقره: 59)
6) دنياوي زندگيءَ کي ئي آخري منزل ۽ مقصود سمجهڻ [آل عمران: 16]
7) تن آساني/آسائشن جي هوس ۽ حرص (هود: 116)
8) وحي جي مخالفت ڪرڻ (الاعراف: 37)

9) غير الله جي غلامي قبولڻ (صافات: 22_23).
10) پنهنجي ڳالهه الله تعاليٰ ڏانهن منسوب ڪرڻ (الاعراف: 37)
11) شرڪ سڀ کان وڏو ظلم آهي. [لقمان:13]
12) خدائي حڪمن کي ڪوڙو چوڻ (الانعام: 158)
13) الله ﷻ جي طرفان مليل علم کي لڪائڻ (البقره: 140)
14) اختلاف پيدا ڪرڻ (الزخرف: 65)
15) الله ﷻ جي حدن کي اورانگهڻ (البقره: 229)
16) مڪافات عمل جي قانون جو انڪار ڪرڻ (البقره: 254)
17) منافقت واري هلت هلڻ (الحجرات: 49)
18) خدائي حڪمن تي مسخري ڪرڻ (الانعام: 68)
19) ڏوهه کان وڌيڪ سزا ڏيڻ (الانعام: 161)
20) بيِن ماڻهن کي الله ﷻ جي راهه کان هٽائڻ ۽ ان ۾ ٽيڏ ڳولڻ (هود: 18_19)
21) ڪنهن مربي ۽ مشفق سان خيانت ڪرڻ (يوسف: 23)
22) غلط شاهدي ڏيڻ (المائده: 107)
23) شيطان جي وڇايل ڄار ۾ ڦاسڻ (الاعراف: 23)

وغيره کي قرآن مجيد ظلم قرار ڏنو آهي. قرآن مجيد جي آيتن تي غور ڪرڻ سان اهي سڀ سامهون اچي وينديون. تنهن ڪري هن کي حتمي فهرست قرار نہ ٿو ڏئي سگهجي.

الله جَلَّالُہٗ ڪڏهن به ڪنهن تي ظلم نه ڪندو آهي

هتي هيءَ حقيقت بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ الله ﷻ ڪڏهن بہ انسانن تي ڪنهن بہ صورت ۾ ظلم نہ ڪندو آهي. ان حوالي سان قرآن مجيد جي ڪيترين ئي آيتن جو حوالو ڏئي سگهجي ٿو جن ۾ واضح طور تي چيو ويو آهي تہ الله ﷻ ڪنهن تي ظلم نٿو ڪري. مثال طور تي الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَمَا اللّٰهُ يُرِيْدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ ﴿٣١﴾

”۽ الله ٻانهن تي ظلم ڪرڻ نٿو گهري.“ [المؤمن:31]

ٻي جڳهه تي ان حقيقت کي وڌيڪ کولي بيان ڪيو ويو:

اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ۚ

”بيشڪ الله ذري جيترو ظلم بہ نٿو ڪري.“ [النساء:40]

ان ڪانسواءِ آل عمران 107, 182, الانفال 51, حج 10, حم سجده 46, ق29, الزخرف 76, يونس 44, الڪهف 49 وغيره آيتن ۾ پڻ وڏي واڪي اعلان ٿيل آهي تہ الله ﷻ ظلم ڪرڻ کان پاڪ آهي. ان جو شان ان کان مٿانهون آهي. ان جي ابتڙ انسان پاڻ ئي دنياوي حرص ۾ اچي پنهنجي نفس تي پاڻ ظلم ڪندو آهي ۽ وڃي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچندو آهي. قرآن مجيد ڪيترن ئي جڳهن تي ان حقيقت کي کولي بيان ڪيو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

اَلَمْ يَاْتِهِمْ نَبَاُ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوْحٍ وَّعَادٍ وَّثَمُوْدَ ۙ وَقَوْمِ اِبْرٰهِيْمَ وَاَصْحٰبِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكٰتِ ۭ اَتَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنٰتِ ۚ فَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلٰكِنْ كَانُوْٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ﴿٧٠﴾

”ڇا هنن کي انهن جي خبر نہ پهتي آهي جيڪي سندن کان اڳ هئا, (جيئن) نوح ۽ عاد ۽ ثمود جي قوم ۽ ابراهيم جي قوم ۽ مدين وارا ۽ اونڌن ٿيل ڳوٺن وارا. انهن وٽ سندن رسول پڌريون نشانيون کڻي آيا. پوءِ الله مٿن ظلم ڪرڻ وارو نہ هو. پر اهي (خود) پاڻ تي ظلم ڪندا هئا.“ [التوبه:70]

ان ڳالهه کي هڪ قاعدي جي شڪل ۾ هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْـًٔا وَّلٰكِنَّ النَّاسَ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ﴿٤٤﴾

”بيشڪ الله ماڻهن تي ڪجهه بہ ظلم نہ ٿو ڪري پر ماڻهو پاڻ تي پاڻ ظلم ڪن ٿا.“ [يونس:44]

ان ڪانسواءِ النحل 33, العنڪبوت 40, الروم 9, البقره 57, الاعراف 160 وغيره پڻ ڏس ڏين ٿيون تہ انسان پاڻ پنهنجي نفس تي ظلم ڪندو آهي. انسان پاڻ پنهنجي نفس تي ظلم ڇو ٿو ڪري؟ ان بابت تفصيلي بحث هن ڪتاب جي چوٿين باب ۾ ڪيو ويو آهي.

عملن جا نتيجا مستقبل ۾ مرتب ٿيندا آهن

قرآن جي روءِ سان انساني عملن جا نتيجا مستقبل ۾ مرتب ٿيندا آهن. اها الله سبحانه وتعالىٰ جي پنهنجي مشيت سان مقرر ڪيل هڪ خاص تقدير آهي. جنهن تحت انساني ڪمن جا نتيجا مستقبل ۾ ڏاڪي بڏاڪي آڏو اچڻ شروع ٿيندا آهن. ان ۾ نيڪ ۽ برن عملن جو امتياز ۽ فرق نہ آهي. نتيجن اچڻ ۾ دير سوير جو دارومدار انهن عملن جي نوعيت تي هوندو آهي. ڪي عمل اهڙا هوندا آهن جن جو نتيجو فوري طور تي سامهون اچي ويندو آهي ۽ ڪن جو نتيجو مستقبل قريب ۾ تہ ڪن جو نتيجو مستقبل بعيد ۾ سامهون ايندو آهي. ان حقيقت کي قرآن مجيد ۾ هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

وَمَا تُقَدِّمُوْا لِاَنْفُسِكُمْ مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوْهُ عِنْدَ اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ﴿۱۱۰﴾

”۽ جا بہ ڀلائي پنهنجي لاءِ اڳي موڪليندؤ سا الله وٽ لهندؤ. بيشڪ جيڪي اوهين ڪريو ٿا تنهن کي الله ڏسندڙ آهي.“ [البقره:110]

بڇڙن ۽ برن عملن جي صورتحال بہ اها ئي آهي.

تَرٰى كَثِيْرًا مِّنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا ؕ لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ اَنْفُسُهُمْ اَنْ سَخِطَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خٰلِدُوْنَ ﴿۸۰﴾

تون انهن مان گهڻن کي ڏسين ٿو جي ڪافرن سان دوستي رکن ٿا. جيڪي سندن نفسن پاڻ لاءِ اڳي موڪليو سو بيشڪ بڇڙو آهي. اهو هي تہ مٿن الله ڪاوڙيو ۽ اهي عذاب ۾ پيا رهندا. [المائده:80]

تنهن ڪري مؤمنن کي اهو چيو ويو آهي تہ اهي ان ڳالهہ جي جانچ لهندا رهن تہ انهن اڳتي لاءِ ڇا موڪليو آهي. الله سبحانه وتعالىٰ جو فرمان آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ ۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ ؕ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيْرٌۢ بِمَا تَعْمَلُوْنَ ﴿۱۸﴾

”اي ايمان وارو! الله کان ڊڄو ۽ سڀ ڪو شخص ڏسي تہ سڀاڻي لاءِ ڇا اڳي ڪيو اٿس ۽ (وري بہ) الله کان ڊڄندا رهو. بيشڪ الله اوهانجي عملن جي پوري خبر رکندڙ آهي.“ [الحشر:18]

قيامت جي ڏينهن هر نفس کي پورو بدلو ملندو

قيامت جي ڏينهن سمورن انسانن کي پنهنجي فعلن ۽ عملن جو مڪمل ۽ پورو بدلو ملندو. اها هڪ اهڙي پڌري حقيقت آهي جنهن کي قرآن مجيد ۾ ڪيترن جڳهن تي ورجايو ويو آهي. الله سبحانه وتعالىٰ جو فرمان آهي:

فَكَيْفَ اِذَا جَمَعْنٰهُمْ لِيَوْمٍ لَّا رَيْبَ فِيْهِ ۚ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ﴿۲۵﴾

”پوءِ ڪهڙو حال ٿيندن جڏهن کين ان ڏينهن گڏ ڪنداسون جنهن ۾ ڪو شڪ نہ آهي ۽ سڀ ڪنهن ماڻهوءَ کي پنهنجي ڪمائيءَ جو پورو بدلو ڏنو ويندو ۽ انهن سان ظلم نہ ڪيو ويندو.“ [آل عمران:25]

سورت آل عمران ۾ الله سبحانه وتعالىٰ جو فرمان آهي:

يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا ۖۚ وَّمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوْٓءٍ ۚۛ تَوَدُّ لَوْ اَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهٗٓ اَمَدًۢا بَعِيْدًا ؕ وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهٗ ؕ وَاللّٰهُ رَءُوْفٌۢ بِالْعِبَادِ ﴿۳۰﴾

”سڀ ڪو ماڻهو جنهن جا ڪجهہ نيڪي ڪئي اٿس ۽ جا ڪجهہ بڇڙائي ڪئي اٿس، تنهن کي ان ڏينهن موجود ڏسندو تہ خواهش ڪندو تہ جيڪر سندس وچ ۽ ان (بڇڙائي) جي وچ ۾ پري جو فاصلو هجي ۽ الله اوهان کي پاڻ کان ڊيجاري ٿو ۽ الله ٻانهن تي گهڻو مهربان آهي.“ [آل عمران:30]

ان ئي سورت ۾ اڳتي هلي ان حقيقت جو ورجاءُ هن ريت ڪيو ويو آهي:

ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ ﴿۱۶۱﴾

”وري سڀ ڪنهن شخص کي ان جي ڪمائيءَ جو پورو بدلو ڏنو ويندو ۽ انهن تي ظلم نہ ڪيو ويندو.“ [آل عمران:161]

ان کانسواءِ قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي جڳهن تي ان حقيقت جو ورجاءُ ڪيو ويو آهي. مثال طور: بقره 281، يونس 30، ابراهيم 51، طه 15، انبياء 47، يس 54، زمر 70، مؤمن 17، تڪوير 14، انفطار 5، فجر 27 وغيره.

باب چوٿون

انساني نفس کي ڪمزور ڪندڙ عمل

پوئين باب ۾ ان تي بحث ٿي چڪو آهي تہ انساني ڪمن جو اثر انسان جي نفس تي ضرور ٿيندو آهي. پوءِ اهي فعل مثبت هجن يا منفي، معمولي هجن يا وڏا. ان هوندي بہ ڪي اهڙا فعل آهن جن جو خاص طور تي قرآن مجيد ذڪر ڪيو آهي. اسين هن باب ۾ ڪجھہ اهڙن فعلن جو ذڪر ڪنداسون جيڪي انساني نفس تي منفي اثر مرتب ڪن ٿا. ان ڪان پهريان هيءَ ڳالهہ بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ جيڪڏهن الله ﷻ چاهي ها تہ سمورن انسانن کي هدايت جي راهہ ڏئي پئي سگهيو پر ان پنهنجي مشيت سان ائين نہ ڪيو ڇو نہ ڪيو؟

جيڪڏهن الله چاهي ها تہ سيني نفسن کي هدايت ڏئي ڇڏي ها!

اها هڪ پڌري حقيقت آهي تہ الله تعاليٰ ڪائنات جو خالق آهي، ان سموري مخلوقات کي پيدا ڪيو آهي، اهو زندگي، موت ۽ شعور سميت سيني تقديرن جو مالڪ آهي.

اَلَمۡ تَعۡلَمۡ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىۡءٍ قَدِيۡرٌ ﴿۱۰۶﴾

”بيشڪ الله هر شيءِ تي قدرت رکندڙ آهي.“ [البقره:106]

ان بنياد تي جيڪڏهن الله تعاليٰ گُهري ها تہ هر نفس کي هدايت ڏيئي ڇڏي ها ۽ سيئي نفس هدايت جي راهہ تي هلندا رهن ها ۽ ڪنهن انساني نفس کي هاجو رسائيندڙ اسباب جو وجود ئي نہ رهي ها. تنهن هوندي بہ الله

پنهنجي مشيت سان ائين نہ ڪيو.

الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَلَوۡ شِئۡنَا لَاٰتَيۡنَا كُلَّ نَفۡسٍ هُدٰٮهَا وَلٰـكِنۡ حَقَّ الۡقَوۡلُ مِنِّىۡ لَاَمۡلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الۡجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجۡمَعِيۡنَ ﴿۱۳﴾

”جيڪڏهن اسين گهرون ها تہ هر نفس کي هدايت ڏئي ڇڏيون ها پر منهنجي طرفان هيءَ ڳالهہ پڪي ٿي چڪي آهي تہ آءٌ جهنم کي جنن ۽ انسانن مان ڀريندس.“ [السجده:13]

هن آيت سڳوريءَ مان اهو نتيجو ڪڍڻ غلط آهي تہ ٿو سگهجي تہ نعوذ بالله الله ﷻ پاڻ ئي نٿو گهري تہ سمورن انسانن کي هدايت ملي. ان قسم جو تصور ڪرڻ بہ گناهہ آهي. ڇو تہ الله ﷻ نہ ٿو چاهي تہ هو پنهنجي مخلوق تي ظلم ڪري. ان حوالي سان مٿي آيتون گذري آيون آهن. جن جي روءِ سان اِها حقيقت واضح ٿي چڪي آهي تہ الله بابت ظلم جو تصور بہ نٿو ڪري سگهجي. بلڪ انسان جا پنهنجا بڇڙا عمل هوندا آهن جن جو نتيجو مڪافات عمل جي قانون مطابق مصيبتن ۽ تڪليفن جي صورت ۾ ان جي سامهون ايندو آهي. الله ﷻ جي طرفان انسان کي نيڪي ۽ بديءَ جا ٻئي رستا ڏيکاريا ويا آهن ۽ عقل ۽ شعور کان پوءِ وحي جي ذريعي ٻنهي رستن جا نتيجا بہ کولي ٻڌايا ويا آهن. هاڻي جيڪڏهن انسان هدايت وارو رستو ڇڏي جيڪو جنت ڏانهن پهچائيندڙ آهي، گمراهيءَ وارو رستو اختيار ڪندو تہ ظاهر آهي تہ ان کي ان جو نقصان برداشت ڪرڻو پوندو ۽ مڪافات عمل جي بنياد تي ان کي ان جو نتيجو جهنم ۾ وڃڻ جي صورت ۾ ملندو ۽ ان جو اهو پاڻ ذميوار آهي.

باقي هتي هي سوال پيدا ٿئي ٿو تہ آخر ڪهڙو سبب آهي جو سمورن انسانن کي هدايت نٿي ڏني وڃي تہ جيئن دنيا ۾ فتنو ۽ فساد ۽ برائي نہ رهي ۽ سمورا انسان هدايت جا راهي بڻجي وڃن؟

ان جو جواب هي آهي تہ ڪائنات جي تخليق جو مقصد ئي هي آهي تہ هر نفس کي پنهنجي ڪيتي ۽ ڪمائيءَ جو بدلو ملي. انسان جي سامهون ٻہ رستا رکي ان کي وحي، عقل ۽ شعور ڏئي ڇيو ويو تہ انهن ٻنهن مان جيڪو بہ رستو توهان چونڊيو توکي مڪمل اختيار آهي ۽ گڏ ان جا نتيجا بہ

ٻڌايا ويا آهن. هدايت ۽ نيڪيءَ جو بدلو جنت آهي ۽ گمراهيءَ ۽ برائي جو بدلو جهنم آهي. جيڪڏهن سمورن انسانن کي هدايت ڏني وڃي ها ته ڪائنات جي تخليق جو مقصد ئي ختم ٿي وڃي ها.

سڀ تڪليفون نفس جي بڇڙائيءَ جي ڪري ايندڙ آهن

مڪافات عمل (عملن جو لازمي نتيجو) هڪ اهڙي حقيقت آهي جنهن جو مشاهدو روزمره زندگيءَ ۾ ٿيندو رهندو آهي ۽ اها سڀ کان وڌيڪ واقع ٿيندڙ ڪڙي حقيقت آهي، جنهن کان انسان ڄاڻي واڻي منهن موڙيندو رهي ٿو. حقيقت فقط ايتري آهي ته "جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي" يا "جيڪو اڄ پوکيندئو سياڻي اهو ئي لڻندئو".

انسان جي مٿان ايندڙ سڀ تڪليفون ۽ مصيبتون ان جي عملن ۽ فعلن جوئي نتيجو هونديون آهن. انسان جو نفس، انسان کي برائي لاءِ اڀاري ٿو. نتيجي ۾ ڪمزور دل انسان منفي فعل سرانجام ڏيڻ لڳي ٿو ۽ مڪافات عمل جي قانون تحت هو دنيا جي مختلف مصيبتن، پريشانين ۽ تڪليفن ۾ اچي وڃي ٿو. ان حقيقت کي قرآن مجيد هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو:

مَآ اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ ۡ وَمَآ اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَّفْسِكَ ؕ وَ اَرْسَلْنٰكَ لِلنَّاسِ رَسُوْلًا ؕ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا ﴿٧٩﴾

"جا به ڀلائي توکي پهچي سا الله جي طرفان آهي ۽ جا به برائي توکي پهچي سا تنهنجي نفس کان آهي." [النساءِ:79]

سورت آل عمران ۾ ان حقيقت کي هيئن بيان ڪيو ويو:

اَوَلَمَّآ اَصَابَتْكُمْ مُّصِيْبَةٌ قَدْ اَصَبْتُمْ مِّثْلَيْهَا ۙ قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَا ؕ قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ ؕ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ﴿١٦٥﴾

"ڇا جڏهن اوهان کي مصيبت پهتي جنهن کان ٻيڻي پهچائي چڪا آهيو ته اوهان چيو ته هي ڪٿان آئي آهي؟ چئو ته اها اوهان جي نفسن کان آهي. بيشڪ الله سڀ ڪنهن شيءِ تي قدرت رکندڙ آهي." [آل عمران:165]

نفس تي ايندڙ مصيبت طئي ٿيل قانون تحت آهي

هيءَ حقيقت به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته دنيا ۾ نفسن تي ايندڙ مصيبتون الله ﷻ جي طئي ٿيل قانون تحت آهن، جنهن جو محرڪ صرف ۽ صرف انسان هوندو آهي. الله ﷻ ته هڪ قانون مقرر ڪري ڇڏيو آهي ته چڱائي ڪندئو ته چڱو بدلو ملندؤ. برائي ڪندئو ته برائي پلئه پوندؤ. هاڻي اهو انسان جي پنهنجي وس آهي ته هو ڪهڙو ٿو رستو اختيار ڪري. جيڪڏهن بڇڙائيءَ جي راهه اختيار ڪئي ويندي ته بڇڙن ڪمن جي بڇڙن نتيجن جي تقدير مٿس اچي ڪڙڪندي ۽ تقدير تحت ان ڏوهه جي مقرر سزا اوتري ئي ڪيس ملندي. ان کان نه وڌيڪ نه گهٽ. ان قانون کي قرآن مجيد هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو:

مَآ اَصَابَ مِنْ مُّصِيْبَةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا فِىْٓ اَنْفُسِكُمْ اِلَّا فِىْ كِتٰبٍ مِّنْ قَبْلِ اَنْ نَّبْرَاَهَا ؕ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيْرٌ ﴿٢٢﴾

"ڪا مصيبت به زمين ۾ ۽ اوهانجي نفسن ۾ نٿي پهچي پر ان جي پيدا ڪرڻ کان اڳي ڪتاب ۾ لکيل آهي. بيشڪ اها ڳالهه الله وٽ آسان آهي." [الحديد:22]

تنهن ڪري هي چٽي سگهجي ٿو ته ڪنهن به شي جي تخليق کان اڳ ان جي فعلن جي حوالي سان قانون مشيت طئي ٿي ويندو آهي. هاڻي صرف تخليق کي چونڊ ڪرڻي هوندي آهي ته اها ڪهڙي تقدير جي چونڊ ڪري ٿي. جهڙي قسم جي تقدير جو انتخاب ڪيو ويندو منتخب ڪرڻ واري کي اهي نتيجا ملندا ۽ هي به ياد رکڻ گهرجي ته الله تبارڪ وتعاليٰ جي قانون ۾ ڪنهن به قسم جي تبديلي نٿي اچي سگهي. الله تبارڪ جو فرمان آهي:

وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيْلًا ﴿٦٢﴾

"۽ تون الله جي دستور (طبعي قوانين) ۾ ڪابه تبديليءَ (هير ڦير) نه ڏسندين. [الاحزاب:62]

اهي فعل جيڪي نفس کي نقصان پهچائين ٿا

قرآن جي روءِ سان اهڙا فعل جيڪي نفس کي نقصان ۽ ضرر پهچائين

ٿا، انهن کي ٻن قسمن ۾ تقسيم ڪري سگهجي ٿو. پهريان اهي فعل جن سان نفس کي صرف نقصان پهچي ٿو ٻيا اهي سمورا برا فعل جن سان نفس هلاڪ ۽ تباهہ ٿي وڃي ٿو. اهڙا فعل جن سان نفس کي نقصان پهچندو آهي انهن ۾ شرڪ، ڪفر، منافقت، حيات بعد الموت جو انڪار، تقليد، دنيا جي هوس، بخل، الله ﷻ جي حدن کي ٽوڙڻ يا الله ﷻ جي نافرماني ڪرڻ شامل آهن ۽ اهي فعل جيڪي نفس جي هلاڪت ۽ تباهيءَ جو سبب بڻجندا آهن، انهن ۾ حرام ۽ باطل ذريعن کان رزق حاصل ڪرڻ، پاڻ بہ قرآن کان پري رهڻ ۽ ٻين کي بہ قرآن کان روڪڻ ۽ جهاد کان نٽائڻ لاءِ بهانا جوڙڻ شامل آهن. هيٺئر انهن فعلن جو انفرادي تجزيو پيش ڪجي ٿو:

(1) تقليد يا اسلاف پرستي:

تقليد يا اسلاف پرستيءَ مان مراد هي آهي تہ انسان پنهنجي عقل ۽ فڪر کان ڪو بہ ڪم نہ وٺي ۽ جيڪو ڪيس پنهنجن وڏڙن کان مليو آهي ان کي حرف آخر سمجهي ان تي عمل ڪندو رهي. بلڪل ائين، جيئن ڪنهن ڍور کي رسي وجهي ان کي ان جو مالڪ جيڏانهن ڇڪيندو آهي اهو ڍور بنا سوچڻ ۽ سمجهڻ جي ان جي ڪِدِ هلڻ لڳندو آهي. اها غلاميءَ جي سڀ کان بچڙي صورت آهي. جسماني ۽ اقتصادي غلاميءَ کان وڌي ڪري ان صورت ۾ انسان جو عقل ۽ فڪر مائوف (سن) ٿي ويندو آهي ۽ انسان ۽ جانور ۾ ڪو بہ فرق نہ رهندو آهي. مذهبي پيشوائيت جو اهو سڀ کان محبوب مشغلو هوندو آهي. بلڪ اها انهن جي مجبوري هوندي آهي. ڇو تہ انهن جي روزگار جو حصول ان تي ئي منحصر هوندو آهي ۽ اهي پنهنجي روزگار تي لت ڏيڻ نہ چاهيندا آهن. پوءِ سندن مريدن کي ان جي ڪهڙي ٿي قيمت ادا ڪرڻي پوي ان جي ڪنهن کي پرواهہ ئي نہ آهي بلڪ شعور ئي نہ هوندو آهي. نتيجو هي ٿيندو آهي تہ فرد ۽ قومون ٻئي چاڪيءَ جي ڏاند وانگر هڪ ئي دائري ۾ سفر ڪندا رهندا آهن. قرآن مجيد ان کي محض ظن ۽ فاسد نفساني خواهشن جي پيروي قرار ڏنو آهي.

الله ﷻ جو فرمان آهي:

اِنْ هِيَ اِلَّاۤ اَسْمَآءٌ سَمَّيْتُمُوْهَاۤ اَنْتُمْ وَ اٰبَآؤُكُمْ مَّاۤ اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطٰنٍ ؕ اِنْ

يَّتَّبِعُوْنَ اِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْاَنْفُسُ ۚ وَلَقَدْ جَآءَهُمْ مِّنْ رَّبِّهِمُ الْهُدٰى ﴿۲۳﴾

”هي رڳا نالا آهن جي اوهان ۽ اوهان جي ابن ڏاڏن رکيا آهن، الله انهن جي لاءِ ڪا سند نازل ناهي ڪئي. اهي ماڻهو محض ظن ۽ (فاسد) نفساني خواهشن جي پيروي ڪري رهيا آهن. حالانڪ انهن وٽ انهن جي رب جي طرفان هدايت اچي چڪي.“ [النجم:23]

ان آيت مان قطعي طور تي واضح ٿئي ٿو تہ اسلاف پرستيءَ کي قرآن محض ظن ۽ فاسد نفساني خواهشن جي پيروي قرار ڏئي ٿو. ظن جو لفظ شڪ ۽ قياس جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي. قرآن مجيد ۾ ان کي حق ۽ يقين جي مقابلي ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. جيئن مٿين آيت مان واضح آهي ۽ قرآن مجيد ۾ لفظ ”ظنون“ قياس آرائين جي معنيٰ ۾ بہ استعمال ٿيل آهي. سورت البقره (آيت 78) ۾ ان کي علم جي مقابلي ۾ آندو ويو آهي. اهڙي طرح سورت النساءَ ۾ بہ ان کي علم جي مقابلي ۾ آندو ويو آهي. جتي الله ﷻ جو فرمان آهي: ”انهن کي ان بابت علم نہ آهي اهي محض ظن جي پيروي ڪن ٿا“ (النساءَ: 157) سورت يونس ۾ ان کي حق جي مقابلي ۾ آندو ويو آهي: ”ظن، حق جي مقابلي ۾ ڪو بہ فائدو نٿو ڏيئي سگهي.“ (يونس:36)

مٿين وضاحت مان معلوم ٿيو تہ ظن جو لفظ اتي استعمال ٿيندو آهي جتي صورتحال واضح ۽ يقيني نہ هجي، اتي انسان ڪڏهن ان ڏانهن مائل ٿيندو آهي ۽ ڪڏهن ان کان پري ٿيندو آهي. ان لحاظ کان ٻئي پاسا ظن سڏبا آهن. تنهن ڪري هي چئي سگهجي ٿو تہ انهن جي وڏڙن جيڪي انهن نالن/بتن جي پوڄا پاٺ ڪندا هئا، اهو محض انهن جو ظن هو. ان لاءِ ڪا بہ سند الله نازل نہ ڪئي هئي. ان جي مقابلي ۾ واضح طور تي قرآن مجيد کي هدايت قرار ڏنو ويو آهي ۽ اسلاف پرستيءَ کي محض نفساني خواهشن جي پيروي قرار ڏنو ويو آهي. نفس پنهنجي منفي ڪردار ۾ صرف برن ڳالهين جو حڪم ڏيندو آهي. اهو انسان جي برن ۽ بچڙن عملن کي سهڻو ۽ سٺو بڻائي پيش ڪندو آهي. جنهن ڪري انسان تباهي جي رستي تي هلي پوندو آهي. ان بنياد تي اسلاف پرستي محض تباهيءَ جو رستو آهي. تنهن

ڪري قرآن مجيد ۾ ڪيترن ئي جڳهن تي سختيءَ سان ان کان بچڻ جو تاڪيد ڪيو ويو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِّنْ رَّبِّكُمْ رِجْسٌ وَّغَضَبٌ ؕ اَتُجَادِلُوْنَنِيْ فِيْٓ اَسْمَآءٍ سَمَّيْتُمُوْهَآ اَنْتُمْ وَ اٰبَآؤُكُمْ مَّا نَزَّلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطٰنٍ ؕ فَانْتَظِرُوْٓا اِنِّيْ مَعَكُمْ مِّنَ الْمُنْتَظِرِيْنَ ﴿٧١﴾

”هود چيو ته اوهان جي پالڻهار جي طرفان عذاب ۽ ڪاوڙ اوهان تي لازم ٿي چڪا آهن. ڇا اوهين مون سان اهڙن نالن ۾ جهڳڙو ڪريو ٿا، جن کي اوهان ۽ اوهان جي ابن ڏاڏن رکيو آهي؟ الله انهن جي ڪا به سند نه لاٿي آهي. پوءِ اوهين انتظار ڪريو آءٌ به اوهان سان گڏ انتظار ڪندڙن مان آهيان.“ [الاعراف:71]

اسلاف پرستيءَ جي بنيادي خامي هي آهي ته ان ۾ انسان الله ﷻ جي حڪمن جي اطاعت جي بجاءِ انسانن جي حڪمن جي اطاعت ڪرڻ لڳندو آهي. ۽ ظلم هي آهي ته اهي انسان جيڪي صديون پهريان گذري چڪا آهن. ڏورن جيان انهن جي ڪڍ لڳڻ جو نتيجو تباهي ۽ بربادي کان سواءِ ڪجهه به حاصل نه ٿيندو آهي. بدقسمتيءَ سان ماڻهن جي اڪثريت ان ڳالهه جو شعور نٿي رکي. ان حقيقت کي سورت يوسف ۾ هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

مَا تَعْبُدُوْنَ مِنْ دُوْنِهٖٓ اِلَّآ اَسْمَآءً سَمَّيْتُمُوْهَآ اَنْتُمْ وَ اٰبَآؤُكُمْ مَّآ اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطٰنٍ ؕ اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ ؕ اَمَرَ اَلَّا تَعْبُدُوْٓا اِلَّآ اِيَّاهُ ؕ ذٰلِكَ الدِّيْنُ الْقَيِّمُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُوْنَ ﴿٤٠﴾

”الله کانسواءِ جن شين جي اوهين پوڄا ڪيو ٿا اهي صرف نالا(بت) آهن، جيڪي اوهان ۽ اوهان جي وڏن رکيا آهن. الله ان جي ڪا به سند نازل ناهي ڪئي. (ياد رکو) الله کانسواءِ ڪنهن جو حڪم نه آهي. ان حڪم ڪيو آهي ته ان کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي بندگي نه ڪيو اهو ئي سڌو دين آهي. پر گهڻا ماڻهو نٿا ڄاڻن.“ [يوسف:40]

اسلاف پرستي نري غفلت آهي. ان مسلڪ ۾ جيئن ته عقل ۽ فڪر، سوچ ويچار ۽ سمجهه ۽ استدلال جهڙا لفظ بي معنيٰ ۽ بي وقعت ٿي ويندا آهن. انسان پنهنجي سوچ ۽ سمجهه جي صلاحيت جو استعمال ڇڏي ڏيندو آهي. تنهن ڪري خدائي مشيت جي طئي ٿيل قانون مطابق ڪين سوچڻ ۽ سمجهڻ جي صلاحيت کان ئي عاري ٿي ويندو آهي. ان حوالي سان تقدير جي قاضيءَ جو ازل کان هي حڪم آهي:

اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ ﴿٦﴾ خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ ؕ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ ۫ وَّلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ﴿٧﴾

”بيشڪ جن ڪفر ڪيو تن لاءِ تنهنجو انهن کي ڊيڄارڻ يا نه ڊيڄارڻ هڪ جهڙو آهي. اهي ايمان نه آڻيندا. الله سندن دلين تي ۽ سندن ڪنن تي مهر هڻئي آهي ۽ سندن اکين تي پردو آهي ۽ انهن لاءِ وڏو عذاب آهي.“ [البقره:7-6]

اهڙي قسم جي ماڻهن لاءِ واپسيءَ جا به سڀ رستا بند ڪيا ويندا آهن. اهڙن ماڻهن بابت ئي الله ﷻ جو فرمان آهي:

صُمٌّۢ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُوْنَ ﴿١٨﴾

”(اهي) ٻوڙا آهن، گونگا آهن، انڌا آهن. (ڪڏهن به هدايت جي طرف) موٽي نه ٿا سگهن.“ [البقره:18]

سورت يس ۾ ان حقيقت جو ورجاءُ هن ريت ڪيو ويو آهي:

تَنْزِيْلَ الْعَزِيْزِ الرَّحِيْمِ ﴿٥﴾ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَّآ اُنْذِرَ اٰبَآؤُهُمْ فَهُمْ غٰفِلُوْنَ ﴿٦﴾ لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلٰٓى اَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ ﴿٧﴾ اِنَّا جَعَلْنَا فِيْٓ اَعْنَاقِهِمْ اَغْلٰلًا فَهِيَ اِلَى الْاَذْقَانِ فَهُمْ مُّقْمَحُوْنَ ﴿٨﴾ وَ جَعَلْنَا مِنْۢ بَيْنِ اَيْدِيْهِمْ سَدًّا وَّ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَاَغْشَيْنٰهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُوْنَ ﴿٩﴾ وَ سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ ﴿١٠﴾

”(هي قرآن) نهايت رحم واري نازل ڪيو آهي. هن لاءِ ته تون اهڙي قوم کي ڊيڄارين جن جي ابن ڏاڏن کي نه ڊيڄاريو ويو آهي. تنهن ڪري اهي بي خبر آهن. بيشڪ انهن مان گهڻن تي (عذاب جو)

قول ثابت ٿي چڪو آهي. تنهن ڪري اهي ايمان نہ آڻيندا. بيشڪ اسان سندن ڳچين ۾ طوق وڌا آهن. پوءِ اهي ڪاڏين تائين (پيل) اٿن. پوءِ اهي (جڻ تہ) ڳاٽي ٽنگيل آهن ۽ اسان هڪ آڙ سندن اڳيان ۽ هڪ آڙ سندن پويان ڪئي آهي. پوءِ اسان کين ڍڪيو آهي، تنهن ڪري اهي نہ ڏسندا ۽ اي پيغمبر! انهن لاءِ (هيءَ ڳالهہ) هڪ جهڙي آهي تہ تون کين ڊيڄارين يا نہ ڊيڄارين ايمان نہ آڻيندا.“ [يٰسن:10-5]

ٻين لفظن ۾ هيئن چئجي تہ اهي ظاهري اکين جا انڌا نہ هوندا آهن، بلڪ دل جا انڌا هوندا آهن. کين ڪنهن بہ قسم جي بصيرت نہ هوندي آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

فَاِنَّهَا لَا تَعۡمَى الۡاَبۡصَارُ وَلٰكِنۡ تَعۡمَى الۡقُلُوۡبُ الَّتِىۡ فِى الصُّدُوۡرِ ﴿٤٦﴾

”(اصل ڳالهہ هي آهي تہ) ظاهري اکيون انڌيون نہ ٿيون ٿين پر دليون جيڪي سينن ۾ آهن سي انڌيون ٿين ٿيون.“ [الحج:46]

ان جو سبب هي آهي تہ ”اسلاف پرستي نفس جي منفي خواهشن مان هڪ آهي.“ (نجم: 23) ۽ جڏهن انسان نفساني خواهشن کي پنهنجو معبود بڻائي ڇڏيندو آهي تہ اهو ڄاڻ ۽ سمجهہ هوندي بہ گمراهہ ٿيندو آهي. ان صورت ۾ الله ﷻ ان جي دل تي مهر هڻي ڇڏيندو آهي ۽ ان کان سوچڻ سمجهڻ جي صلاحيت کسي ڇڏيندو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

اَفَرَءَيۡتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوٰٮهُ وَاَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلۡمٍ وَّخَتَمَ عَلٰى سَمۡعِهٖ وَقَلۡبِهٖ وَجَعَلَ عَلٰى بَصَرِهٖ غِشٰوَةً ؕ فَمَنۡ يَّهۡدِيۡهِ مِنۡۢ بَعۡدِ اللّٰهِ ؕ اَفَلَا تَذَكَّرُوۡنَ ﴿٢٣﴾

”(اي پيغمبر!) ڇا تو ان کي ڏٺو جنهن پنهنجي خواهشن کي پنهنجو معبود بڻايو ۽ ان کي سمجهہ هوندي بہ الله گمراهہ ڪيو ۽ سندس ڪنن تي ۽ سندس دل تي مهر هنيائين ۽ سندس اکين تي پردو وڌائين. پوءِ ڪير ان کي الله کانسواءِ هدايت تي آڻي سگهي ٿو؟ اوهين ان مان نصيحت ڇو نٿا حاصل ڪريو؟“ [الجاثيہ:23]

ان بنياد تي هي چئي سگهجي ٿو تہ قرآن جي روءِ سان اسلاف پرستي نفس جي برين خواهشن جي تسڪين آهي ۽ ان راهہ کي اختيار ڪرڻ محض نفساني خواهشن جي تڪميل آهي. جنهن ڪري الله ﷻ عقل ۽ فهم جون سڀ صلاحيتون کسي ڇڏيندو آهي ۽ انسان حيواني سطح تي اچي ويندو آهي. بلڪ ان کان بہ ڪمتر ۽ اها راهہ رڳو تباهيءَ جي راهہ آهي.

اَذٰلِكَ خَيۡرٌ نُّزُلًا اَمۡ شَجَرَةُ الزَّقُّوۡمِ ﴿٦٢﴾ اِنَّا جَعَلۡنٰهَا فِتۡنَةً لِّلظّٰلِمِيۡنَ ﴿٦٣﴾ اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخۡرُجُ فِىۡۤ اَصۡلِ الۡجَحِيۡمِ ۙ﴿٦٤﴾ طَلۡعُهَا كَاَنَّهٗ رُءُوۡسُ الشَّيٰطِيۡنِ ﴿٦٥﴾ فَاِنَّهُمۡ لَاٰكِلُوۡنَ مِنۡهَا فَمَالِــُٔوۡنَ مِنۡهَا الۡبُطُوۡنَ ؕ﴿٦٦﴾ ثُمَّ اِنَّ لَهُمۡ عَلَيۡهَا لَشَوۡبًا مِّنۡ حَمِيۡمٍ ۚ﴿٦٧﴾ ثُمَّ اِنَّ مَرۡجِعَهُمۡ لَا۟اِلَى الۡجَحِيۡمِ ﴿٦٨﴾ اِنَّهُمۡ اَلۡفَوۡا اٰبَآءَهُمۡ ضَآلِّيۡنَ ۙ﴿٦٩﴾ فَهُمۡ عَلٰٓى اٰثٰرِهِمۡ يُهۡرَعُوۡنَ ﴿٧٠﴾ وَلَقَدۡ ضَلَّ قَبۡلَهُمۡ اَكۡثَرُ الۡاَوَّلِيۡنَ ۙ﴿٧١﴾

”ڇا اها مهماني ڀلي آهي يا ٿوهر جو وڻ؟ بيشڪ اسان ان کي ظالمن لاءِ هڪ عذاب مقرر ڪيو آهي. اهو هڪ وڻ آهي. جيڪو جهنم جي تري مان نڪري ٿو ان جو ڦر ائين آهن جيئن شيطانن جا مٿا. اهي ان مان کائيندا ۽ ان مان ئي پيٽن کي ڀريندا. ان سان گڏ انهن کي گرم پاڻي ملائي ڏنو ويندو. پوءِ انهن کي دوزخ جي طرف موٽايو ويندو. انهن پنهنجن ابن ڏاڏن کي گمراهہ لڌو پوءِ هي بہ انهن جي نشانين تي ڊوڙندا وڃن ٿا. انهن کان اڳ گهڻا ڀهريان ماڻهو بہ گمراهہ ٿيا آهن.“ [الصافات:71-62]

هنن آيتن سڳورين جو تت هي آهي تہ اسلاف پرستي يا بنا ڪنهن سوچڻ ۽ سمجهڻ جي ابن ڏاڏن جي پيروي ڪرڻ جو انجام رڳو ۽ رڳو جهنم جي باهہ آهي.

(2) **دنياوي زندگيءَ جي هوس:**

اهو محرڪ جنهن ڪري انسانن جي هڪ وڏي اڪثريت پنهنجي نفس کي تباهيءَ جي کڏ ۾ وجهي ڇڏيندي آهي، اهو دنياوي زندگيءَ جي هوس ۽ نفساني خواهشن جي تڪميل جي هوس هوندي آهي.

(3) بخل:

بخل جو مادو (ب.خ.ل) آهي. ان جي معنيٰ آهي، پنهنجين اهڙين شين کي روڪي رکڻ جن کي روڪڻ نہ گهرجي ۽ ٻين کي بہ ان قسم جي ترغيب ڏيڻ ان ۾ شامل آهي. ٻين لفظن ۾ جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن شئي جو مالڪ هجي ۽ ٻين کي ان جي ضرورت پيش اچي تہ ان جو مالڪ اها شئي ضرورتمندن کي نہ ڏي ۽ ٻين کي بہ اهڙي قسم جي تلقين ڪري تہ ان کي بخل چيو ويندو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

الَّذِيْنَ يَبْخَلُوْنَ وَيَاْمُرُوْنَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُوْنَ مَآ اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ ؕ وَاَعْتَدْنَا لِلْكٰفِرِيْنَ عَذَابًا مُّهِيْنًا ﴿٣٧﴾

”جيڪي بخل ڪن ٿا ۽ ماڻهن کي بخل ڪرڻ جو حڪم ڪن ٿا ۽ الله پنهنجي فضل مان جيڪي کين ڏنو آهي سو لڪائين ٿا ۽ اسان ڪافرن لاءِ خوار ڪندڙ عذاب تيار ڪري رکيو آهي.“ [النساءِ:37]

قرآن جي روءِ سان جيڪو ماڻهو بہ ان قسم جي طرز عمل جو مظاهرو ڪندو ان جي جڳهہ جهنم آهي. جيئن مٿين آيت مان معلوم ٿيو. ان هوندي بہ هي ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ اهڙي قسم جي طرز عمل جو مظاهرو سندس لاءِ بہ شديد نقصان جو سبب آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

هٰٓاَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ ۚ فَمِنْكُمْ مَّنْ يَّبْخَلُ ۚ وَمَنْ يَّبْخَلْ فَاِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَّفْسِهٖ ؕ وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَآءُ ۚ وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ۙ ثُمَّ لَا يَكُوْنُوْٓا اَمْثَالَكُمْ ﴿٣٨﴾

”اوهين تہ اهڙا آهيو جو اوهان کي سڏيو ٿو وڃي تہ الله جي رستي ۾ خرچ ڪريو پوءِ اوهان مان ڪي بخل ڪن ٿا. هوڏانهن جيڪو بخل ڪري ٿو سو رڳو پاڻ سان بخل ڪري ٿو. ۽ الله بي پرواهہ آهي ۽ اوهين محتاج آهيو ۽ جيڪڏهن اوهين منهن موڙيندؤ تہ اوهان کان سواءِ ٻي قوم کي اوهان جي جاءِ تي آڻيندو پوءِ هو اوهان جهڙا (تنگدل) نہ هوندا.“ [محمد:38]

هن آيت سڳوريءَ مان هي واضح ٿئي ٿو تہ جيڪڏهن انسان بخل کان ڪم وٺي ٿو تہ اهو پنهنجي ئي نفس کي پاڻ نقصان پهچائي ٿو. جيئن اڳتي نفس کي تقويت پهچائڻ وارن عنصرن جي بحث ۾ اسان ڏسنداسين تہ قرآن جي روءِ سان الله تعاليٰ جي راهہ ۾ خرچ ڪرڻ سان نفس کي تقويت ملندي آهي ۽ بخل نفس کي ڪمزور ڪري ڇڏيندو آهي ۽ جيتري قدر نفس ضعيف ۽ ڪمزور ٿيندو انسان دنياوي ۽ اخروي لحاظ سان اوتروئي نقصان ۽ خساري ۾ پوندو. ان لحاظ کان قرآن مجيد بنيادي اصول هي ٻڌايو آهي:

وَمَنْ يُّوْقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ ﴿٩﴾

”جيڪي ماڻهو نفس کي بخل کان بچائن ٿا، اهي ئي فلاح حاصل ڪندا.“ [الحشر:9]

تنهن ڪري بخل، پوءِ ان جي ڪهڙي بہ صورت هجي، اها بهرحال نفس لاءِ نقصانڪار آهي. ڇاڪاڻ تہ اهو نفس جي نشو نما ۽ ترقيءَ جي راهہ ۾ رڪاوٽ آهي.

(4) طاقت هوندي هجرت نہ ڪرڻ، نفس تي ظلم آهي:

اهڙا ماڻهو جيڪي اهڙي ڪنهن جڳهہ تي رهندا هجن، جتي هو نامناسب حالتن جو شڪار هجن، جتي اسلامي تعليمات تي عمل ڪرڻ ڏکيو هجي ۽ اتي رهڻ ۾ ڪافرن جي حوصلہ افزائي ٿيندي هجي ۽ اهي ماڻهو هجرت جي استطاعت هوندي بہ هجرت نہ ڪن تہ انهن جو اهو عمل نفس تي ظلم آهي. ان بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

اِنَّ الَّذِيْنَ تَوَفّٰىهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِيْٓ اَنْفُسِهِمْ قَالُوْا فِيْمَ كُنْتُمْ ؕ قَالُوْا كُنَّا مُسْتَضْعَفِيْنَ فِي الْاَرْضِ ؕ قَالُوْٓا اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوْا فِيْهَا ؕ فَاُولٰٓئِكَ مَاْوٰىهُمْ جَهَنَّمُ ؕ وَسَآءَتْ مَصِيْرًا ﴿٩٧﴾ اِلَّا الْمُسْتَضْعَفِيْنَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَآءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيْعُوْنَ حِيْلَةً وَّلَا يَهْتَدُوْنَ سَبِيْلًا ﴿٩٨﴾ فَاُولٰٓئِكَ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَّعْفُوَ عَنْهُمْ ؕ وَكَانَ اللّٰهُ عَفُوًّا غَفُوْرًا ﴿٩٩﴾

”اهي ماڻهو جيڪي پنهنجن نفسن تي ظلم ڪن ٿا، جڏهن ملائڪ انهن کي موت ڏيڻ لڳندا آهن تہ انهن کان پڇندا آهن تہ

اوهان ڪهڙي حالت ۾ هئو؟ اهي چوندا آهن ته اسان ملڪ ۾ عاجز هئاسون. ملائڪ چوندا آهن ته ڇا الله جي زمين ڪشادي نه هئي جو لڏي اتي اچو ها؟ پوءِ انهن جو ٽڪاڻو دوزخ آهي ۽ اها بڇڙي جاءِ آهي." [النساءَ:99-97]

(5) الله ﷻ جون حدون اورانگهڻ، نفس لاءِ تباهي آهي:

الله ﷻ پنهنجي مشيت سان انسانن لاءِ ڪجهه حدن جو تعين ڪري ڇڏيو آهي. جن کي "حدود الله" چئجي ٿو. الله ﷻ جي طرفان انسانن کان هڪ مطالبو هي به آهي ته انسان الله ﷻ جي طرفان مقرر ڪيل حدن ۾ رهي ۽ انهن کان ٻاهر نه نڪري، جيڪي انسان انهن حدن جي لتاڙ ڪن ٿا اهي پنهنجي نفس کي ئي خساري ۾ وجهن ٿا. ٻئي ڪنهن جو ڪجهه به نٿا بگاڙين. قرآن مجيد ان حقيقت کي هن ريت بيان فرمايو آهي:

هُوَالَّذِىۡ يُسَيِّرُكُمۡ فِى الۡبَرِّ وَالۡبَحۡرِ‌ؕ حَتّٰۤى اِذَا كُنۡتُمۡ فِى الۡـفُلۡكِ‌ۚ وَجَرَيۡنَ بِهِمۡ بِرِيۡحٍ طَيِّبَةٍ وَّفَرِحُوۡا بِهَا جَآءَتۡهَا رِيۡحٌ عَاصِفٌ وَّجَآءَهُمُ الۡمَوۡجُ مِنۡ كُلِّ مَكَانٍ وَّظَنُّوۡۤا اَنَّهُمۡ اُحِيۡطَ بِهِمۡ‌ۙ دَعَوُا اللّٰهَ مُخۡلِصِيۡنَ لَـهُ الدِّيۡنَ ۚ لَـئِنۡ اَنۡجَيۡتَـنَا مِنۡ هٰذِهٖ لَـنَكُوۡنَنَّ مِنَ الشّٰكِرِيۡنَ ﴿۲۲﴾ فَلَمَّاۤ اَنۡجٰىهُمۡ اِذَا هُمۡ يَبۡغُوۡنَ فِى الۡاَرۡضِ بِغَيۡرِ الۡحَـقِّ‌ؕ يٰۤاَيُّهَا النَّاسُ اِنَّمَا بَغۡيُكُمۡ عَلٰٓى اَنۡفُسِكُمۡ‌ۙ مَّتَاعَ الۡحَيٰوةِ الدُّنۡيَا‌ ثُمَّ اِلَـيۡنَا مَرۡجِعُكُمۡ فَنُـنَبِّئُكُمۡ بِمَا كُنۡتُمۡ تَعۡمَلُوۡنَ ﴿۲۳﴾

"هو اهو آهي جو اوهان کي خشڪيءَ ۽ درياءَ تي گهمائي ٿو ايتري تائين جو جڏهن اوهين ٻيڙيءَ ۾ هجو ٿا ۽ اهي سٺائي واءُ سان ماڻهن کي وٺي هلن ٿيون ۽ اهي ان سان خوش ٿين ٿا ته (اوچتو) ٻيڙين تي سخت هوا اچي وڃي ٿي ۽ جتان ڪٿان مٿن موج اچي ٿي ۽ خيال ڪندا آهن ته کين گهيرو ڪيو ويو آهي. (پوءِ) الله کي سڏيندا آهن ان جي لاءِ عبادت کي خالص ڪري (غيرالله کي وساري) ته جيڪڏهن تو اسان کي هن کان بچايو ته ضرور اسين شڪر ڪندڙن مان ٿينداسون. پوءِ جڏهن کين بچائي ٿو ته اتي جو اتي زمين ۾ ناحق سرڪشي ڪندا آهن. اي انسانو! توهان جو

حدن کان لنگهڻ جو وبال اوهان جي نفسن تي ئي هوندو. توهان دنيا جي زندگيءَ مان نفعو حاصل ڪري وٺو اوهان کي اسان ڏانهن ئي موٽڻو آهي. ان وقت اوهان کي پتو پئجي ويندو جيڪي اوهين ڪندا هئو." [يونس:22-23]

هنن آيتن سڳورين ۾ الله ﷻ انسانن جي هڪ خاص گروهه جي طرز عمل جي وضاحت ڪئي آهي. هي اهو گروهه آهي جيڪو زمين ۾ صرف فساد نڪيڙي ٿو ۽ جڏهن اهڙن ماڻهن جي مٿان (مڪافات عمل جي قانون تحت) ڪا مصيبت اچي ڪڙڪي ٿي ته هو دل جي عاجزيءَ سان الله تعاليٰ کي ياد ڪرڻ شروع ڪري ڏين ٿا ۽ جڏهن الله ﷻ (انهن جي حال تي رحم ڪائي) انهن کي ان مصيبت مان بچائي ٿو ته هو ساڳيوئي فساد في الارض شروع ڪري ڏين ٿا. قرآن مٿي ڄاڻايل آيت ۾ انهن لاءِ "بغيڪم" جو لفظ استعمال ڪيو آهي. جنهن جو مادو (ب.غ.ي) آهي جنهن جي معنيٰ آهي، وچٿرائپ کان اڳتي وڌڻ جي خواهش پوءِ عملي طور تي ائين ڪري سگهجي يا نه. ان جي بنيادي معنيٰ ڪنهن شئي جي گُهر ڪرڻ يا بگڙجڻ آهي. قرآن مجيد ۾ ان کي ڪيترن ئي هنڌن تي انهيءَ معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. مثال طور بغي عليه (حج_60) "جنهن تي زيادتي ٿي هجي." فبغي عليهم (قصص_76) اهو (قارون) "مٿن زيادتي ڪندو هو." ابتغاء الفتنة (آل عمران_6) "فتني پيدا ڪرڻ جي انتهائي خواهش." سورة مريم ۾ بغيه جو لفظ حدون ٽوڙيندڙن لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. سورة بقره ۾ حرام قرار ڏنل کاڌي پيتي جي شين جي ذڪر کانپوءِ استثناء طور تي اهي شيون انهن ماڻهن لاءِ حلال قرار ڏنيون ويون آهن جيڪي بک وگهي مري رهيا هجن، اتي بيان ڪيو ويو آهي ته اهڙن ماڻهن جو ارادو حدون ٽوڙڻ جو نه هجي.

فَمَنِ اضۡطُرَّ غَيۡرَ بَاغٍ وَّلَا عَادٍ فَلَآ اِثۡمَ عَلَيۡهِ‌ؕ

"پوءِ جيڪو لاچار ٿئي پر نافرماني ڪندڙ نه هجي ۽ نه ڪي حد کان لنگهندڙ هجي." *(البقره_173)*

مٿين وضاحتن مان پڌرو ٿيو ته الله ﷻ جي مقرر ڪيل حدن کان تجاوزو

ڪرڻ يا الله تعاليٰ جي حدن کي ٽوڙڻ نفس جي لاءِ خسارو آهي. قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي جڳهن تي خدائي حڪمن جي بيان کان پوءِ چيو ويو آهي ته هي الله تعاليٰ جون حدون آهن انهن کان اڳتي وڌڻ جي ڪوشش نه ڪريو. تنهن ڪري خدائي حڪمن جي پيچڪڙي جو مطلب آهي الله تعاليٰ جي حدن کي ٽوڙڻ ۽ ان جو نتيجو نفس جي خساري کان سواءِ ڪجهه به نه آهي.

(6) **نفس جي خيانت:**

نفس جي خيانت جو اصطلاح قرآن مجيد ۾ ٻن جڳهن (نساءِ 107 ۽ بقره 187) تي استعمال ڪيو ويو آهي. خيانت جو مادو آهي. (خ.و.ن) ان جي بنيادي معنيٰ آهي ڪنهن شيءِ کي گهٽ ڪري ڇڏڻ. اها امانت جو ضد آهي. ان جو اطلاق نفاق، بي وفائي ۽ دين جي معاملي ۾ مخالفت ڪرڻ تي به ٿيندو آهي. ان کان سواءِ ذميداري نه نڀائڻ ۽ وعدي ٽوڙڻ جي معنيٰ ۾ به استعمال ٿيندو آهي. ڪمزوري، اعتماد ۽ ڀروسو وڃائڻ به ان جي معنيٰ ۾ شامل آهن. ان حوالي سان قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَآئِكُمْ ۚ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ ۗ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ ۖ فَالْـٰٔنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ ۚ

”روزي جي رات ۾ پنهنجين زالن سان ملڻ اوهان لاءِ حلال ڪيو ويو آهي. اهي اوهان جي پوشاڪ آهن ۽ اوهين انهن جي پوشاڪ آهيو. الله ڄاتو ته اوهين پاڻ سان خيانت ڪندا هيوَ پوءِ اوهان تي مهرباني ڪيائين ۽ اوهان کي معاف ڪيائين. سو هاڻي انهن سان ملندا رهو ۽ جيڪي الله اوهان لاءِ لکيو تنهن جي طلب ڪريو.“ [البقره:187]

رمضان المبارڪ جي راتين ۾ جنسي ميلاپ کان بلڪل ڪنارو ڪرڻ هڪ مخصوص تناظر ۾ جنس جي فطري حق جي ذميداري نه نڀائڻ آهي. تنهن ڪري هي چئي سگهجي ٿو ته هن آيت سڳوريءَ ۾ نفس ۾ خيانت کان مراد فطري جذبن جي حوالي سان لاڳو ٿيندڙ ذميوارين نه نڀائڻ

آهن. جنهن کان هن آيت جي ذريعي روڪيو ويو آهي ۽ مسلمانن کي رمضان جي راتين ۾ پنهنجين گهر وارين سان جنسي ميلاپ جي اجازت ڏئي ڪري نفس جي خيانت جي ان راهه کي بند ڪيو ويو آهي.

يقيناً الله ﷻ پنهنجن نفسن ۾ خيانت ڪرڻ وارن کي پسند نٿو ڪري. ان حقيقت جو اظهار سورت النساءِ ۾ هن ريت ڪيو ويو آهي:

وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا ﴿١٠٧﴾

”۽ انهن جي طرفان جهڳڙو نه ڪر جيڪي پنهنجن نفسن سان خيانت ڪن ٿا. بيشڪ الله ان کي پسند نه ٿو ڪري جيڪو خيانت ڪندڙ گناهگار آهي.“ [النساءِ:107]

نفس جي خيانت ڪرڻ وارن مان مراد ڪهڙا ماڻهو آهن؟ ان جي وضاحت اڳين آيت ۾ ڪئي وئي ته اهي منافق جيڪي پاڻ سڳورن ﷺ جي سامهون ته اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ جون ڳالهيون ڪن ٿا پر پٺ رات جاوهان جي خلاف مشورو ڏين ٿا ۽ سازشون ڪندڙن سان گڏ سازشيون ٺاهين ٿا. اهڙن ماڻهن بابت الله ﷻ جو فرمان آهي:

يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضَىٰ مِنَ الْقَوْلِ ۚ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا ﴿١٠٨﴾

”اهي ماڻهن کان لڪائن ٿا ۽ الله کان نٿا لڪائن. هوڏانهن هو انهن سان گڏ آهي جنهن وقت اهي رات جو ان ڳالهه جون صلاحون ڪن ٿا جنهن کي الله پسند نٿو ڪري ۽ جيڪي اهي ڪن ٿا تنهن کي الله گهيرو ڪندڙ آهي.“ [النساءِ:108]

تنهن ڪري هنن آيتن مان اڻ سڌيءَ طرح هي نتيجو نڪري ٿو ته منافقت نفس جي خيانت آهي. منافق بنيادي طور تي ٻه رخي پاليسيءَ تي هلندو آهي. هو بظاهر مسلمانن سان مليل هوندو آهي، پر اندروني طور تي هو مسلمانن جي خلاف سازشن ۾ مصروف هوندو آهي. پنهنجي ان طرز عمل سان هو دين سان بي وفائي ڪندو آهي ۽ مسلمانن جي اعتماد کي مجروح ڪندو آهي. ان حوالي سان هو پنهنجي نفس جي خيانت جو مرتڪب

ٿيندو آهي ۽ اهڙو طرز عمل ظاهر آهي تہ ان جي لاءِ تباهيءَ جو سبب بڻبو آهي. اهو ئي سبب آهي جو الله ﷻ اهڙن ماڻهن کي خائن ۽ اثيم (گنهگار) قرار ڏنو آهي ۽ انهن کان پنهنجي بيزاريءَ جو اعلان ڪيو آهي.

نفس جي هلاڪت

ان کان پهريان جو نفس جي هلاڪت تي بحث ڪجي. پهريان لفظ "هلاڪ" جي معنيٰ جو تعين ضروري آهي. لفظ هلاڪ جو مادو (هـ.ل.ڪ) آهي. جنهن جي بنيادي معنيٰ آهي ٽٽڻ, ڪِري پوڻ ۽ مري وڃڻ. ان ڪانسواءِ هي لفظ عذاب, فقر ۽ خوف جي معنيٰ ۾ بہ استعمال ٿيندو آهي ۽ ان ڪانسواءِ ان کي اهڙين شين لاءِ بہ استعمال ڪيو ويندو آهي جيڪي آخرڪار تباهيءَ جي طرف وٺي وڃن ۽ هلاڪت جي معنيٰ طاقت جو گهٽجڻ بہ آهي, سورت الحاقہ ۾ ان کي حڪومت جي کسجڻ جي معنيٰ ۾ پڻ استعمال ڪيو ويو آهي. ارشاد رباني آهي:

هَلَكَ عَنِّیْ سُلْطٰنِیَهْ ﴿۲۹﴾

"مون کان منهنجي بادشاهي کسجي وئي." *(الحاقہ:29)*

مٿئن وضاحتن مان اهو واضح آهي تہ هلاڪ ٿيڻ جي معنيٰ رڳو موت ناهي پر اهو ضعف, ٽٽڻ, ضايع ٿيڻ ۽ اهڙن ڪمن لاءِ پڻ استعمال ڪري سگهجي ٿو جن جو انجام رڳو تباهي هجي. ان پسمنظر ۾ نفس جي هلاڪت مان مراد نفس جي موت ڪانسواءِ ان جو ڪمزور ٿيڻ, ضايع ٿيڻ ۽ سگهہ جو گهٽجڻ ٿيندي. قرآن مجيد ۾ اهو اصطلاح ٻن حوالن سان استعمال ٿيل آهي. پهريون ٽن مخصوص بڇڙن عملن جي ڪري نفس جي هلاڪت جي حوالي سان, ٻيو شرڪ ۽ ٻين گناهن جي نتيجي ۾ نفس جي مصنوعي تڪبر جي خاتمي لاءِ, انهن ٻنهي حوالن سان ان جي وضاحت پيش ڪجي ٿي.

اهي ڪم جيڪي نفس جي هلاڪت جو سبب بڻجن ٿا

قرآن جي روءِ سان ٽي اهڙا بڇڙا عمل آهن جيڪي نفس جي تباهيءَ

جو سبب بڻجن ٿا. اهي ٽي فعل هي آهن: ٻين جو مال ناحق طريقي سان کائڻ, قرآن کان پاڻ بہ پري رهڻ ۽ ٻين کي بہ پري ڪرڻ ۽ جهاد مان فرار ٿيڻ لاءِ حيلہ سازي ڪرڻ ۽ بهانا ڳولڻ. هتي هر هڪ جي مختصر وضاحت پيش ڪجي ٿي.

(الف) ٻين جو مال ناحق طريقي سان کائڻ:

ٻين ماڻهن جو مال ناحق ۽ ناجائز طريقي سان کائڻ سان انساني نفس هلاڪ ٿي ويندو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ اِلَّآ اَنْ تَكُوْنَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ ۣ وَلَا تَقْتُلُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ۭ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيْمًا ﴿۲۹﴾

"اي ايمان وارو! اوهين پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا مال ناحق نہ کائو مگر جنهن وقت (اها ڏي وٺ) اوهان جي رضامندي سان واپار هجي (تہ ڀلي کائو) ۽ پاڻ کي قتل نہ ڪريو. بيشڪ الله اوهان تي مهربان آهي." [النساءِ:29]

هتي ناحق طريقن مان مراد مال جي حصول جا اهي سڀ طريقا آهن, جن کي قرآن مجيد ناجائز قرار ڏنو آهي ۽ قرآن مجيد ۾ حصول مال يا رزق جو ذريعو فقط ۽ فقط محنت آهي. تنهن ڪري رزق جا اهي سمورا ذريعا جيڪي محنت کان سواءِ حاصل ٿين ٿا قرآن جي روءِ سان جائز نہ آهن. ان ۾ اجاره, مضاربہ ۽ مزارعہ سڀ شامل آهن. تنهن ڪري اهو مال يا رزق جيڪو انساني محنت جو نتيجو نہ هجي, باطل آهي.

ٻئي طرف مال جي حصول جو اهو طريقو جيڪو عام معاهدي جي قانون جي خلاف ورزيءَ تي ٻڌل هجي اهو بہ باطل مال ۾ شامل آهي. ان ۾ ڌوکو, غلط بياني, ناجائز دٻاءُ ۽ معاهدي جي ڀڪڙي ڪري مال حاصل ڪرڻ ۽ نابالغ سان معاهدو ڪرڻ سڀ شامل آهن ۽ اهڙي قسم جو مال نفس جي هلاڪت جو سبب بڻبو آهي.

(ب) قرآن کان پاڻ بہ پري رهڻ ۽ ٻين کي بہ پري ڪرڻ:

قرآن جي روءِ سان, قرآن کان پري رهڻ ۽ ماڻهن کي قرآن مجيد جي

ويجهو اچڻ کان روڪڻ، اهڙا فعل آهن جنهن جو نتيجو نفس جي هلاڪت آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْـَٔوْنَ عَنْهُ ۚ وَاِنْ يُّهْلِكُوْنَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ ﴿٢٦﴾

”اهي ان (قرآن) کان (ٻين کي بہ) روڪن ٿا ۽ پاڻ بہ پري رهن ٿا. (ان سان) هو پنهنجن نفسن کي ئي هلاڪ ڪن ٿا ۽ ان جو شعور بہ نٿا رکن.“ [الانعام:26]

اهي ماڻهو جيڪي پنهنجي بدنصيبيءَ جي ڪري قرآن مجيد کان پري رهن ٿا ۽ ٻين کي بہ هدايت جي راهہ کان شعوري يا لاشعوري طور تي روڪڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، اهي بہ پنهنجي نفس کي تباهي ۽ هلاڪت ۾ وجهن ٿا. ان جو سبب هي آهي تہ هدايت جو ذريعو صرف قرآن ئي آهي. قرآني تعليمات مان ئي نفس جي ترقي ٿئي ٿي ۽ ان جو توازن مستحڪم ۽ مضبوط ٿئي ٿو. انساني عقل ۾ اها صلاحيت ئي نہ رکي وئي آهي تہ هو بنا قرآني هدايت ۽ فلاح جو رستو مقرر ڪري تہ پري رهيو ان کي ڳولي هٿ بہ ڪري سگهي. تنهن ڪري قرآن کان پري رهڻ نفس جي هلاڪت جو ذريعو ۽ سبب آهي.

(م) جهاد کان ڀڄڻ لاءِ بهانا ڳولڻ:

جهاد ڀلي اهو مال جي ذريعي هجي يا جان جي ذريعي قرآن حڪيم ۾ ان تي گهڻو زور ڏنو ويو آهي.

اِنْفِرُوْا خِفَافًا وَّثِقَالًا وَّجَاهِدُوْا بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ ۭ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ﴿٤١﴾

”هلڪا (ٿوري سامان سان) هجو يا ڳرا (گهڻي سامان سان) هجو پنهنجي مال سان ۽ پنهنجي جان سان الله جي رستي ۾ جنگ ڪريو. اهو (ڪم) اوهان لاءِ گهڻو چڱو آهي. جيڪڏهن اوهين ڄاڻو.“ [التوبہ:41]

ان کان سواءِ قرآن مجيد ۾ ٻين بہ ڪيترن ئي جڳهن تي جهاد جو حڪم ۽ ترغيب ڏني ويئي آهي. جيئن سوره توبہ جون 31 ۽ 39 آيتون وغيره. جهاد

مسلمانن تي فرض آهي. تنهن ڪري اهڙا ماڻهو جيڪي جهاد کان ڀڄن ٿا ۽ ان لاءِ حيلا بهانا تلاش ڪن ٿا، اهي بہ پنهنجن نفسن کي هلاڪت ۾ وجهن ٿا. الله ﷻ جو فرمان آهي:

لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيْبًا وَّسَفَرًا قَاصِدًا لَّاتَّبَعُوْكَ وَلٰكِنْۢ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ ۭ وَسَيَحْلِفُوْنَ بِاللّٰهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ ۚ يُهْلِكُوْنَ اَنْفُسَهُمْ ۚ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّهُمْ لَكٰذِبُوْنَ ﴿٤٢﴾

”(جنهن جنگ لاءِ تون کين سڏين ٿو) جيڪڏهن ويجهو مال ۽ هلڪو سفر هجي ها تہ ضرور تنهنجي پٺيان هلن ها پرانهن کي پنڌ پري معلوم ٿيو ۽ الله جا قسم کڻندا تہ جيڪڏهن اسان کان ٿي سگهي ها تہ ضرور اوهان سان نڪرون ها. پنهنجن نفسن کي هلاڪ ڪن ٿا ۽ الله ڄاڻي ٿو تہ بيشڪ اهي ڪوڙا آهن.“ [التوبہ:42]

فوري نتيجي جا طالبو اهڙا ماڻهو جن جون نظرون صرف ظاهري مفادن تي هونديون آهن، جڏهن انهن جي سامهون اهڙي صورتحال ايندي آهي جيڪا مشڪل ۽ ڏکي هجي ۽ ان جو نتيجو ديرپا هجي تہ اهي حيلا ۽ بهانا جوڙڻ شروع ڪري ڏيندا آهن. ان قسم جا ماڻهو بہ ان طرز عمل سان پنهنجن نفسن کي ئي هلاڪ ڪن ٿا، ٻين جو ڪجهہ نٿا بگاڙين.

نفس جي هلاڪت جو اصطلاح، اصلاح ۽ سڌاري جي معنيٰ ۾

قرآن مجيد ۾ بہ مقام اهڙا آهن، جتي نفس جي هلاڪت جو اصطلاح اصلاح ۽ سڌاري جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. ان حوالي سان سورت البقره ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَاِذْ قَالَ مُوْسٰى لِقَوْمِهٖ يٰقَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوْبُوْٓا اِلٰى بَارِىِٕكُمْ فَاقْتُلُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ۭ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِىِٕكُمْ ۭ فَتَابَ عَلَيْكُمْ ۭ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ ﴿٥٤﴾

”جڏهن (حضرت موسي عليہ السلام) پنهنجي قوم کي چيو اي منهنجي

قوم! ڳابي کي معبود بڻائي توهان پنهنجن نفسن تي ظلم ڪيو آهي. هينئر اوهين پنهنجي خلقڻهار جي طرف رجوع ڪريو ۽ پنهنجن نفسن (نفس اماره) کي قتل ڪريو. الله جي نزديڪ توهان جي بهتري ان ۾ آهي. ته ان توهان جي توبه قبول ڪئي اهو توبه قبول ڪندڙ رحم ڪندڙ آهي." [البقره:54]

هن آيت سڳوريءَ ۾ ان تاريخي واقعي جي طرف اشارو ڪيو ويو آهي جنهن ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام جي غير موجودگيءَ ۾ سندس قوم هڪ ڳابي جي عبادت شروع ڪري ڏني. جيڪا پستي ۽ ذلت جي آخري حد هئي. شرڪ هوئڻ به سڀ کان وڏو گناهه آهي. ان گناهه جي نتيجي ۾ سندس قوم پنهنجن نفسن تي تمام وڏو ظلم ڪيو هو. اهوئي سبب آهي ته جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام انهن وٽ پهتو ته انهن جو ان ڪڌي فعل تي پشيمان ۽ ملول ٿيڻ فطري عمل هو. تنهن هوندي به الله سبحانه وتعالىٰ حضرت موسيٰ عليه السلام جي ذريعي بني اسرائيل کي اهو پيغام ڏنو ته ان ڪڌي فعل کان توبه تائب ٿيڻ جو طريقو هي آهي ته اوهين پنهنجي نفس اماره جيڪو اوهان تي حاوي ٿي ويو آهي، ان کي جهڪايو ۽ ان تي ڀيهر ڪنٽرول ڪيو. ان لاءِ ان بڇڙي عمل تي الله کان استغفار ڪيو ۽ الله سبحانه وتعالىٰ کان معافي گهرو. اهو بيشڪ توبه قبول ڪندڙ ۽ تمام گهڻو رحم ڪندڙ آهي. نتيجي ۾ سندن قوم الله کان توبه ڪئي ۽ الله انهن جي توبه قبول ڪئي ۽ انهن کي معاف ڪري ڇڏيو.

هن آيت سڳوريءَ مان هي نتيجو نڪري ٿو ته جڏهن نفس اماره جي سرڪشي ان حد تائين وڌي وڃي جو نفس اماره خود انسان تي حاوي ٿي وڃي ته ان کان نجات جو واحد رستو هي آهي ته سچي دل سان توبه ڪجي ۽ سڌي رستي تي هلڻ جو عهد ڪجي. ان سان نفس اماره خود بخود هلاڪ ٿي ويندو ۽ انسان درجي بدرجي نفس مطمئنه جي سطح تي اچي ويندو.

ان حوالي سان اسرائيليات مان ورتل جيڪي ڳالهيون بيان ڪيون وينديون آهن، انهن جو عقل ۽ فهم سان پري جو واسطو به نه آهي. اسان وٽ روايتي طور تي چيو ويندو آهي ته جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام پنهنجي قوم کي ان شرڪ کان روڪيو ته انهن کي توبه جو احساس ٿيو ۽ توبه جو طريقو هڪ

ٻئي کي قتل ڪرڻ تجويز ٿيو. فاقتلوا انفسکم (پنهنجين جانين کي قتل ڪيو) جا به تفسير ڪيا ويندا آهن. هڪ ته انهن سمورن کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو ۽ انهن هڪ ٻئي کي قتل ڪيو. ٻيو هي ته شرڪ ڪرڻ وارن کي جدا ٻيهاريو ويو ۽ انهن کي انهن ماڻهن قتل ڪيو جن شرڪ نه ڪيو هو ۽ مقتولين جو تعداد ستر هزار ٻڌايو ويندو آهي. ظاهر آهي ته ان تي تبصرو ڪرڻ وقت جي زيان کان سواءِ ڪجهه به نه آهي. اقبال سچ چيو هو

حقيقت خرافات ميں کھو گئی
يہ امت روايات ميں کھو گئی

ان حوالي سان ٻي آيت سورت النساءِ ۾ آهي جتي الله سبحانه وتعالىٰ جو فرمان آهي:

وَلَوْ اَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنِ اقْتُلُوْٓا اَنْفُسَكُمْ اَوِ اخْرُجُوْا مِنْ دِيَارِكُمْ مَّا فَعَلُوْهُ اِلَّا قَلِيْلٌ مِّنْهُمْ ۭ وَلَوْ اَنَّهُمْ فَعَلُوْا مَا يُوْعَظُوْنَ بِهٖ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَاَشَدَّ تَثْبِيْتًا ﴿٦٦﴾

"جيڪڏهن اسين انهن تي فرض ڪيون ها ته پنهنجن نفسن (نفس اماره) کي قتل ڪيو يا پنهنجن گهرن کان نڪري وڃو ته انهن مان ٿورا ماڻهو اهو حڪم مڃن ها. ۽ ڪين جيڪا نصيحت ڪئي وڃي ٿي تنهن تي جيڪڏهن عمل ڪن ها ته انهن لاءِ گهڻو چڱو ۽ (سندن ايمان کي) زياده مضبوط رکڻ وارو هو." [النساءِ66]

جيستائين ان سوال جو تعلق آهي ته هي خطاب ڪهڙن ماڻهن کي ڪيو وڃي ٿو، ته ان جو جواب هي آهي ته منافقن کي يا اهڙن ماڻهن کي جن پنهنجن نفسن تي ظلم ڪيو هو. مٿين آيت کان پوءِ ايندڙ ڇهن آيتن جو تجزيو ڪيو وڃي ته معلوم ٿيندو ته لڳاتار اهڙن ماڻهن کي خطاب ڪيو ويو آهي جن جو طرز عمل منافقانه آهي. انهن جي طرز عمل بيان ڪرڻ کان پوءِ چيو ويو آهي ته جيڪڏهن انهن کي حڪم ڏنو وڃي ته پنهنجي نفس اماره کي ڪنٽرول ۽ قابوءَ ۾ رکو ته انهن مان ڪي ٿورا ماڻهو ان خدائي حڪم جي تڪميل ڪندا. هتي جيڪڏهن نفس جي قتل مان مراد انساني قتل ورتو وڃي ته ظاهر آهي ته الله سبحانه وتعالىٰ جنهن پنهنجي جان جي حفاظت جو حڪم ڏنو آهي، اهو ڪيئن حڪم ڪندو ته پنهنجو پاڻ کي قتل ڪيو؟ يقيناً اهو عقل

۾ فهم کان پري آهي. تنهن ڪري يقيني طور تي چئي سگهجي ٿو تہ هن آيت ۾ گذريل مٿين آيت ۾ نفس جي قتل مان مراد نفس اماره جو قتل آهي. يعني نفس جي منفي حيواني ۽ شيطاني خواهشن تي قابو پائڻ، تہ جيئن انسان حيواني سطح کان ڪجهي انساني سطح تي اچي سگهي. (چاڪاڻ تہ شرڪ ۽ منافقت اهي ٻئي شيون اهڙيون آهن جن سان انسان حيواني سطح کان بہ هيٺ ڪري پوندو آهي.) ان ڳالهہ جي وڌيڪ تصديق خود آيت سڄوريءَ جي آخري لفظن مان ٿئي ٿي جتي چيو ويو آهي تہ "جيڪڏهن هو اهو ڪن ها جنهن جي کين نصيحت ڪئي وئي هئي تہ اهو انهن لاءِ بهتر ۽ ايمان جي پختگيءَ جو سبب ٿئي ها." يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ ان نصيحت مان مراد تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ جو رستو اختيار ڪرڻ آهي. چاڪاڻ تہ اهو ئي هڪ رستو آهي جنهن تي هلي انساني نفس پختگي حاصل ڪندو آهي.

ان جي تصديق خود ان آيت ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ "تثبيتا" ڪري رهيو آهي. ان جو مادو (ث.ب.ت) آهي ۽ جنهن جي بنيادي معنيٰ ڪنهن شئي جي قائم دائم رهڻ جي ٿيندي آهي. سورة رعد ۾ اثبات، محو (ختم ڪري ڇڏڻ) جي مقابلي ۾ استعمال ٿيو آهي. (سورة الرعد:39). سورة ابراهيم ۾ ان کي رائيگان نہ وڃڻ، نتيجہ خيز ۽ لاپائتي ٿيڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. (سورت الابراهيم:27) سورة نحل ۾ ان کي غلطي نہ ڪرڻ يا ڄميل رهڻ جي معنا ۾ (سورة النحل:94)، سورت بني اسرائيل ۾ نہ جهڪڻ، قطعي مائل نہ ٿيڻ (سورة الانفال:74) جي معنا ۾ استعمال ڪيو ويو آهي.

اها صورتحال ان ڳالهہ جي شاهد آهي تہ الله جي نصيحت (تقويٰ جي راهہ) تي هلڻ سان انساني نفس کي تقويت/پختگي حاصل ٿيندي آهي ۽ اهو جبل وانگر سگهارو ٿي ويندو آهي، جنهن سان منفي خواهشون، لاڙا ۽ شيطاني هٺ نات ٽڪرائجي پُري پجي تہ پون ٿا پر سندس ڪجهہ بگاڙي نٿا سگهن.

پاڻ ڪريم ﷺ جي حوالي سان نفس جو اصطلاح

نفس جي حوالي سان پاڻ ڪريم ﷺ جن جو ذڪر مبارڪ تن

مختلف جڳهن تي آيل آهي. جيتوڻيڪ انهن ٿنهي جڳهن جو مضمون هڪ ئي آهي. انهن ٽنهي جڳهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ان خلوص، همدردي ۽ انسانيت جي فلاح جي جذبي جو اظهار ڪيو ويو آهي، جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي سيني ۾ رکندا هئا. ان حوالي سان الله ﷻ جو فرمان آهي:

فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ اِنْ لَّمْ يُؤْمِنُوْا بِهٰذَا الْحَدِيْثِ اَسَفًا ﴿٦﴾

"پوءِ متان پنهنجي جان کي غم جي ڪري سندن پٺيان هلاڪ ڪرين جيڪڏهن اهي ايمان نہ آڻن." [الڪهف:6]

اوهين پاڻ اندازو ڪيو پاڻ ڪريم ﷺ جن کي پنهنجن بدترين دشمنن ۽ مخالفن جو ايترو درد ۽ غم آهي جو خود قرآن شاهدي ڏئي ٿو تہ ڇا انهن جي ايمان نہ آڻڻ جي غم ۾ اوهين پاڻ کي هلاڪ ڪري ڇڏيندئو. تصور ڪيو تہ جنهن نبيءَ جي دل ۾ پنهنجن دشمنن لاءِ ايترو درد آهي، ان جو پنهنجي امت لاءِ ڪيترو درد هوندو، ان جو اوهين پاڻ اندازو لڳائي سگهو ٿا.

اهو ساڳيو ئي مضمون قرآن مجيد ۾ سورة شعراءَ آيت 3 ۽ سورة فاطر آيت 8 ۾ بہ دهرايو ويو آهي.

باب پنجون

نفس اماره ۽ شيطان جو پاڻ ۾ تعلق

قرآن جي روءِ سان جڏهن انسان پنهنجن بڇڙن عملن جي ڪري ان حد تائين پهچندو آهي جو الله ﷻ جي رحمت کانئس منهن موڙي ويندي آهي تہ انسان نفس اماره جو غلام بڻجي ويندو آهي ۽ ان صورت ۾ نفس اماره انسان کي تباهي ۽ برباديءَ جي رستي ڏيکارڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ ڪندو آهي. ان تي سون تي سهاڳو شيطان جو ڪردار هوندو آهي، جيڪو ان رستي کي وڌيڪ سينگاري ۽ سنواري پيش ڪندو آهي ۽ انسان انهن ٻنهي جي ملي ڀڳت سان تباهيءَ جي کُن ۾ وڃي ڪرندو آهي.

ان حوالي سان بحث کي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: پهريون شيطان جي نوعيت، حقيقت ۽ ان جا انسانن سان دشمنيءَ جا سبب. ٻيون شيطان جا اهي طريقا جن سان هُو انسانن کي گمراهہ ڪندو آهي ۽ ٽيون ان حوالي سان نفس اماره جو ڪردار. هيٺ انهن ٽنهي سببن تي بحث ڪجي ٿو.

شيطان جي نوعيت، حقيت ۽ انسان سان ان جي دشمنيءَ جا سبب

قرآن جي روءِ سان شيطان پوري هڪ نوع (مخلوق) يعني جنن جي نوع جو نمائندو آهي. قرآن مجيد ۾ رب ذوالجلال جو فرمان آهي:

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْٓا اِلَّآ اِبْلِيْسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ

"۽ (اهو وقت ياد ڪر) جڏهن اسان ملائڪن کي چيو تہ آدم کي سجدو ڪريو. پوءِ ابليس کان سواءِ انهن سجدو ڪيو. هو جنن مان هو." [الکهف:50]

۽ جن هڪ باهہ مان ٺهيل مخلوق آهن. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَخَلَقَ الْجَآنَّ مِنْ مَّارِجٍ مِّنْ نَّارٍ ﴿١٥﴾

"۽ جن باهہ جي جڀيءَ مان بنايائين." [الرحمان:15]

ان نوع جي تخليق انسانن کان گهڻو پهريان ٿي چڪي هئي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَالْجَآنَّ خَلَقْنٰهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَّارِ السَّمُوْمِ ﴿٢٧﴾

"۽ جنن کي هن کان اڳي باهہ مان جا لُک جهڙي هوا ۾ هئي، پيدا ڪيو سون." [الحجر:27]

هڪ مخلوق جي حيثيت ۾ انهن ۾ نسل وڌائڻ جو سلسلو جاري آهي.

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْٓا اِلَّآ اِبْلِيْسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ اَفَتَتَّخِذُوْنَهٗ وَذُرِّيَّتَهٗٓ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُوْنِيْ وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظّٰلِمِيْنَ بَدَلًا ﴿٥٠﴾

"۽ (اهو وقت ياد ڪر) جڏهن اسان ملائڪن کي چيو تہ آدم کي سجدو ڪريو. پوءِ ابليس کان سواءِ انهن سجدو ڪيو. هو جنن مان هو. پوءِ هن پنهنجي پالڻهار جي حڪم جي نافرماني ڪئي. ڇا پوءِ بہ ان کي ۽ ان جي اولاد کي مون کان سواءِ دوست ڪري وٺو ٿا ۽ اهي اوهان جا دشمن آهن! اهو (شيطان) ڪهڙو بڇڙو بدلو ظالمن کي مليو آهي." [الکهف:50]

هن آيت سڳوريءَ مان هي واضح طور تي معلوم ٿئي ٿو تہ جنن ۾ بہ انسانن جيان نسل وڌائڻ جو سلسلو هلندڙ آهي ۽ اهي تمام وڏي تعداد ۾ آهن.

وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَاَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ وَعِدْهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطٰنُ اِلَّا غُرُوْرًا ﴿٦٤﴾

"۽ انهن مان جن کي ٿيڙي سگهين، پنهنجي آواز سان ٿيڙيندو رهه ۽ پنهنجي گهوڙي سوارن ۽ پنهنجن پيادن سان مٿن چڙهائي ڪر ۽ مالن ۾ ۽ اولادن ۾ انهن جو شريڪ ٿيءُ ۽ انهن سان انجام ڪر ۽ شيطان ڏوکي کان سواءِ ٻيو ڪو انجام نٿو ڪري." [بني اسرائيل:64]

هن آيت مان اهو واضح آهي ته الله طرفان شيطان کي اها اجازت مليل آهي ته هُو پنهنجا سمورا طريقا، پنهنجا سمورا لشڪر انسان کي ڀٽڪائڻ لاءِ استعمال ڪري سگهي ٿو. ۽ انهن جي بناوٽ اهڙي قسم جي آهي جو هو انسان کي ڏسي سگهن ٿا، پر انسان انهن کي نٿا ڏسي سگهن.

اِنَّهٗ يَرٰىكُمْ هُوَ وَقَبِيْلُهٗ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ ۭ اِنَّا جَعَلْنَا الشَّيٰطِيْنَ اَوْلِيَاۗءَ لِلَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ ﴿٢٧﴾

"بيشڪ اهو ۽ ان جي جماعت اوهان کي اتان ڏسن ٿا جتان اوهين انهن کي نٿا ڏسو. بيشڪ اسان شيطانن کي انهن جو دوست ڪيو آهي جيڪي ايمان نٿا آڻين." [الاعراف:27]

جڏهن انسان هڪ باشعور مخلوق جي حيثيت سان آڏو آيو ته الله ﷻ سموري ڪائناتي قوتن (ملائڪن) کي انسانن جي اطاعت جو حڪم ڏنو ته جنن ان جو انڪار ڪيو (الڪهف:50) ان جو بنيادي سبب خود ان مخلوق جي نمائندي شيطان جي نظر ۾ انسان کي جنن تي فضيلت ڏيڻ وارو خدائي فيصلو هو.

قَالَ اَرَءَيْتَكَ هٰذَا الَّذِيْ كَرَّمْتَ عَلَيَّ ۡ لَىِٕنْ اَخَّرْتَنِ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَاَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهٗٓ اِلَّا قَلِيْلًا ﴿٦٢﴾

"چوڻ لڳو ته ڀلا مون کي ٻڌاءِ ته هي جنهن کي تو مون تي فضيلت ڏني آهي جيڪڏهن تون مون کي قيامت جي ڏينهن تائين مهلت ڏيندين ته آءٌ سندس اولاد جي ڪن ٿورن کان سواءِ پاڙ پٽي ڇڏيندس." [بني اسرائيل:62]

جنن جي خيال مطابق انسان ايترا ڪمزور ۽ بيوقوف آهن جو انهن کي

آڱرين تي نچائڻ ۽ انهن جي اڪثريت کي گمراهه ڪرڻ آسان ۽ سنهنجو ڪم آهي. جيئن مٿي ڄاڻايل آيت ۾ شيطان دعويٰ ڪئي.

۽ انهنجي انڪار جو ٻيو سبب هي هيو ته جن باهه جي پيدائش هئا ۽ الله ﷻ انسانن کي مٽيءَ مان پيدا ڪيو هو هنن جي خيال ۾ باهه مٽيءَ کان مٿيري هئي.

قَالَ مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ ۭ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ ۚ خَلَقْتَنِيْ مِنْ نَّارٍ وَّ خَلَقْتَهٗ مِنْ طِيْنٍ ﴿١٢﴾

"الله (ابليس کي) فرمايو ته توکي ڪهڙي ڳالهه سجدي ڪرڻ کان روڪيو آهي جڏهن (ته) آءٌ توکي (ان جو) حڪم ڪري چڪو آهيان؟ ابليس چيو ته آءٌ ان کان چڱو آهيان، تو مون کي باهه مان پيدا ڪيو آهي ۽ ان کي مٽيءَ مان پيدا ڪيو اٿئي." [الاعراف:12]

هتي هيءَ ڳالهه به واضح هئڻ گهرجي ته انهن جي طرفان اها پهرين حڪم جي نافرماني نه هئي بلڪ اهي پهريان کان ئي ڪفر جي حالت ۾ هئا. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰۗىِٕكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْٓا اِلَّآ اِبْلِيْسَ ۭ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ ڭ وَكَانَ مِنَ الْكٰفِرِيْنَ ﴿٣٤﴾

"۽ (اهو وقت ياد ڪر) جڏهن اسان ملائڪن کي چيو ته آدم کي سجدو ڪريو پوءِ انهن سجدو ڪيو سواءِ شيطان جي ان انڪار ڪيو ۽ ڪافرن مان هيو." [البقره:34]

هيءَ آيت سڳوري واضح طور تي ان ڳالهه تي شاهد آهي ته جن، انسانن جي تخليق کان پهريان ئي هر قسم جي نافرمانيءَ جن سڀ حدون اورانگهي چڪا هئا ۽ پهريان ئي ڪفر جي دائري ۾ هئا. ورنه ڪنهن تابعدار ۽ اطاعت گذار مخلوق کان حڪم الاهيءَ جي خلاف ورزيءَ جو تصور به ممڪن نه آهي. الله ﷻ جي حڪم جو اهو انڪار انهن جي تابوت ۾ آخري ڪوڪو ثابت ٿيو ۽ الله ﷻ انهن کي هميشه لاءِ پنهنجي بارگاهه الاهيءَ مان تڙي ڇڏيو رب ذوالجلال جو فرمان آهي:

قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ ﴿٣٤﴾

"الله فرمايو تہ تون هتان (جنت مان) نڪري وڃ ڇو تہ تون ٺڙيل آهين." [الحجر:34]

ان تي انهن الله ﷻ کان قيامت تائين جي مهلت گهري تہ جيئن انسانن کي گمراهہ ڪري انهن کان پنهنجو بدلو وٺي سگهن. تنهن تي الله ﷻ انهن کي مهلت ڏني. رب ذوالجلال جو فرمان آهي:

قَالَ رَبِّ فَأَنظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿٣٦﴾ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ ﴿٣٧﴾ إِلَىٰ يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ﴿٣٨﴾

"ابليس چيو تہ اي منهنجا پاليندڙ! پوءِ تون مون کي ان ڏينهن تائين مهلت ڏي جنهن ۾ ڪين جيئرو ڪري اٿاريو ويندو. الله فرمايو: تہ بيشڪ تون مهلت ڏنلن مان آهين، مقرر ڪيل وقت جي ڏينهن تائين." [الحجر:38-36]

تنهن هوندي بہ ان مهلت وٺڻ مان شيطان جو مقصد ڪو نيڪ ارادو ڪونہ هيو پر هيءَ مخلوق جيئن پنهنجن عملن سبب تڙجي وئي، چاهي ٿي تہ انسانيت جي اڪثريت بہ اهڙيءَ ريت حق جي راهہ کان ڀٽڪي پوي.

قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٣٩﴾

"ابليس چيو تہ اي منهنجا پاليندڙ! تو جو مون کي گمراهہ ڪيو آهي تنهن ڪري آءٌ انهن لاءِ زمين ۾ (گناهن کي) سينگاريندس ۽ انهن سڀني کي گمراهہ ڪندس." [الحجر:39]

ان بنياد تي پهرين ڏينهن کان وٺي انهن ٻنهي مخلوقن يعني جنن ۽ انسانن ۾ ڇڪتاڻ جاري آهي، جيڪا قيامت تائين جاري رهندي.

ستیزہ کار رہا ہے ازل سے تا امروز
چراغ مصطفوی سے شرار بولہبی

ان ڇڪتاڻ ۾ انسان کي شيطان تي برتري حاصل آهي. شيطان، انسان تي ڪنهن بہ قسم جو ڪنٽرول حاصل ڪري نہ سگهيو آهي. قرآن مجيد ۾

رب ذوالجلال جو فرمان آهي:

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ ﴿٤٢﴾

"بيشڪ منهنجن ٻانهن تي توکي ڪا قدرت نہ آهي سواءِ انهن گمراهن جي جن تنهنجي تابعداري ڪئي." [الحجر:42]

اها هڪ اهڙي حقيقت آهي جنهن کي شيطان پاڻ بہ تسليم ڪيو آهي.

إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ﴿٤٠﴾

"تنهنجن انهن ٻانهن کان سواءِ جي (تنهنجا) پسند ڪيل آهن." [الحجر:40]

سورت بني اسرائيل ۾ فرمايو ويو آهي تہ منهنجن ٻانهن تي شيطان جو زور نہ هلندو. الله ﷻ جو فرمان آهي:

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ ۚ

"بيشڪ منهنجن ٻانهن تي تنهنجو ڪو وس نہ آهي." [بني اسرائيل:65]

سورت ص ۾ هن حقيقت کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ﴿٨٣﴾ قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ أَقُولُ ﴿٨٤﴾ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنكَ وَمِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٨٥﴾

"سواءِ انهن جي جيڪي تنهنجا مخلص ٻانها آهن. الله فرمايو تہ پوءِ سچي ڳالهہ هي آهي ۽ آءٌ سچ چوان ٿو تہ توسان ۽ جن انهن مان تنهنجي پيروي ڪئي تن سڀني سان جهنم کي ضرور ڀريندس." [ص:85-83]

ان بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ قرآن جي روءِ سان شيطان کي انسان تي ڪنهن بہ قسم جي برتري حاصل نہ آهي. سواءِ اهڙن ماڻهن جي جيڪي پاڻ شيطان جا نمائندا بڻجڻ چاهين ٿا. اهڙا ماڻهو شيطان جا ساٿاري بڻجي وڃن ٿا ۽ ظاهر آهي تہ انهن جو انجام صرف ۽ صرف جهنم آهي.

وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ اَجْمَعِيْنَ ﴿۴۳﴾

"۽ بيشڪ انهن سڀني لاءِ وعدو ڪيل جاءِ جهنم آهي." [الحجر:43]

هتي سوال پيدا ٿئي ٿو ته شيطان انسان کي ڪيئن ورغلائي گمراهه ڪري ٿو؟ ان جو جواب هي آهي ته شيطان جي نوعي بناوٽ اهڙي قسم جي آهي جو هو انساني دماغ ۾ وسوسا پيدا ڪري سگهي ٿو ۽ اهي وسوسا هميشه منفي هوندا آهن، ڪڏهن به مثبت نٿا ٿي سگهن. ڇاڪاڻ ته سندس مقصد ئي انسان ذات جي تباهي آهي. هو انسان جي بڇڙن فعلن کي انهن جي آڏو خوبصورت ڪري پيش ڪندو آهي. جنهن ڪري انسان اهي بڇڙا ڪم خوشيءَ سان سرانجام ڏيڻ لڳندو آهي ۽ گمراهيءَ جي کُن ۾ وڃي ڪرندو آهي.

انسان کي گمراهه ڪرڻ جا شيطاني حربا

قرآن مجيد ۾ وڏي تفصيل سان اهي حربا بيان ڪيا ويا آهن، جن جي ذريعي شيطان انسان کي گمراهه ڪندو آهي. انهن مان ڪجهه هتي بيان ڪجن ٿا.

(1) **برن عملن کي خوبصورت ڪري پيش ڪرڻ:**

شيطان انسان کي سڌي رستي کان ڀٽڪائڻ لاءِ برن عملن کي خوبصورت ڪري پيش ڪندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو دنيا جا سمورا برا عمل هڪ خاص ڪشش رکندا آهن. جيڪڏهن انسان پاڻ تي ڪنٽرول نه رکي ته شيطان ان کي سڌي رستي تان ترڪائڻ جا سڀ سامان فراهم ڪندو آهي. اهو انسان کي برن ۽ غلط ڳالهين جي ترغيب ڏيندو آهي.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ۭ وَمَنْ يَّتَّبِعْ خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ فَاِنَّهٗ يَاْمُرُ بِالْفَحْشَاۗءِ وَالْمُنْكَرِ ۭ وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهٗ مَا زَكٰي مِنْكُمْ مِّنْ اَحَدٍ اَبَدًا ۙ وَّلٰكِنَّ اللّٰهَ يُزَكِّيْ مَنْ يَّشَاۗءُ ۭ وَاللّٰهُ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ﴿۲۱﴾

"اي ايمان وارو! شيطان جي وکن تي نه هلو ۽ جيڪو شيطان جي

وکن تي هلندو (سو بدڪار ۽ بڇڙو ٿيندو) ڇو ته شيطان بدڪاري ۽ بڇڙي ڪم جو حڪم ڪري ٿو ۽ جيڪڏهن اوهان تي الله جو فضل ۽ سندس رحمت نه هجي ها ته اوهان مان ڪو به نه سڌري ها، پر الله جنهن کي گهري ٿو تنهن کي سڌاري ٿو ۽ الله ٻڌندڙ ڄاڻندڙ آهي." [النور:21]

هن آيت سڳوريءَ جي روءِ سان شيطان انسانن کي "فحش" ڳالهين جو حڪم ڪري ٿو. فحش مان مراد آهي، حد کان وڌڻ يا ڪنهن قسم جي زيادتي ڪرڻ، گفتگو يا معاملن ۾ حد کان لنگهي وڃڻ کي به فحش چيو ويندو آهي.

قرآن مجيد ۾ هي لفظ عدل ۽ قسط جي مقابلي ۾ آيل آهي. "قسط" جي معنيٰ آهي، الله ﷻ جي اطاعت ڪرڻ. تنهن ڪري "فحش" جي معنيٰ اورانگهڻ يا سرڪشي ڪرڻ به هوندي آهي. ۽ "فحشاء" جي معنيٰ آهي "بخل". ان بنياد تي بخيل کي "فاحش به" چيو ويندو آهي. ان ڪري ئي قرآن مجيد ۾ اهو لفظ فضل جي مقابلي ۾ آيل آهي. فضل جي معنيٰ آهي رزق جو ڪشادو ۽ وسيع هئڻ. ان تحت فحش جي معنيٰ رزق جي تنگي ٿيندي. سورت بني اسرائيل ۾ زنا کي "فاحشه" ۾ شمار ڪيو ويو آهي. ان هوندي فواحش جو لفظ هر قسم جي نافرماني، حدن جي ڀڃڪڙي ۽ بي حيائيءَ جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي. سورت الانعام آيت 152 ۾ آهي: "ولاتقربوا الفواحش ماظهر منها وما بطن" (اوهين فحش ڪمن جي ويجها نه وڃو پوءِ اهي ظاهر هجن يا لڪل)

مٿين آيت سڳوريءَ ۾ فحشاءَ سان گڏ "منڪر" جو لفظ آندو ويو آهي. منڪر جو مادو (ن.ڪ.ر) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، ڌوڪو ڏيڻ، مڪر ۽ فريب ڪرڻ ۽ تمام گهڻي چالاڪي ڪرڻ.

مطلب ته شيطان انسانن کي فحش ۽ منڪر ڪمن جي ترغيب ڏئي ٿو. تنهن ڪري انسانن کي شيطانن جي ان چالاڪيءَ کان خبردار رهڻ گهرجي ۽ الله ﷻ جي پناهه ۾ اچڻ گهرجي. شيطان انسانن کي گمراهه ڪرڻ لاءِ پنهنجي وسان ڪين گهٽائي ٿو پر الله ﷻ پنهنجن ٻانهن تي فضل ۽

مهرباني ڪري ٿو. انهن کي شيطان جي ان چار کان بچائي ٿو. اهو ٻانهن تي رب جو فضل ۽ ڪرم آهي.

(2) فساد في الارض:

انسانن کي پنهنجي اصل مقصد تان ڦٽڪائڻ يعني تقويٰ جي راهه تان هٽائڻ لاءِ شيطان جو هڪ ٻيو حربو زمين ۾ فساد پکيڙڻ آهي.

وَقُلْ لِّعِبَادِيْ يَقُوْلُوا الَّتِيْ هِيَ اَحْسَنُ ؕ اِنَّ الشَّيْطٰنَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْ ؕ اِنَّ الشَّيْطٰنَ كَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِيْنًا ﴿۵۳﴾

"۽ تون منهنجن ٻانهن کي چئو ته اها ڳالهه چون جا چڱي آهي. بيشڪ شيطان سندن وچ ۾ فساد پيدا ڪري ٿو بيشڪ شيطان انسان جو پڌرو دشمن آهي." [بني اسرائيل:17]

هن آيت سڳوريءَ جي روءِ سان انسانن جي وچ ۾ فساد ۽ جهيڳڙي جو هڪ وڏو سبب شيطان آهي. فساد, صلاح جو ضد آهي. صلاح جي معنيٰ آهي حالتن جو مستحڪم ۽ متوازن رهڻ. تنهن ڪري فساد جي معنيٰ ٿيندي توازن جو بگڙجڻ يا بي ترتيب ٿي وڃڻ. قرآن مجيد ۾ مختلف برن فعلن کي فساد سان تعبير ڪيو ويو آهي. جيئن پوک ۽ نسل جي تباهي, (بقره 205) ماپ تور ۾ کوٽ ڪرڻ, مزدورن کي پنهنجي محنت جو پورو اجورو نه ڏيڻ, معاشي ناهمواري پيدا ڪرڻ, ٻين جا حق کائڻ, (يس 183, اعراف 85) صالح نظام کي اُلٽ پُلٽ ڪري ڇڏڻ, فساد في الارض ۾ شامل آهي. (نمل 34), اهڙي طرح ڏوهه ڪرڻ (يوسف 73), يتيمن جي معاملن جي اصلاح نه ڪرڻ (بقره 220) سچ جو انڪار ڪرڻ ۽ ماڻهن کي خدائي راهه کان روڪڻ (نحل88), الله تعاليٰ سان ڪيل عهد کي ٽوڙي ڇڏڻ, سرمائيدارانه ذهنيت رکڻ, الله ۽ ان جي رسول الله ﷺ جي خلاف بغاوت ڪرڻ (مائده 33), مخالفن کي جهاد جي ذريعي نه روڪڻ (الانفال 73), جنگ جي باهه کي گرم ڪرڻ (مائده 64), غير فطري جنسي فعل (عنڪبوت 30), انهن سڀني شين کي قرآن مجيد ۾ فساد چيو ويو آهي. فساد کهڙي به نوعيت جو هجي ان جي شروعات توڙي انجام تباهيءَ کان سواءِ ڪجهه به نه

هوندو آهي.

اَلَّذِيْنَ كَفَرُوْا وَصَدُّوْا عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ زِدْنٰهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوْا يُفْسِدُوْنَ ﴿۸۸﴾

"جيڪي ڪافر ٿيا ۽ الله جي رستي کان روڪيائون تن کي عذاب جي مٿان عذاب وڌائينداسون هن ڪري جو اهي فساد پيا ڪن." [النحل:88]

مٿي ڄاڻايل سمورا فعل جن کي قرآن مجيد فساد قرار ڏنو آهي, انسانن ۾ انفرادي ۽ اجتماعي ٻنهي سطحن تي بربادي آڻيندا آهن ۽ اهو سڀ شيطان جي ڪري هوندو آهي. اهو ئي انسانن کي انهن فعلن تي اڀاريندو آهي ۽ جيڪڏهن انسان پنهنجو پاڻ تي ڪنٽرول نه رکي ته شيطان جو اهو اڪسائڻ فساد جو سبب بڻجندو آهي.

3) هدايت جي راهه کان ورغلائڻ:

شيطان پنهنجن مذموم مقصدن لاءِ هدايت تي هلندڙ ماڻهن کي وهم ۽ وسوسا وجهي ورغلائيندو آهي ۽ انهن کي هدايت جي رستي تان ٿيڙڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

اِنَّ الَّذِيْنَ ارْتَدُّوْا عَلٰٓى اَدْبَارِهِمْ مِّنْۢ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى ۙ الشَّيْطٰنُ سَوَّلَ لَهُمْ ؕ وَاَمْلٰى لَهُمْ ﴿۲۵﴾

"جيڪي ماڻهو سڌي واٽ ظاهر ٿيڻ کان پوءِ پٺي ڏئي ڦريا, شيطان انهن کي اهو ڪم سهڻو ڪري ڏيکاريو ۽ انهن کي (ڪوڙيون) اميدون ڏيکاريون." [محمد:25]

اهڙا ماڻهو جن تي صراط مستقيم وارو رستو ظاهر ٿيو ۽ انهن ان کي قبول به ڪيو اهڙن ماڻهن کي شيطان سڌي رستي تان ورغلائڻ لاءِ غلط رستي کي سينگاري ڏيکاريندو آهي. چو ته اسلام جي واٽ ٻين لفظن ۾ تقويٰ جي واٽ اختيار ڪرڻ آسان ڪم نه آهي. ڇاڪاڻ ته غلط راهه ۾ فوري لذتون ملنديون آهن, جڏهن ته صحيح راهه تي ڪي منزلون طئي ڪرڻيون پونديون آهن, پوءِ

کو ويجي سک جو ساهہ کڻبو آهي. تنهن ڪري صراط مستقيم وارو رستو اختيار ڪرڻ ڪو آسان ڪم نہ آهي. بقول علامہ اقبال جي:

يہ شہادت کہ الفت ميں قدم رکھنا ہے
لوگ آسان سمجھتے ہيں مسلمان ہونا

تنهن ڪري اهڙا ماڻهو جيڪي مستقل مزاج نہ هوندا آهن ۽ فوري نتيجن جي حصول جا طالبو هوندا آهن. شيطان انهن کي ورغلائڻ ۾ دير ئي ناهي لڳائيندو. شيطان نہ صرف اهڙن ماڻهن کي گمراهہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، جن پهريون پيرو حق جو مشاهدو ڪيو هجي پر هو انهن ماڻهن کي بہ گمراهہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي جيڪي پهريان ئي راهہ حق جا راهي هجن. شيطان انهن کي بہ ناهي بخشيندو. ان جي پوري ڪوشش هوندي آهي تہ انهن کي ڪنهن بہ طريقي سان حق واري راهہ تان هٽايان.

وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيْطٰنُ ۚ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ﴿٦٢﴾

”۽ اوهان کي شيطان (ان رستي کان) هرگز نہ روڪي، بيشڪ اهو اوهان جو پڌرو دشمن آهي.“ [الزخرف:62]

اهڙا ماڻهو جيڪي حق جي راهہ کان هٽي، ويندا آهن. اهي شيطاني وسوسن ۽ خيالن جي ذريعي سمجهندا آهن تہ اهو ئي حق آهي. پر حقيقت ۾ اهي اونداهي راهن جا راهي هوندا آهن. قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جو فرمان آهي:

فَرِيْقًا هَدٰى وَفَرِيْقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلٰلَةُ ۭ اِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّيٰطِيْنَ اَوْلِيَاۗءَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ وَيَحْسَبُوْنَ اَنَّهُمْ مُّهْتَدُوْنَ ﴿٣٠﴾

”هڪ جماعت کي سڌو رستو ڏيکاريو اٿس ۽ ٻي جماعت تي گمراهي لازم ٿي چڪي آهي. ڇو تہ انهن الله کي ڇڏي شيطانن کي دوست ڪري ورتو ۽ (اهي) سمجهن ٿا تہ اهي (پاڻ سڌي) رستي تي آهن.“ [الاعراف:30]

شيطان جي ورغلائڻ جو اهو عمل گذريل امتن سان بہ هو.

تَاللّٰهِ لَقَدْ اَرْسَلْنَآ اِلٰٓى اُمَمٍ مِّنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطٰنُ اَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ﴿٦٣﴾

”الله جو قسم! تہ بيشڪ اسان توکان اڳ مختلف جماعتن ڏي (رسول) موڪليا پوءِ انهن کي شيطان سندن ڪم چڱا ڪري ڏيکاريا، پوءِ اهو ئي اڄ انهن جو دوست آهي ۽ انهن لاءِ سخت عذاب آهي. [النحل:63]

سورت العنڪبوت ۾ عاد ۽ ثمود قوم جي شيطان جي هٿان بربادي جو نقشو هن ريت چٽيو ويو آهي:

وَعَادًا وَّثَمُوْدَا۟ وَقَدْ تَّبَيَّنَ لَكُمْ مِّنْ مَّسٰكِنِهِمْ ۣ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطٰنُ اَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيْلِ وَكَانُوْا مُسْتَبْصِرِيْنَ ﴿٣٨﴾

”۽ عاد ۽ ثمود کي (برباد ڪيوسون) ۽ بيشڪ انهن جا ڪجهہ گهر اوهان تي ظاهر ٿي چڪا آهن ۽ شيطان انهن لاءِ سندن عمل سينگاريا پوءِ انهن کي (سڌي) رستي کان روڪيائين ۽ اهي (سڀ ڪجهہ) سمجهي رهيا هئا.“ [العنڪبوت:38]

شيطان جو اهو عمل ڪالهہ بہ جاري هيو، اڄ بہ جاري آهي ۽ قيامت تائين جاري رهندو. شيطان جو اهو مڪر ۽ فريب ايترو پرڪشش آهي جو، ڪي انسان ان جي دوکي ۽ فريب جو علم ۽ سمجهہ رکندي بہ ان جي وڪڙ ۽ فريب ۾ اچي ويندا آهن. مٿين آيت ان تي واضح طور تي دلالت ڪري ٿي تہ عاد ۽ ثمود جي قوم کي يقين هيو تہ اسين شيطان جي ڦندي ۾ ڦاسي گمراهيءَ جي کُن ۾ ڪري رهيا آهيون، پر پوءِ بہ هو پوئتي هٽڻ جي بجاءِ لاڳيتو اڳتي وڌي رهيا هئا ۽ پنهنجي لاءِ تباهي ۽ بربادي جو سامان مهيا ڪري رهيا هئا. انهن کي يقين هيو تہ شيطان اسان جو پڌرو دشمن آهي. پر پوءِ بہ هو شيطاني نڳين کان بچي پنهنجي نفس تي ڪنٽرول نہ پيا سگهن ۽ شيطاني چڪر ۾ اچي تباهہ ۽ برباد ٿي ويا. ۽ اها صورتحال اڄ بہ آهي. اڄ بہ شيطان جو اهو عمل جاري ۽ ساري آهي. اڄ بہ اهڙا ماڻهو ان شيطاني جار ۾ ڦاسي پوندا آهن. انهن لاءِ هڪ هميشہ وارو عذاب انتظار ڪري رهيو آهي.

4) **وسوسا پيدا ڪرڻ:**

وسوسا پيدا ڪرڻ هڪ مخصوص شيطاني عمل آهي.

قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ النَّاسِ ﴿١﴾ مَلِكِ النَّاسِ ﴿٢﴾ اِلٰهِ النَّاسِ ﴿٣﴾ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ ۙ الْخَنَّاسِ ﴿٤﴾ الَّذِىْ يُوَسْوِسُ فِىْ صُدُوْرِ النَّاسِ ﴿٥﴾ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ﴿٦﴾

"(اي پيغمبر!) چئو ته آءٌ پناهه وٺان ٿو ماڻهن جي پاليندڙ ماڻهن جي بادشاهه ماڻهن جي معبود جي، وسوسي وجهندڙ جي بڇڙائيءَ کان جو گهڻو پٺتي هٽندڙ آهي. جيڪو ماڻهن جي دلين ۾ وسوسا وجهي ٿو جنن مان هجي يا ماڻهن مان هجي." *(سورة الناس:1 _6)*

ٻين لفظن ۾ شيطان انسان جي دل ۽ دماغ ۾ گهڙي وسوسا وجهندو آهي ۽ کين هدايت جي راهه کان ٿيڙي ڇڏيندو آهي.

5) **سڃائيءَ جو ڊپ ڏيڻ ۽ بي حيائيءَ جي تلقين ڪرڻ:**

رزق ۽ روزي انسان جي بنيادي ضرورتن ۾ شامل آهي ۽ روزي محنت سان ئي حاصل ٿيندي آهي. ۽ ان سان گڏ هيءَ به حقيقت آهي ته آمدنيءَ ۾ لاها چاڙها ايندا رهندا آهن. ان هوندي به ڪنهن به صورت ۾ الله ﷻ جي حڪمن جي ڀڃڪڙي ڪرڻ جائز نه آهي. شيطان ڇاڪاڻ ته انسان جو ازلي دشمن آهي، تنهن ڪري هو ان موقعي تي انسان ۾ محتاجيءَ ۽ سڃائپ جو ڊپ وجهي ڪيس غلط رستي تي لڳائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ٻي طرف جنس (جنسي خواهش) انسان جو سڀ کان وڌيڪ ڪمزور پهلو آهي ۽ انسانن جي هڪ وڏي آبادي ان "رانديڪي" سان آسانيءَ سان گمراهه ڪري سگهجي ٿي. شيطان، انسانن جي ان ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي، کين گمراهيءَ جي رستي تي وٺي ويندو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

اَلشَّيْطٰنُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَاْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَآءِ ۚ وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا ۭ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ ﴿٢٦٨﴾

"شيطان اوهان کي سڃائيءَ جو ڊپ ڏئي ٿو ۽ اوهان کي بي حيائيءَ جو حڪم ڪري ٿو." [البقره:268]

6) **ڏيکاءُ ڪرڻ ۽ اجايو خرچڻ جي ترغيب ڏيڻ:**

هڪ ٻي شيطاني اٽڪل جنهن ڏانهن قرآن انسان جو توجهه ڇڪرايو آهي، اهو آهي ڏيکاءُ ۽ واهه واهه حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي دولت ۽ پئسو خرچ ڪرڻ ۽ اجاين ڪمن تي پنهنجي پئسي جو زيان ڪرڻ. اهڙن ماڻهن کي الله ﷻ شيطان جو ساٿاري قرار ڏنو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَالَّذِيْنَ يُنْفِقُوْنَ اَمْوَالَهُمْ رِئَآءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ۭ وَمَنْ يَّكُنِ الشَّيْطٰنُ لَهٗ قَرِيْنًا فَسَآءَ قَرِيْنًا ﴿٣٨﴾

"۽ جيڪي پنهنجي مالن کي ماڻهن جي ڏيکارڻ لاءِ خرچ ڪن ٿا ۽ نڪي الله تي ۽ نڪي قيامت جي ڏينهن تي ايمان آڻين ٿا. ۽ جنهن جو شيطان سنگتي ٿيو سو اهو بڇڙو سنگتي آهي." [النساءِ:38]

۽ هيٺين آيت سڀوريءَ ۾ اجايو پئسا خرچيندڙن کي شيطان جو ڀاءُ قرار ڏنو ويو آهي:

اِنَّ الْمُبَذِّرِيْنَ كَانُوْٓا اِخْوَانَ الشَّيٰطِيْنِ ۭ وَكَانَ الشَّيْطٰنُ لِرَبِّهٖ كَفُوْرًا ﴿٢٧﴾

"اجايو خرچ ڪرڻ وارا شيطان جا ڀائر آهن. ۽ شيطان پنهنجي پاليندڙ جو ناشڪر آهي." [بني اسرائيل:27]

7) **حرام خوريءَ جي ترغيب:**

الله ﷻ زمين ۾ انسانن لاءِ اڻ ڳڻيون نعمتون پيدا ڪيون آهن. انهن مان ڪجهه ناپاڪ ۽ خراب شين کان سواءِ سڀني کي الله ﷻ حلال قرار ڏنو آهي. تنهن هوندي به حلال جانور کي ذبح ڪرڻ وقت الله جو نالو وٺڻ ضروري آهي ۽ جنهن جانور تي ذبح ڪرڻ وقت الله جو نالو نه ورتو وڃي اهو حرام آهي. شيطان پهريائين ته انسان کي انهن حرام شين کي کائڻ جي ترغيب ڏيندو آهي. اهو عمل بذات خود شيطان جي پيروي ڪرڻ آهي.

يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ كُلُوْا مِمَّا فِى الْاَرْضِ حَلٰلًا طَيِّبًا ڮ وَّلَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ۭ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ﴿١٦٨﴾

"اي انسانو! جيڪي شيون زمين ۾ آهن تن مان حلال ۽ پاڪ کائو ۽ شيطان جي قدمن تي نه هلو بيشڪ اهو اوهان جو ظاهر دشمن

آهي." [البقره:168]

ٻئي طرف هُو اهڙين شين کائڻ جي ترغيب ڏيندو آهي جن تي ذبح ڪرڻ وقت الله جو نالو نہ ورتو ويندو آهي. اها پڌري نافرماني آهي.

وَلَا تَأْكُلُوْا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَاِنَّهٗ لَفِسْقٌ ۭ وَاِنَّ الشَّيٰطِيْنَ لَيُوْحُوْنَ اِلٰٓى اَوْلِيٰۗـِٕــهِمْ لِيُجَادِلُوْكُمْ ۚ وَاِنْ اَطَعْتُمُوْهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُوْنَ ﴿١٢١﴾

"۽ جنهن (جانور) تي الله جو نالو نہ پڙهيو وڃي تنهن مان نہ کائو ۽ بيشڪ اهو (کائڻ) نافرماني آهي ۽ بيشڪ شيطان پنهنجن دوستن جي دلين ۾ هن لاءِ (غلط) خيال وجهن ٿا تہ اهي اوهان سان جهڳڙو ڪن ۽ جيڪڏهن اوهين انهن جو چيو مڃيندئو تہ اوهين مشرڪ ٿيندؤ." [الانعام:121]

8) نہ هيڏانهن جو نہ هوڏانهن جو:

الله ﷻ جو قرآن مجيد ۾ قطعي حڪم آهي تہ توهان پوري جا پورا اسلام ۾ داخل ٿي وڃو. (بقره 208) پر شيطان جي اها پوري ڪوشش هوندي آهي تہ انسان نہ هيڏانهن جو رهي ۽ نہ هوڏانهن جو رهي. ان صورت ۾ انسان الله ﷻ جي طرفان مقرر ڪيل من پسند حڪم تہ قبول ڪندو آهي. پر اهي حڪم جن تي عمل ڪرڻ سان سندس نفس تي جبر پوندو آهي، ان ۾ مختلف قسم جا حيلا بهانا ڪندو آهي يا جيڪڏهن قبول ڪندو آهي تہ ان ۾ اهڙي قسم جون تاويلون ڪندو آهي جن سان ان جو اصل روح ختم ٿي ويندو آهي. مثال طور اسلام جو هي واضح طور تي حڪم آهي تہ معاوضو صرف محنت جو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَاَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى ﴿٣٩﴾

"انسان جي لاءِ صرف اهو ئي آهي جنهن لاءِ محنت ڪيائين."

[النجم:39]

هن آيت جي بنياد تي صرف ۽ صرف محنت جو معاوضو جائز ٺئي ٿو. پر اسان جي مذهبي پيشوائن زمين جي ڏل ۽ جڳهہ وغيره جو ڪرايو (مسواڙ)

سڀ جائز قرار ڏئي ڇڏيا آهن. ايستائين جو بيع مضاربه جيڪا وياج جي بدترين شڪل آهي، ان کي صرف لفظي هير ڦير سان حلال قرار ڏنو اٿائون. اها قرآن جي سنئين سڌي معنوي تحريف آهي. جيڪڏهن معاوضو صرف محنت جو تسليم ڪيو وڃي تہ اسان جي مذهبي پيشوائن کي بہ محنت ڪرڻي پوندي ۽ سندن حلون جون دعوتون ختم ٿي وينديون. جيڪا ڳالهہ کين قبول نہ آهي. تنهن ڪري صرف قرض جو وياج حرام قرار ڏئي باقي هر قسم جي سرمائي جو معاوضو جائز قرار ڏنائون. اهو "رهو حلال ٻوٽيون حرام" جو مثال آهي. اهو هڪ شيطاني عمل آهي، جنهن کان پرهيز ڪرڻ جو قرآن مجيد واضح طور تي حڪم ڏنو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا ادْخُلُوْا فِي السِّلْمِ كَاۗفَّةً ۠ وَلَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ۭ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ﴿٢٠٨﴾

"اي ايمان وارو! اسلام ۾ پورا جو پورا داخل ٿي وڃو ۽ شيطان جي تابعداري نہ ڪريو اهو اوهان جو پڌرو دشمن آهي." [البقره:208]

9) ڊپ ۽ خوف:

ڊپ ۽ خوف پيدا ڪرڻ هڪ ٻيو شيطاني حربو آهي، جڏهن تہ جنهن هستيءَ کان ڊڄڻ گهرجي اُها فقط ۽ فقط الله جي ذات آهي.

ذٰلِكَ بِاَنَّھُمْ قَالُوْا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْاُمِّيّٖنَ سَبِيْلٌ ۚ وَيَقُوْلُوْنَ عَلَي اللّٰهِ الْكَذِبَ وَھُمْ يَعْلَمُوْنَ ﴿٧٥﴾

"اهو (ڊيڄاريندڙ) شيطان اٿو. هو (اوهان کي) پنهنجن دوستن کان ڊيڄاري ٿو پوءِ اوهين انهن کان نہ ڊڄو ۽ مون کان ڊڄو جيڪڏهن اوهين مؤمن آهيو." [آل عمران:75]

10) هدايت جي رستي کان روڪڻ:

شيطان، انسانن کي هدايت جي رستي تان ٿيڙڻ جي لاءِ برن عملن کي خوبصورت ڪري پيش ڪندو آهي. ان طريقي سان هُو هدايت جي راهہ کي انسانن لاءِ ناممڪن نہ، تہ بہ تمام گهڻي ڏکي ضرور بنائيندو آهي.

وَجَدْتُّهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُوْنَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطٰنُ اَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيْلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُوْنَ ﴿۲۴﴾

"مون ان کي ۽ سندس قوم کي الله کان سواءِ سج کي سجدو ڪندي ڏٺو ۽ شيطان انهن کي سندن عمل چڱا ڪري ڏيکاريا آهن. پوءِ انهن کي رستي کان روڪيو اٿس، تنهن ڪري اهي هدايت حاصل نٿا ڪن." [النمل:24]

11) **گمراهه عالم:**

علم بيشڪ انبياءَ ڪرام جو ورثو آهي. اها دولت جنهن کي به ملي اهو نصيب ۽ ڀاڳ وارو آهي. پر اهو ڀاڳ ان وقت بدنصيبي ۽ نياڳ ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو جڏهن عالم، علم ۽ جاڻ هوندي شيطان جي چنبي ۾ جڪڙجي وڃي ٿو.

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ الَّذِيْٓ اٰتَيْنٰهُ اٰيٰتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاَتْبَعَهُ الشَّيْطٰنُ فَكَانَ مِنَ الْغٰوِيْنَ ﴿۱۷۵﴾

"۽ انهن کي ان ماڻهوءَ جو حال پڙهي ٻڌاءِ! جنهن کي اسين پنهنجيون آيتون عطا ڪيون ته هو انهن کان ڪورو ٿي نڪتو پوءِ شيطان ان جي پٺيان لڳو پوءِ اهو گمراهن مان ٿيو." [الاعراف:175]

هي آيت سڄوري پنهنجي اندر معنيٰ ۽ مقصد جو هڪ پورو جهان رکي ٿي. اهڙا عالم جيڪي شيطاني راهه تي هلي پون اهي پاڻ ته گمراهه هوندا آهن. اها انهن جي انفرادي سطح آهي. پر جڏهن علم اهڙن ماڻهن جي هٿ اچي وڃي، جيڪي شيطان جا پيروڪار هجن ته اهي ان پيغمبري علم کي به انسانيت جي گمراهي ۽ ضلالت جي لاءِ استعمال ڪندا آهن. اهو علم جو انتهائي غلط استعمال آهي. جيڪو انفرادي ۽ اجتماعي ٻنهي لحاظن کان تباهه ڪندڙ آهي.

12) **بغير علم جي بحث ڪرڻ:**

قرآن جي روءِ سان الله ﷻ جي باري ۾ اهڙي قسم جو بحث ڪرڻ جنهن ۾ بحث ڪندڙ کي الله ﷻ جي باري ۾ ڪوبه علم نه هجي ته اهو به هڪ شيطاني فعل آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُّجَادِلُ فِي اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَّيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطٰنٍ مَّرِيْدٍ ﴿۳﴾

"۽ ماڻهن مان ڪو اهڙو به آهي جو الله جي باري ۾ علم کانسواءِ جهيڳڙو ڪري ٿو ۽ سڀ ڪنهن سرڪش شيطان جي پٺيان هلي ٿو." [الحج:3]

13) **منافقت:**

قرآن منافقت کي شيطاني فعل قرار ڏئي ٿو. منافق اهي ماڻهو هوندا آهن جيڪي مسلمانن ۾ هجن ته بظاهر مسلمانن جا هوندا آهن (۽ انهن سان گڏ اسلامي ارڪان ادا ڪندا آهن) ۽ جڏهن ڪافرن ڏانهن ويندا آهن ته انهن کي چوندا آهن ته اسين دلي طرح اوهان سان گڏ آهيون. اهڙن ماڻهن جو ذڪر قرآن مجيد ۾ هن ريت آيل آهي:

وَاِذَا لَقُوا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا قَالُوْٓا اٰمَنَّا ۚ وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيٰطِيْنِهِمْ ۙ قَالُوْٓا اِنَّا مَعَكُمْ ۙ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُوْنَ ﴿۱۴﴾

"۽ جڏهن ايمان وارن سان ملن ٿا چون ٿا ته اسان ايمان آندو ۽ جڏهن پنهنجن شيطانن (سردارن) سان اڪيلا ٿين ٿا چون ٿا ته بيشڪ اسين اوهان سان آهيون، اسين رڳو (مسلمانن سان) مسخري ڪريون ٿا." [البقره:14]

منافق اهڙي ماڻهوءَ کي چيو ويندو آهي، جيڪو ڪنهن نظام يا سوسائٽيءَ ۾ داخل ٿيڻ کان پهريان اهو سوچي وٺي ته ان کان ٻاهر نڪرڻ جو رستو ڪهڙو آهي. اهي معاشري جا سڀ کان وڏيڪ خطرناڪ ماڻهو هوندا آهن. اهي رڳو مطلبي ماڻهو هوندا آهن. جتي انهن جو مفاد هوندو آهي هي انهن جا ٿي ويندا آهن. انهن وٽ جماعتي مفاد يا اجتماعي جدوجهد جو ڪو به تصور نه هوندو آهي ۽ ڪنهن به ڏکي گهڙيءَ ۾ جماعت يا نظام کي ڇڏڻ انهن لاءِ ڪنهن به قسم جو عار نه هوندو آهي. اها دنيا جي سڀ کان بدترين مخلوق آهي. اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد انهن لاءِ جهنم جو سڀ کان هيٺين طبقو بيان ڪيو آهي.

اِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ فِي الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ ۚ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيْرًا ﴿۱۴۵﴾

"بيشڪ منافق باهه جي سڀ کان هيٺين طبقي ۾ آهن ۽ تون انهن لاءِ ڪو به مددگار نه لهندين." [النساءِ:145]

14) **رزق جي حرام ذريعن جي ترغيب ڏيڻ:**

رزق جا اهي ذريعا جن کي الله ﷻ حرام قرار ڏنو آهي، شيطان، انسانن کي انهن جي ترغيب ڏيندو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْۤا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطٰنِ فَاجْتَنِبُوْهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ﴿۹۰﴾ اِنَّمَا يُرِيْدُ الشَّيْطٰنُ اَنْ يُّوْقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَآءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ ۚ فَهَلْ اَنْتُمْ مُّنْتَهُوْنَ ﴿۹۱﴾

"اي ايمان وارو! شراب ۽ جوا ۽ پوڄا جا آستانا ۽ ڏارا بڇڙا آهن شيطان جي ڪمن مان، پوءِ انهن کان بچو من اوهين ڪامياب ٿيو. شيطان رڳو شراب ۽ جوا سان اوهان جي وچ ۾ دشمني ۽ بغض وجهڻ گهري ٿو ۽ اوهان کي الله جي ياد ۽ نماز کان روڪي ٿو. ڇا پوءِ اوهين رڪجڻ وارا آهيو؟" [المائده:91-90]

15) **ويسر ۽ ڀل:**

شيطاني هٿيارن مان هڪ هٿيار ڀل ۽ ويسر به آهي. شيطان اهڙن اهم موقعن تي انسانن کان اهڙيون شيون وسرائي ڇڏيندو آهي، جيڪي ضروري هونديون آهن يا انهن شين جي وسارڻ جي ڪري انسان کي نقصان برداشت ڪرڻو پوندو آهي. حضرت يوسف عليه السلام ان شيطاني اٽڪل جي ڪري ڪيترائي سال جيل ۾ قيد رهيو. ان بابت قرآن مجيد ۾ آهي:

وَقَالَ لِلَّذِيْ ظَنَّ اَنَّهٗ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِيْ عِنْدَ رَبِّكَ ۫ فَاَنْسٰىهُ الشَّيْطٰنُ ذِكْرَ رَبِّهٖ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِيْنَ ﴿۴۲﴾

"۽ جنهن کي خيال ڪيائين ته اهو ٻنهين مان بچڻ وارو آهي، تنهن کي چيائين ته پنهنجي مالڪ وٽ منهنجي ڳالهه ڪج، پوءِ شيطان ان کان سندس مالڪ وٽ ڳالهه ڪرڻ ڀلائي ڇڏي، پوءِ يوسف قيد

خاني ۾ ڪجهه سال رهيو." [يوسف:42]

اهڙي طرح سورت الڪهف ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام جي سفر دوران جڏهن ان جو ساٿي ڪاڏو سفر ۾ رکي وساري وينو ته ان عمل کي به شيطان ڏانهن ئي منسوب ڪيو ويو آهي:

قَالَ اَرَءَيْتَ اِذْ اَوَيْنَاۤ اِلَى الصَّخْرَةِ فَاِنِّيْ نَسِيْتُ الْحُوْتَ ۫ وَمَاۤ اَنْسٰىنِيْهُ اِلَّا الشَّيْطٰنُ اَنْ اَذْكُرَهٗ ۚ وَاتَّخَذَ سَبِيْلَهٗ فِي الْبَحْرِ ۖ عَجَبًا ﴿۶۳﴾

"ان (جوان) چيو ته ڇا تو (نه) ڏٺو ته جڏهن اسين پٿر وٽ ويناسون ته پوءِ آءُ مڇي ڀلجي ويس ۽ ان جي يادگيري مون کان رڳو شيطان ڀلائي ۽ نه ان (مڇيءَ) درياءَ ۾ عجب طرح سان پنهنجو رستو ورتو." [الڪهف:63]

16) **الله ﷻ جي ذڪر کان غافل ڪرڻ:**

شيطان ماڻهن کي الله ﷻ جي ذڪر ۽ ان جي يادگيريءَ کان غافل ڪري ڇڏيندو آهي. ان بابت سورت الفرقان ۾ الله ﷻ جو ارشاد آهي:

لَقَدْ اَضَلَّنِيْ عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ اِذْ جَآءَنِيْ ۗ وَكَانَ الشَّيْطٰنُ لِلْاِنْسَانِ خَذُوْلًا ﴿۲۹﴾

"جڏهن مون وٽ نصيحت آئي تنهن کان پوءِ ان مون کي گمراهه ڪيو ۽ شيطان ماڻهوءَ کي (وقت تي) دغا ڏيندڙ آهي." [الفرقان:29]

ذڪر جو لفظ قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي معنائن ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. هن آيت ۾ ان کي جيئن ته خود قرآن جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ ڇاڪاڻ ته قرآن مجيد ٻين شين سان گڏ حڪمن ۽ قانونن جو مجموعو آهي. تنهن ڪري هتي ذڪر مان مراد الله ﷻ جي قانونن جي پيروي آهي. شيطان، انسانن کي ان کان ٿيڙي ڇڏيندو آهي ۽ الله ﷻ جي قانونن کان انڪار يا انحراف رڳو تباهي ۽ نقصان آهي.

17) **ڳجها مشورا:**

ڳجهن مشورن جو طريقو خالص شيطاني طريقو آهي. جنهن جو مقصد مسلمانن کي فڪر ۽ ڳڻتيءَ ۾ مبتلا ڪرڻ آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

اِنَّمَا النَّجْوٰى مِنَ الشَّيْطٰنِ لِيَحْزُنَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَلَيْسَ بِضَآرِّهِمْ شَيْـًٔا اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ ؕ

”ڳجها مشورا (سرگوشيون) ڪرڻ جو طريقو شيطان جي طرفان آهي، هن لاءِ تہ مؤمنن کي غمگين ڪري.“ [المجادلہ:10]

18) **وڏن جي تقليد:**

شيطاني حربن مان هي هڪ اهڙو حربو آهي، جنهن جو سڀ کان وڏيڪ نقصان مسلمانن کي پيو آهي. تقليد پرستي جيتري مسلمانن ۾ رائج آهي، دنيا جي ٻي ڪنهن بہ قوم ۾ ڪونهي ۽ قرآن جي روءِ سان بنا سوچڻ سمجهڻ جي پنهنجن وڏن جي تقليد ڪرڻ هڪ شيطاني طريقو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

وَاِذَا قِيْلَ لَهُمُ اتَّبِعُوْا مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوْا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَآءَنَا ؕ اَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطٰنُ يَدْعُوْهُمْ اِلٰى عَذَابِ السَّعِيْرِ ﴿۲۱﴾

”۽ جڏهن کين چيو وڃي ٿو تہ جيڪي الله نازل ڪيو آهي تنهن جي تابعداري ڪريو تہ چون ٿا تہ نہ بلڪ ان جي تابعداري ڪنداسون جنهن کي اسان پنهنجن ابن ڏاڏن کي ڏٺو. ڇا (انهن جي تابعداري ڪندا) توڙي جو شيطان انهن کي باهہ جي عذاب ڏي سڏيندو رهيو هجي؟ [لقمان:21]

19) **ڪوڙا قسم کڻڻ:**

بار بار قسم کڻڻ بہ شيطاني طريقو آهي. بلڪ ايستائين جو اهڙن ماڻهن بابت قرآن مجيد پاڻ گواهي ڏني تہ اهڙن ماڻهن تي شيطان غالب اچي ويندو آهي:

يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَمِيْعًا فَيَحْلِفُوْنَ لَهٗ كَمَا يَحْلِفُوْنَ لَكُمْ وَيَحْسَبُوْنَ اَنَّهُمْ عَلٰى شَيْءٍ ؕ اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْكٰذِبُوْنَ ﴿۱۸﴾ اِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطٰنُ فَاَنْسٰىهُمْ ذِكْرَ اللّٰهِ ؕ اُولٰٓئِكَ حِزْبُ الشَّيْطٰنِ ؕ اَلَآ اِنَّ حِزْبَ الشَّيْطٰنِ هُمُ الْخٰسِرُوْنَ ﴿۱۹﴾

”جنهن ڏينهن الله انهن سڀني کي جيئرو ڪري اٿاريندو، پوءِ اهي سندس اڳيان قسم کڻندا جيئن اوهان جي اڳيان قسم کڻن ٿا ۽

خيال ڪن ٿا تہ اهي بہ ڪنهن چڱي حالت ۾ آهن. خبردار ٿيو! اهي ئي ڪوڙا آهن. مٿن شيطان غالب ٿي ويو آهي، پوءِ انهن کان الله جي يادگيري ڀلائي ڇڏي اٿس. اهي شيطان جي جماعت آهن. خبردار ٿيو! شيطان جي جماعت ئي نقصان پائڻ واري آهي. [المجادلہ:19-18]

20) **برا خيال پيدا ڪرڻ:**

هي هڪ عام مشاهدي ۾ آيل ڳالهہ آهي تہ ماڻهو هي شڪايت ڪندا آهن تہ دلين ۾ برا خيال اچن ٿا. خاص طور تي جڏهن نماز ۾ هوندا آهيون تہ انهن برن خيالن جو حملو هوندو آهي. اهو مسلمانن کي سڌي راهہ تان هٽائڻ جو هڪ ٻيو اٽڪل آهي. عام مسلمان تہ ڇڏيو پري جي ڳالهہ آهي پر شيطان نبين کي بہ اهڙي قسم جا وسوسا وجهندو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيٰطِيْنَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوْحِيْ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوْرًا ؕ وَلَوْ شَآءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوْهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُوْنَ ﴿۱۱۲﴾

”۽ اهڙي طرح اسان انسانن ۽ جنن مان شيطانن کي سڀ ڪنهن نبيءَ جو دشمن ڪيو. جي هڪ ٻئي کي ڌوڪي ڏيڻ لاءِ سينگاريل ڳالهيون سيکارين ٿا ۽ جيڪڏهن تنهنجو پالڻهار گهري ها تہ اهو ڪم نہ ڪن ها. پوءِ انهن کي سندن گهڙيل ڪوڙ سان گڏ ڇڏي ڏي.“ [الانعام:112]

هي انهن ڪجهہ مختلف شيطاني طريقن جو بيان هو. جن جي ذريعي شيطان انسانن کي گمراهہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ان هوندي بہ هتي هي ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ شيطان کي انسانن تي برتري حاصل نہ آهي. شيطان فقط ان وقت ئي انسان کي هدايت جي راهہ کان ڀٽڪائي سگهي ٿو جڏهن انسان پاڻ ائين ڪرڻ گهري. ياد رکو تہ شيطان ڀهرين ڏينهن کان ئي اهو تسليم ڪري چڪو آهي تہ الله ﷻ جي نيڪ ۽ مخلص ٻانهن تي منهنجو ڪو بہ اختيار نہ آهي:

اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِيْنَ ﴿۴۰﴾

”تنهنجن انهن ٻانهن کان سواءِ جي (تنهنجا) پسند ڪيل آهن.“

[الحجر:40]

متي ڄاڻايل طريقا اُهي آهن جيڪي قرآن جي رُوءِ سان جنن جي مخلوق (شيطان) انسانن کي ورغلائڻ ۽ کين هدايت جي راهہ کان پري ڪرڻ لاءِ استعمال ڪندي آهي. پر ڇاڪاڻ تہ انسان کي جنن تي برتري حاصل آهي، تنهنڪري شيطان جي انهن اٽڪلن کان بچڻ جو واحد طريقو هي آهي تہ انسان وحي جي تعليمات جي مطابق زندگي گذاري. ٻي صورت ۾ شيطان ان جي مٿان غالب اچي ويندو. ان صورت ۾ نفس اماره جيڪو پهريان ئي لذتن جو طالبو هوندو آهي، اهو بہ شيطان جو ساٿاري بڻجي ويندو آهي پوءِ اُهي ٻئي گڏجي انسان کي مڪمل تباهيءَ واري راهہ ڏانهن وٺي ويندا آهن. ان جو ثبوت قرآن مجيد جي هيٺين آيت مان ملي ٿو:

وَقَالَ الشَّيْطٰنُ لَمَّا قُضِيَ الْاَمْرُ اِنَّ اللّٰهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُّكُمْ فَاَخْلَفْتُكُمْ ؕ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِّنْ سُلْطٰنٍ اِلَّآ اَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِيْ ۚ فَلَا تَلُوْمُوْنِيْ وَلُوْمُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ؕ مَآ اَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَآ اَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ ؕ اِنِّيْ كَفَرْتُ بِمَآ اَشْرَكْتُمُوْنِ مِنْ قَبْلُ ؕ اِنَّ الظّٰلِمِيْنَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ﴿٢٢﴾

”۽ جڏهن سڀ ڪم پورو ٿي ويندو، تہ شيطان چوندو تہ بيشڪ الله اوهان سان سچو وعدو ڪيو ۽ مون اوهان سان وعدو ڪيو پوءِ اوهان سان نہ پاڙيم، هوڏانهن منهنجو اوهان تي ڪو زور نہ هو هن کان سواءِ تہ مون اوهان کي سڏيو پوءِ اوهان منهنجي ڳالهہ مڃي. پوءِ مون کي ملامت نہ ڪريو پر پاڻ کي ملامت ڪريو. نہ آءٌ اوهان جي فرياد رسي ڪرڻ وارو آهيان ۽ نہ اوهين منهنجي فرياد رسي ڪرڻ وارا آهيو. اوهين هن کان اڳ جيڪو مون کي (الله جو) شريڪ ڪيو هو تنهن جو آءٌ انڪار ڪريان ٿو. بيشڪ ظالمن لاءِ سخت عذاب آهي.“ [ابراهيم:22]

هن آيت سڳوريءَ ۾ واضح طور تي شيطان جي طرفان اعتراف ٿيل آهي تہ ڪيس ڪنهن بہ انسان تي ڪنهن بہ قسم جو ڪو اختيار نہ آهي، هو صرف ترغيب (مائل ڪرڻ) ۽ تحريض (اڀارڻ) تي قادر آهي. هو انسانن جي دلين ۾ برا وسوسا وجهندو آهي. برن عملن کي خوبصورت ڪري پيش

ڪندو آهي ۽ انسانن کي انهن ڏانهن مائل ڪندو آهي ۽ ان لاءِ نفس اماره کي پڻ استعمال ڪندو آهي. ۽ انسان نفس اماره جي چوڻ تي برا فعل سرانجام ڏيڻ لڳندو آهي حالانڪ انسان کي پنهنجي نفس اماره تي مڪمل ڪنٽرول ۽ وس حاصل آهي. جيڪڏهن هو گهري تہ نفس اماره جي ترغيب ۽ تحريص کي نظر انداز ڪري سگهي ٿو. پر انسانن جي اڪثريت ائين نہ ڪرڻ گهرندي آهي. هُو دنيا جي عارضي چمڪ ۽ خوبصورتيءَ جي پويان لڳي نفس پرستيءَ جو شڪار ٿي ويندا آهن. ان بابت قرآن مجيد ۾ آهي:

يٰمَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اَلَمْ يَاْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ يَقُصُّوْنَ عَلَيْكُمْ اٰيٰتِيْ وَيُنْذِرُوْنَكُمْ لِقَآءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا ؕ قَالُوْا شَهِدْنَا عَلٰٓى اَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوْا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوْا كٰفِرِيْنَ ﴿١٣٠﴾

”اي جنن ۽ انسانن جي جماعت! ڇا اوهان وٽ اوهان مان رسول نہ آيا جي اوهان کي منهنجا حڪم پڙهائيندا هئا ۽ اوهان کي اوهان جي هن ڏينهن جي پيش اچڻ کان ڊيڄاريندا هئا؟ چوندا تہ اسان پنهنجو گناهہ قبول ڪيو. ۽ انهن کي دنيا جي زندگيءَ ڏوڪو ڏنو هو ۽ پاڻ تي هن ڳالهہ جي شاهدي ڏنائون تہ اهي (پاڻ) ڪافر هئا.“

[الانعام:130]

هيءَ آيت سڳوري هن ڳالهہ تي شاهد آهي تہ انسانن جي گمراهيءَ ۾ سندن پنهنجي ئي نفسن جو بنيادي ڪردار هوندو آهي. تڏهن تہ هو قيامت جي ڏينهن پاڻ اعتراف ڪندا تہ انهن جي نفسن انهن کي هدايت جي راهہ تان هٽائي گمراهيءَ جي ”ڪُن“ ۾ ڪيريو ۽ خساري وارن مان بڻيا.

نفس اماره جا اهي طريقا جن جي ذريعي هو انسانن کي گمراهہ ڪندو آهي

1) **بـرين ڳالهين جو حڪم ڏيڻ:**

نفس اماره، انسان کي هر وقت برين ڳالهين جو حڪم ڏيندو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

وَمَآ اُبَرِّئُ نَفْسِيْ ۚ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌۢ بِالسُّوْۗءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ ۭ اِنَّ رَبِّيْ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ﴿۵۳﴾

”۽ آءٌ پنهنجي نفس کي پاڪ نہ ٿو چوان، بيشڪ نفس تہ برائي جو حڪم ٿو ڪري مگر جنهن وقت منهنجو پالڻهار رحم ڪري. بيشڪ منهنجو پالڻهار معاف ڪندڙ نهايت رحم وارو آهي.“ [يوسف:53]

2) برن عملن کي سهڻو ڪري پيش ڪرڻ:

نفس اماره جي گمراهہ ڪرڻ جو هڪ ٻيو طريقو هي بہ آهي تہ هو برن عملن کي خوبصورت ڪري پيش ڪندو آهي. جنهن ڪري انسان انهن برن عملن طرف مائل ٿيندو آهي ۽ هو آهستي آهستي تباهي جي کُن ۾ وڃي ڪرندو آهي. ان سلسلي ۾ سامريءَ طرفان ڏوهہ جو اعتراف توجهہ طلب آهي.

قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يٰسَامِرِيُّ ﴿۹۵﴾ قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوْا بِهٖ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِّنْ اَثَرِ الرَّسُوْلِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذٰلِكَ سَوَّلَتْ لِيْ نَفْسِيْ ﴿۹۶﴾

”موسيٰ چيو تہ پوءِ اي سامري! تنهنجو مطلب ڇا آهي؟ چيائين تہ مون (تنهنجي اثر ۽ علم مان) اهو ڪجهہ ڏٺو جو انهن نہ ڏٺو پوءِ مون رسول (موسيٰ) جي ان اثر مان ڪجهہ ورتو پوءِ ان کي (ڳابي جي بوتي) تي اڇلايم ۽ اهڙي طرح منهنجي نفس مون کي اها ڳالهہ چڱي ڪري ڏيکاري.“ [طٰہٰ:96-95]

ٻين لفظن ۾ نفسِ اماره برن ڪمن کي انسانن آڏو سهڻو بنائي پيش ڪندو آهي. ان حوالي سان اِها ڳالهہ نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي تہ قرآن ۾ جن شيطاني طريقن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن ۾ اهو بہ شامل آهي تہ شيطان برن ڪمن کي انسانن آڏو سينگاري پيش ڪندو آهي ۽ برن ۽ اڻ وڻندڙ ڪمن ڏانهن راغب ڪندو آهي.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ۭ وَمَنْ يَّتَّبِعْ خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ فَاِنَّهٗ يَاْمُرُ بِالْفَحْشَاۗءِ وَالْمُنْكَرِ ۭ وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهٗ مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِّنْ

اَحَدٍ اَبَدًا ۙ وَّلٰكِنَّ اللّٰهَ يُزَكِّيْ مَنْ يَّشَاۗءُ ۭ وَاللّٰهُ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ﴿۲۱﴾

”اي ايمان وارؤ! شيطان جي وکن تي نہ هلو! ۽ جيڪو شيطان جي وکن تي هلندو (سو بدڪار ۽ بڇڙو ٿيندو) ڇو تہ شيطان بدڪاري ۽ بڇڙي ڪم جو حڪم ڪري ٿو ۽ جيڪڏهن اوهان تي الله جو فضل ۽ سندس رحمت نہ هجي ها تہ اوهان مان ڪو بہ اصل نہ سڌري ها، پر الله جنهن کي گهري ٿو تنهن کي سڌاري ٿو ۽ الله ٻڌندڙ ڄاڻندڙ آهي.“ [النور:21]

اهڙيءَ طرح هي چئي سگهجي ٿو تہ نفس اماره ۽ شيطان ٻئي گڏجي انسان تي ڪاهہ ڪن ٿا ۽ اها ڪاهہ ايتري زور ۽ طاقت واري هوندي آهي جو جيڪڏهن الله ﷻ جو انسان جي مٿان فضل ۽ ڪرم نہ هجي تہ انسان گمراهہ ٿي وڃي. شيطان ۽ نفس جي ان حملي کان صرف اهو ئي بچي سگهي ٿو جيڪو الله ﷻ کان پناهہ گهري. ڇاڪاڻ تہ ان جي ئي فضل ۽ ڪرم سان نجات ممڪن آهي. پر جيڪڏهن ڪو پاڻ ئي ائين نہ چاهي يعني الله ڏانهن رجوع نہ ڪري تہ يقيناً اهو سڀني جهانن کان بي نياز آهي.

ان حوالي سان جيڪي الله ڏانهن رجوع نٿا ڪن اُهي ڪکن پنن وانگر پيا (ماحول جي رخ تي) اڏامندا وتندا آهن ۽ نفس اماره ۽ شيطان جي غلاميءَ ۾ جڪڙيل رهندا آهن. اُهي ٻئي سندس بد اعمالين کي سهڻو بنائي پيش ڪندا رهندا آهن ۽ انسان برائين جي دلدل ۾ لڳاتار ڦاسندو ويندو آهي. سموري انساني تاريخ شاهد آهي ۽ اڄوڪي دؤر ۾ تہ اهو شيطاني ناچ پنهنجي عروج تي آهي. جڏهن خدا جو خوف ۽ آخرت تي يقين اڻ لڀ ٿيندو پيو وڃي. جڏهن انساني ذهن مان خدا جو خوف ۽ آخرت ۾ پڇاڻي جو تصور ختم ٿي ويندو تہ ان جي جاءِ انساني خواهشون، دنيا جي محبت ۽ ٻيون پست خواهشون وٺن ٿيون ۽ حيوانيت پنهنجي سموري ساز و سامان سان اگهاڙي ناچ ۾ مصروف ٿي ويندي آهي، جيڪو اڄ سموري دنيا جو الميو آهي.

شيطان پنهنجن ڪڏن مقصدن لاءِ هدايت جي راهہ تي هلندڙ ماڻهن تي پڻ اهوئي حربو استعمال ڪندو آهي ۽ ڪين ان راهہ تان هٽائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي..

إِنَّ الَّذِيْنَ ارْتَدُّوْا عَلٰٓى اَدْبَارِهِمْ مِّنْۢ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى ۙ الشَّيْطٰنُ سَوَّلَ لَهُمْ ۭ وَاَمْلٰى لَهُمْ ﴿٢٥﴾

”بيشڪ جيڪي پنهنجن پٺن تي (پوئين پير) موٽيا هن کان پوءِ جو انهن لاءِ سڌي واٽ ظاهر ٿي، شيطان سندن دلين ۾ اهو خيال ويهاريو ۽ انهن کي ڊگهيون اميدون ڏيکاريون.“ [محمد:25]

3) **نفس خود غرضيءَ جي طرف مائل ڪندو آهي:**

نفس اماره جو هڪ منفي طريقو انسان کي بخل ڏانهن راغب ڪرڻ به آهي.

وَاُحْضِرَتِ الْاَنْفُسُ الشُّحَّ ۭ

”۽ نفس بخيلي (خود غرضيءَ) جي طرف مائل هوندا آهن.“ [النساء:128]

مٿين آيت جي انهن ٽورن لفظن ۾ انساني زندگيءَ جي هڪ بنيادي حقيقت بيان ڪئي وئي آهي. انهن لفظن سان لفظ ”شح“ جو مادو (ش. ح. ح) آهي. جنهن جي معنيٰ بدترين قسم جي خود غرضي آهي. ان ۾ بخل (ڪنجوسي) ۽ حرص ٻئي شامل آهن. بخل فقط مال ۾ ٿيندو آهي پر شح مان مراد هيءَ هوندي آهي ته هر قسم جي ڀلائين کي فقط پنهنجي لاءِ مخصوص ڪري ڇڏڻ ۽ ٻين تائين ان جي رسائيءَ کي روڪڻ ۽ اهو عمل فطرت ۾ شامل هجي. تنهنڪري چئي سگهجي ٿو ته نفس اماره انسان کي ان طرف مائل ڪندو آهي ته هُو دنيا جون سموريون نعمتون پنهنجي لاءِ مخصوص ڪري ڇڏي ۽ ٻئي ڪنهن کي ان مان فائدو حاصل ڪرڻ نه ڏي. اهو اهڙو انساني رويو آهي جنهن جو عام طور تي مشاهدو ڪري سگهجي ٿو. ماڻهو سمورين نعمتن کي فقط پنهنجي لاءِ مخصوص ڪرڻ گهرن ٿا، پوءِ ڀلي ان سان ٻين کي ڪيتري به تڪليف پهچي.

اَلشَّيْطٰنُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَاْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاۗءِ ۚ

”شيطان اوهان کي سچائيءَ جو ڊپ ڏئي ٿو ۽ اوهان کي بي حيائيءَ جو حڪم ڪري ٿو.“ [البقره:268]

ان حوالي سان نفس اماره ۽ شيطان جو طرز عمل هڪ جهڙو هوندو آهي.

4) **وسوسا پيدا ڪرڻ:**

نفس اماره جو هڪ ٻيو منفي عمل مختلف قسم جا وسوسا پيدا ڪرڻ به آهي.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهٗ ښ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ ﴿١٦﴾

”۽ بيشڪ اسان ماڻهوءَ کي پيدا ڪيو آهي ۽ جيڪي سندس نفس وسوسا وجهي ٿو سي ڄاڻون ٿا ۽ اسين ساهه جي رڳ کان به ان کي گهڻو ويجها آهيون.“ [ق:16]

نفس اماره جي ان عمل ۾ پڻ شيطان سندس ويجهو ساٿي ثابت ٿيندو آهي ۽ هُو ان عمل کي وڏيڪ زور وٺائيندو آهي ڇاڪاڻ ته اهو سندس مخصوص عمل آهي. قرآن حڪيم ۾ سورة الناس ۾ پڻ ان جو ذڪر موجود آهي. انهن وسوسن جو قسم ڪهڙو به ٿي سگهي ٿو. اهي وسوسا ان وقت خطرناڪ ثابت ٿيندا آهن، جڏهن اُهي هدايت جي راهه کان هٽائيندڙ هجن. اُهي وسوسا محتاجيءَ جي خوف ۽ بي حيائيءَ جي خوف ۽ بي حيائيءَ جي تلقين جي صورت ۾ پڻ ٿي سگهن ٿا.

5) **عدل ۽ انصاف جي راهه کان هٽائڻ:**

نفس اماره جي هڪ منفي خصوصيت هي به آهي ته هو انسان کي عدل ۽ انصاف جي راهه کان هٽائي ڇڏيندو آهي.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا قَوّٰمِيْنَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاۗءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلٰٓي اَنْفُسِكُمْ اَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِيْنَ ۚ اِنْ يَّكُنْ غَنِيًّا اَوْ فَقِيْرًا فَاللّٰهُ اَوْلٰى بِهِمَا ۣ فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوٰٓى اَنْ تَعْدِلُوْا ۚ وَاِنْ تَلْوٗٓا اَوْ تُعْرِضُوْا فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرًا ﴿١٣٥﴾

”اي ايمان وارو! انصاف تي قائم رهندڙ الله جي واسطي شاهدي ڏيندڙ ٿيو جيتوڻيڪ اوهان جو پيا (اوهان جي) ماءُ پيءُ ۽ مٽن مائٽن جو نقصان ٿئي. جيڪڏهن (اهو ماڻهو جنهن تي حق ثابت ٿئي ٿو) مالدار آهي يا فقير آهي ته الله انهن ٻنهين (مالدار ۽ فقير) جو (اوهان کان) وڌيڪ خير خواهه آهي، پوءِ اوهين انصاف ڪرڻ ۾

نفساني خواهشن جي ڪري نہ لڳو ۽ جيڪڏهن منجهائي شاهدي ڏيندئو يا (شاهدي ڏيڻ کان) منهن موڙيندئو تہ پوءِ جيڪي اوهين ڪريو ٿا تنهن جي بيشڪ الله خبر رکندڙ آهي. [النساء:135]

عدل جي بنيادي معنيٰ آهي، هڪ جيترو يا برابر هجڻ. ۽ برابريءَ لاءِ توازن لازمي شئي آهي. ڪنهن کي پورو پورو معاوضو ڏيڻ بہ عدل آهي. انسان پنهنجين نفساني خواهشن جي پورائي لاءِ عدل جي واٽ ڇڏي ڏيندو آهي. مٿي ڄاڻايل آيت ۾ انهيءَ روش کان پرهيز ڪرڻ جي تلقين ڪئي وئي آهي. شاهدي هر صورت ۾ سچي ڏيڻ گهرجي پوءِ ان سان ڪنهن جو ذاتي يا سندس ڪٽنب جو ڪيترو بہ نقصان ڇو نہ ٿيندو هجي.

6) **خدائي حڪمن جي پيڪڙي تي اپارڻ:**

قرآن جي رُوءِ سان نفس اماره الله ﷻ ۽ ان جي رسولن جي حڪمن کي پسند نہ ڪندو آهي ۽ انسانن کي انهن جي خلاف ورزي تي اپاريندو آهي. ٻين لفظن ۾ الله ﷻ جي طرفان مقرر ڪيل حدن کي ٽوڙڻ لاءِ اڪسائيندو آهي.

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ وَقَفَّيْنَا مِنْۢ بَعْدِهٖ بِالرُّسُلِ ۫ وَاٰتَيْنَا عِيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنٰتِ وَاَيَّدْنٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ ؕ اَفَكُلَّمَا جَآءَكُمْ رَسُوْلٌۢ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ ۚ فَفَرِيْقًا كَذَّبْتُمْ ۫ وَفَرِيْقًا تَقْتُلُوْنَ ﴿۸۷﴾

”۽ بيشڪ اسان موسيٰ کي ڪتاب ڏنو ۽ ان کان پوءِ (هڪ ٻئي) پٺيان رسول موڪلياسون ۽ اسان مريم جي پٽ عيسيٰ کي ظاهر نشانيون ڏنيون ۽ ان کي پاڪ روح سان طاقت ڏني سون. ڇا پوءِ جڏهن بہ ڪنهن رسول اوهان وٽ اهو ڪجهہ آندو جنهن کي اوهان جا نفس پسند نہ ٿا ڪن تہ اوهان وڏائي ڪئي پوءِ هڪ جماعت کي اوهان ڪوڙو ڪيو ۽ هڪ جماعت کي قتل ڪيو.“

[البقره:87]

جيتوڻيڪ هن آيت سڳوريءَ ۾ بني اسرائيل جو طرز عمل بيان ڪيو ويو آهي ۽ واضح ڪيو ويو آهي تہ جڏهن الله ﷻ جا رسول انهن وٽ اهڙا

خدائي حڪم کڻي ايندا هئا، جيڪي انهن جي نفسن کي پسند نہ هئا تہ هُو انهن کي ڪوڙو قرار ڏئي ڇڏيندا هئا ۽ رسولن کي قتل ڪندا رهندا هئا. پر اهو حڪم صرف بني اسرائيل تائين محدود نہ آهي. بلڪ سمورن انسانن جي نفس جا رجحان هڪ جهڙا هوندا آهن. خدائي حڪم مڃڻ جي صورت ۾ انسان کي نفساني خواهشون ڇڏڻيون پونديون. خدا جا حڪم انسان کان اڄ جي (دنيا ۾) قرباني گهرن ٿا، جنهن جي بدلي ۾ ان لاءِ سڀاڻي ۾ (آخرت ۾) سنو ۽ هميشه وارو نڪاٽو آهي. پر ان لاءِ انساني نفس ڪنهن بہ صورت ۾ تيار نہ ٿيندو آهي. ڇو تہ هو عارضي ۽ جلدي فائدن جو چاهيندڙ هوندو آهي. جڏهن تہ خدائي حڪمن کي مڃڻ جي صورت ۾ عارضي ۽ وقتي فائدا ڇڏڻا پوندا آهن، ان جي بدلي ۾ انسان کي ابدي فائدا ملندا آهن. نفس اماره جيئن تہ فوري مفادن جو طالبو هوندو آهي، تنهن ڪري پنهنجي هوس جي تڪميل لاءِ خدائي حڪمن کان فرار ٿيڻ چاهيندو آهي. اڄوڪي دؤر ۾ ماڻهن جي سوچ جو محور اهي ئي شيطاني خيال آهن. تہ فقط ۽ فقط اڄ جو فڪر ڪريو سڀاڻي ڪنهن ڏٺي آهي. جيڪو سراسر شيطاني ڏوڪو آهي.

نفس (اماره) دنيا جو طالب هوندو آهي

نفس اماره چاڪاڻ تہ فوري مفادن جو طالبو هوندو آهي، ان جو لازمي نتيجو دنيا جي محبت ۽ ان جي طلب ۾ شدت جي صورت ۾ نڪرندو آهي. هي اهو جذبو آهي جيڪو گهڻي کان گهڻي مال ۽ دولت گڏ ڪرڻ تي اپاريندو آهي. نہ رڳو دولت گڏ ڪرڻ تي اپاريندو آهي پر ان کي الله جي راهہ ۾ خرچ ڪرڻ کان روڪيندو آهي.

يَّوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فِيْ نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوْبُهُمْ وَظُهُوْرُهُمْ ؕ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ فَذُوْقُوْا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُوْنَ ﴿۳۵﴾

”جنهن ڏينهن ان (سون ۽ چانديءَ) کي دوزخ جي باهہ ۾ تپايو ويندو پوءِ ان سان سندن پيشانيون ۽ پاسن ۽ پٺين تي داغ ڏنا ويندا (۽ کين چيو ويندو تہ) هي اهو ئي (خزانو) آهي جنهن کي اوهين پاڻ لاءِ گڏ ڪري رکندا هئا، پوءِ جو اوهين گڏ ڪندا هئا تنهن جو مزو

چڪو.“ [التوبہ:35]

هن آيت سڳوريءَ مان واضح ٿئي ٿو تہ انساني نفس، انسان کي دنياوي مال ۽ هوس تي اڀاريندو آهي ۽ انسان اُن اڀار ۾ اچي دنياوي مفادن جو قيدي بڻجي ويندو آهي ۽ ايترو اڳتي وڌي ويندو آهي جو دين کي وساري ويهي رهندو آهي. ان جو انجام هن آيت سڳوريءَ ۾ واضح طور تي ٻڌايو ويو آهي.

مٿيان اهي طريقا آهن جيڪي قرآن جي روءِ سان انسان جو نفس اماره ان جي تباهيءَ جي لاءِ اختيار ڪندو آهي. هاڻي انسان جو اهو پنهنجو اختيار آهي تہ هو ڪهڙي راهہ اختيار ڪري ٿو. اهو جهڙي راهہ چونڊيندو. اهڙي ئي سندس تقدير ٺهندي.

باب ڇهون

انساني شخصيت جي بحالي ۽ نفس لاءِ فائديمند عمل

نفس جو احياءُ:

گذريل صفحن ۾ انهن ٽن برن فعلن جو ذڪر ٿي چڪو جن جي نتيجي ۾ انساني نفس جي هلاڪت واقع ٿيندي آهي. ان هوندي به قرآن جي روءِ سان نفس جي اها هلاڪت ابدي ۽ دائمي نه هوندي آهي ۽ نفس ۾ نئين حياتي جا امڪان موجود هوندا آهن ۽ اها نئين حياتي صرف حلال روزي ڪمائڻ سان ممڪن هوندي آهي. سورت الجاثيه ۾ الله ﷻ جو ارشاد آهي:

وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ رِّزْقٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيْفِ الرِّيٰحِ اٰيٰتٌ لِّقَوْمٍ يَّعْقِلُوْنَ ۝

”۽ رات ۽ ڏينهن جي بدلجڻ ۾ ۽ جو رزق الله آسمان مان لاٿو پوءِ ان سان زمين کي ان جي مرڻ کان پوءِ جياريائين، تنهن ۾ ۽ هوائن جي ڦير ڦار ۾ انهن ماڻهن لاءِ نشانيون آهن، جيڪي عقل کان ڪم وٺن ٿا.“ [الجاثيه:5]

هن آيت سڳوريءَ ۾ ٽن شين کي الله ﷻ پنهنجون نشانيون قرار ڏنو آهي. پهريون رات ۽ ڏينهن جي اڳتي پوئتي اچڻ کي، ٻيو ان پاڻيءَ کي جنهن کي زمين جو رزق قرار ڏنو ويو آهي ۽ جنهن سان مئل زمين کي زندگي ملندي آهي ۽ ٽيون هوائن جي بدلجڻ کي. انهن ٽنهي نشانين مان موضوع

جي حوالي سان ٻي نشانيءَ کي بحث هيٺ آڻجي ٿو.

هي اسان جو هڪ عام مشاهدو آهي ته هڪ اهڙي زمين جيڪا مئل (غير آباد) هجي ۽ ان مان ڪا زرعي پيداوار نه ٿيندي هجي، پر جيڪڏهن ان مئل ۽ بنجر زمين کي مناسب پاڻي ۽ پاڻ ڏنو وڃي ته اها مئل زمين زنده ٿي ويندي آهي ۽ پيداوار ڏيڻ لڳندي آهي. ان هڪ سادي ۽ عام فهم مثال جي ذريعي الله ﷻ زندگيءَ جي اهم ترين حقيقت انسانن تائين پهچائي آهي.

هن آيت سڳوريءَ ۾ الله ﷻ پاڻيءَ کي زمين جو رزق قرار ڏنو آهي، جنهن سان هوءَ مئل حالت کان زنده حالت ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي. ٻين لفظن ۾ رزق تي نفس جو موت ۽ حيات منحصر آهي. جڏهن رزق سان زمين، مئل حالت مان زنده حالت ۾ تبديل ٿي سگهي ٿي ته پوءِ اهو قانون انسانن تي به لاڳو ٿيندو. چاڪاڻ ته رزق جو تعلق زمين جي مقابلي ۾ انسانن سان وڌيڪ هوندو آهي. ٻين لفظن ۾ چئي سگهجي ٿو ته رزق تي زمين جي موت ۽ حيات وانگر انساني نفس جي موت ۽ حيات جو پڻ دارومدار آهي. باطل ۽ حرام ذريعن سان حاصل ڪيل رزق سان انساني نفس جو موت واقع ٿيندو آهي. (نساءِ 29) پر ان موت کان پوءِ به ان ۾ نئين حيات جو امڪان موجود هوندو آهي ۽ اها حيات رزق حلال تي ئي منحصر هوندي آهي ۽ حلال رزق قرآن مطابق اهو ئي آهي جيڪو محنت سان حاصل ڪيل هجي.

مٿي ڄاڻايل آيت ۾ قرآن مجيد پاڻيءَ کي ”زمين جو رزق“ قرار ڏيئي علمن جي هڪ نئين دنيا آباد ڪري ڇڏي آهي. غور ۽ فڪر جو مقام هيءُ آهي ته ان آيت ۾ جيڪڏهن لفظ ” رزق“ جو استعمال نه به ڪيو وڃي ها ته به مفهوم بلڪل چٽو هو. پر ان لفظ ”رزق“ جو ان آيت ۾ استعمال زندگي جي هڪ بنيادي حقيقت کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪيو ويو آهي ۽ اُها حقيقت هيءَ آهي ته رزق ۽ نفس جي جياپي جو پاڻ ۾ نهايت گهاٽو ڳانڍاپو آهي. انسان پنهنجي جسماني ضرورتن لاءِ رزق حاصل ڪندو آهي ۽ اُهو (رزق) نفس تي سڌو سنئون اثر انداز ٿيندو آهي. لڳاتار حرام رزق هڪ مرحلي تي انساني نفس کي هلاڪ ڪري ڇڏيندو آهي، جڏهن ته حلال رزق انساني نفس جي بقا، ترقي ۽ نشونما جو ذريعو هوندو آهي.

وَ رِزۡقُ رَبِّكَ خَيۡرٌ وَّ اَبۡقٰى ﴿۱۳۱﴾

”۽ تنهنجي پالڻهار جو (ڏنل) رزق گهڻو چڱو ۽ وڏيڪ رهڻ وارو آهي.“ [طٰہٰ:131]

هن آيت ۾ الله تعاليٰ جو ارشاد آهي ته تنهنجي رب جو رزق خير تي مبني ۽ باقي رهڻ وارو آهي. جيڪڏهن رزق جي نوعيت تي غور ڪجي ته ظاهر آهي ته ان جي بقا جو ڪوبه تصور ڪونهي. ڪاڏي پيتي جي شين جي بقا ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟ ظاهر آهي ته ان مان مراد رزق جون عام شيون نه آهن، پر انساني نفس جي بقا آهي جيڪا رزق تي دارومدار رکي ٿي. بشرطيڪ اهو رزق جائز ۽ حلال ذريعن مان ڪمايل هجي. ان صورت ۾ ئي رزق، انساني نفس لاءِ خير ۽ بقا جو ذريعو ثابت ٿيندو. هيءُ اهو اصول آهي جنهن کي قرآن مئل زمين ۾ پاڻيءَ جي رزق جي مثال سان واضح ڪيو آهي.

وَتِلۡكَ الۡاَمۡثَالُ نَضۡرِبُهَا لِلنَّاسِ ۚ وَمَا يَعۡقِلُهَاۤ اِلَّا الۡعٰلِمُوۡنَ ﴿۴۳﴾

”۽ اهي مثال ماڻهن لاءِ بيان ڪريون ٿا ۽ انهن کي علم وارا ئي سمجهن ٿا.“ [العنڪبوت:43]

الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی مثال ۾ سمجهاڻيون ڏيئي انسانن کي هر شيءِ جي حقيقت بيان ڪري ڏيکاري آهي. مٿيون مثال به ان جي هڪ ڪڙي آهي. ان مثال تي غور ۽ فڪر ڪرڻ سان هيءَ حقيقت سامهون اچي ٿي ته ڪنهن وقت به انسان جيڪڏهن گهري ته پنهنجي تقدير بدلائي سگهي ٿو. جيڪڏهن هو ماضيءَ ۾ حرام ۽ باطل رزق جي ذريعن يا ٻين بڇڙن عملن سان پنهنجي نفس کي تباهه ڪري چڪو آهي ته هو نااميد نه ٿئي. مئل زمين جي زنده ٿيڻ جي مثال وانگر حلال ذريعن سان رزق حاصل ڪري پنهنجي نفس جي آبياري ڪري ۽ ان کي نئين حياتي بخشي ته هن جو مئل نفس ٻيهر زنده ٿي پوندو. جيئن مئل زمين کي زنده ڪرڻ لاءِ وقت جو ڪوبه قيد ڪونهي، اهڙيءَ طرح انسان به ڪنهن به وقت پنهنجي نفس کي نئين حياتي بخشي سگهي ٿو.

استغفار سان نفس جي بحالي

قرآن جي روءِ سان اهڙا ماڻهو جن پنهنجن نفسن تي ظلم ڪيو هجي،

انهن کي الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی جي رحمت کان مايوس ۽ نااميد ٿيڻ نه گهرجي بلڪ انهن کي الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی ڏانهن توبه لاءِ رجوع ڪرڻ گهرجي. الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی نهايت رحم وارو آهي انهن جا اڳيان سڀ گناهه ميٽي ڇڏيندو.

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمۡنَاۤ اَنۡفُسَنَا ٚ وَاِنۡ لَّمۡ تَغۡفِرۡ لَنَا وَتَرۡحَمۡنَا لَنَكُوۡنَنَّ مِنَ الۡخٰسِرِيۡنَ ﴿۲۳﴾

”انهن ٻنهين چيو ته اي اسان جا پالڻهار! اسان پاڻ تي ظلم ڪيو ۽ جيڪڏهن تون اسان کي معاف نه ڪندين ۽ اسان تي رحم نه ڪندين ته ضرور اسين نقصان پائڻ وارن مان ٿينداسون.“ [الاعراف:23]

هيءَ آيت سڳوري هن ڳالهه تي شاهد آهي ته اهڙا ماڻهو جيڪي پنهنجن نفسن تي ظلم ڪري ويٺا هجن، ته اُهي الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی ڏانهن موٽن ۽ اهو ئي پنهنجي رحم ۽ ٻاجهه سان انهن جا گناهه بخشيندو. ڇو ته الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی پنهنجي مخلوق تي بي انتها مهربان ۽ ٻاجهارو آهي. الله سُبۡحَانَهٗ وَتَعَالٰی جو فرمان آهي:

وَمَاۤ اَرۡسَلۡنَا مِنۡ رَّسُوۡلٍ اِلَّا لِيُطَاعَ بِاِذۡنِ اللّٰهِ ؕ وَلَوۡ اَنَّهُمۡ اِذۡ ظَّلَمُوۡۤا اَنۡفُسَهُمۡ جَآءُوۡكَ فَاسۡتَغۡفَرُوا اللّٰهَ وَاسۡتَغۡفَرَ لَهُمُ الرَّسُوۡلُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا رَّحِيۡمًا ﴿۶۴﴾

”۽ اسان ڪو به رسول نه موڪليو پر هن لاءِ ته الله جي حڪم سان سندس تابعداري ڪئي وڃي ۽ جڏهن انهن پاڻ تي ظلم ڪيو جيڪڏهن اهي تو وٽ اچن ها پوءِ الله کان معافي گهرن ها ۽ رسول به انهن لاءِ معافي گهري ها ته الله کي مهرباني ڪندڙ نهايت رحم وارو لهن ها.“ [النساءِ:64]

استغفار جو مادو (غ.ف.ر) آهي. ان جي بنيادي معنيٰ آهي، لڪائڻ ۽ محفوظ رکڻ. ان مان مغفرت جي معنيٰ ٿيندي حفاظت ڪرڻ ۽ استغفار جي معنيٰ آهي مغفرت جي طلب ڪرڻ. يعني پنهنجي قول ۽ عمل سان ڪنهن فساد جو ڪارڻ بڻجندڙ معاملي جي اصلاح جي خواهش ڪرڻ ۽ ان جي نقصانڪار اثرن کان حفاظت طلبڻ. ان حوالي سان قرآن مجيد مان حضرت موسيٰ عَلَيۡهِ السَّلَام جي هڪ واقعي جو مثال ڏئي سگهجي ٿو. جڏهن حضرت موسيٰ عَلَيۡهِ السَّلَام هڪ قبطيءَ کي بچائڻ لاءِ دشمن قوم جي هڪ شخص کي مُڪ هنيو جنهن سان هو مري ويو. تنهن تي حضرت موسيٰ عَلَيۡهِ السَّلَام چيو ته اهو شيطاني

چرچ سان ٿيو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

قَالَ هٰذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطٰنِ ۭ اِنَّهٗ عَدُوٌّ مُّضِلٌّ مُّبِيْنٌ ۝15

”چيائين تہ هي شيطان جي ڪم مان آهي، بيشڪ اهو گمراهہ ڪندڙ پڌرو دشمن آهي.“ [القصص:15]

تنهنڪري حضرت موسيٰ عليہ السلام پنهنجي ان فعل تي الله ﷻ جي آڏو استغفار ڪئي ۽ الله ﷻ ان کي معاف ڪري ڇڏيو. قرآن مجيد ۾ آهي:

قَالَ رَبِّ اِنِّىْ ظَلَمْتُ نَفْسِيْ فَاغْفِرْ لِيْ فَغَفَرَ لَهٗ ۭ اِنَّهٗ هُوَ الْغَفُوْرُ الرَّحِيْمُ ۝16

”چيائين تہ اي منهنجا پاليندڙ! بيشڪ مون پاڻ تي ظلم ڪيو پوءِ تون مون کي معاف ڪر. پوءِ ان (الله) ان کي معاف ڪيو. بيشڪ اهو معاف ڪندڙ نهايت رحم وارو آهي.“ [القصص:16]

هيءَ هڪ پڌري حقيقت آهي تہ هر انساني عمل ڪو نہ ڪو نتيجو ضرور پيدا ڪندو آهي. سٺا عمل سٺا نتيجا ڏيندا آهن ۽ برا عمل خراب نتيجا ڏيندا آهن. جيڪڏهن ڪو فرد غلط روش اختيار ڪري تہ ان جا منفي اثر مرتب ٿيڻ شروع ٿي ويندا آهن. پوءِ اهو انهن بڇڙن عملن جي نوعيت تي دارومدار رکي ٿو تہ ان جا اثر ڪيترا دور رس ۽ ڪيترا تباهہ ڪندڙ آهن. تنهن هوندي بہ ان کان اڳ جو انهن منفي اثرن جي ڪري سندس هلاڪت يقيني ٿي وڃي، الله ﷻ جو قانونِ مشيت فرد کي پنهنجي اصلاح ۽ سڌاري جو هڪ موقعو ضرور فراهم ڪندو آهي. جيڪڏهن هو هلاڪت کان پهريان الله ﷻ ڏانهن رجوع ڪري ۽ صالح عمل ڪري تہ ان کي استغفار چيو ويندو آهي.

تنهن ڪري اهڙا ماڻهو جيڪي پنهنجن نفسن تي ظلم ڪري وينا آهن، انهن جون سڀ راهون بند ناهن ٿينديون. الله ﷻ غفور، الرحيم، ٻاجهارو ۽ مهربان آهي. جڏهن بہ انسان جي دل ۾ اهو احساس جاڳي تہ سندس طرز عمل غلط رهيو آهي ۽ هُو درست ٿيڻ گهري ٿو تہ انهيءَ لمحي ۾ هو رب ڏانهن رجوع ڪري، يقيناً الله ﷻ سندس خطائون معاف ڪري ڇڏيندو. پر اهي ماڻهو جيڪي انهن بڇڙائين کان توبہ تائب ٿيڻ نٿا چاهين

۽ هو شيطان جي دڳ تي هلڻ پسند ڪن ٿا، قرآن انهن کي خساري ۾ پوندڙ شمار ڪيو آهي. ڇاڪاڻ تہ الله ﷻ ٻانهي تي ان وقت رحم ڪندو آهي جڏهن هو پاڻ الله تعاليٰ جي رحمت جو طلبگار هجي ۽ ان ڏانهن رجوع ڪري، پر جڏهن پاڻ ئي انسان شيطاني ڪم ۾ راضي هجي تہ ان لاءِ تباهيءَ کانسواءِ ڪجهہ بہ نہ آهي.

خساره جو مادو (خ.س.ر) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، اهڙو ماڻهو جنهن کان صحيح رستو گم ٿي ويو هجي يا اهڙو ماڻهو جيڪو هلاڪ ٿي ويو هجي. ان کان سواءِ ان جو استعمال نقص، ڪمي، بگاڙ ۽ اهڙي نقصان جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي جنهن ۾ مال، دولت، عقل، ايمان، صحت يا عزت وغيره جو نقصان هجي. اهي ماڻهو جن پنهنجن نفسن تي ظلم ڪيو انهن جو انجام هر قسم جو خسارو آهي. اهو ئي قرآن جو اصول آهي، جنهن کان فرار ٿيڻ ممڪن ناهي.

اهي ڪم جيڪي نفس لاءِ فائديمند آهن

قرآن مجيد ۾ واضح طور تي اهي فعل بيان ڪيا ويا آهن، جيڪي نفس لاءِ تقويت ۽ ان جي نشوونما جو ڪارڻ آهن. انهن ۾ الله ﷻ جي راهہ ۾ خرچ ڪرڻ، هدايت قبول ڪرڻ، نعمتن تي شڪر ادا ڪرڻ ۽ استغفار وغيره شامل آهن. هيٺ انهن عملن جي وضاحت پيش ڪجي ٿي.

1) **انفاق:**

انفاق جو مادو (ن.ف.ق) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، پنهنجي مال ۽ دولت کي الله ﷻ جي رستي ۾ کليو رکڻ. قرآن مجيد ان جي مقابلي ۾ ”امساڪ“ (روڪي رکڻ) جو لفظ آڻي ان جي وڌيڪ وضاحت ڪري ڇڏي آهي.

قُلْ لَّوْ اَنْتُمْ تَمْلِكُوْنَ خَزَاۗىِٕنَ رَحْمَةِ رَبِّيْٓ اِذًا لَّاَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْاِنْفَاقِ ۭ وَكَانَ الْاِنْسَانُ قَتُوْرًا ۝100

”چئو تہ جيڪڏهن اوهين منهنجي پاليندڙ جي رحمت جي خزانن جا مالڪ ٿيو ها تہ تنهن وقت کپائي ڇڏڻ جي ڊپ کان بند ڪري

رکوها. ۽ انسان تنگ دل آهي.“ [بني اسرائيل:100]

انفاق جو حڪم قرآن مجيد جي بنيادي حڪمن مان هڪ آهي ته جيڪو به مال ضرورت کان وڌيڪ هجي، اهو الله ﷻ جي رستي ۾ خرچ ڪرڻ گهرجي.

وَيَسْـَٔلُوْنَكَ مَاذَا يُنْفِقُوْنَ ڛ قُلِ الْعَفْوَ ۭ

”۽ تو کان پڇن ٿا ته ڇا خرچ ڪن؟ (ڪين) چئو ته پنهنجي ضرورت کان بچيل (خرچ ڪيو).“ [البقره:219]

الله ﷻ کي ٻانهن جو اهو فعل ايترو ته پسند آهي جو الله ﷻ ان کي پنهنجي لاءِ قرض ڏيڻ جي برابر قرار ڏنو آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

مَنْ ذَا الَّذِيْ يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضٰعِفَهٗ لَهٗٓ اَضْعَافًا كَثِيْرَةً ۭ وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُۜطُ ۠ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ ۝٢٤٥

”اهو ڪير آهي جو الله کي چڱو قرض ڏي ته الله ان لاءِ اهو ٻيڻو ڪري گهڻائي دفعا ۽ الله روزي تنگ ڪري ٿو ۽ ڪشادي ڪري ٿو ۽ ان ڏي ئي موٽايا ويندؤ.“ [البقره:245]

قرآن مجيد ۾ الله ﷻ جي رستي ۾ خرچ ڪرڻ (انفاق) جا ڪيترائي فائدا بيان ڪيا ويا آهن. مثال طور ماڻهو جيڪا رقم الله جي رستي ۾ خرچ ڪري ٿو ان جي واپسيءَ جي ضمانت خود قرآن مجيد ۾ ڏني وئي آهي. (بقره 272) بلڪ ڪيترائي ڀيرا ٻيڻ ڪري ڏيڻ جو واعدو ڪيو ويو آهي (حديد 11) هڪ ٻي جڳهه تي ست سؤ ڀيرن کان وڌيڪ واپسيءَ جي ضمانت ڏني وئي آهي. (بقره 26) ۽ ان کي اهڙي واپار جي مثل قرار ڏنو ويو آهي جيڪو ڪڏهن به نقصان ۾ نه هوندو. (فاطر 29) ان جي نتيجي ۾ انسان کي عزت ڀريو رزق حاصل ٿئي ٿو قيامت جي ڏينهن ان جا درجا بلند ٿين ٿا ۽ هو بخشجي وڃي ٿو. (انفال 4) ۽ اهو فعل الله ﷻ جي قرب ۽ رحمت جي حصول جو ذريعو آهي. (توبه 99) ان جي بدلي الله تعاليٰ تمام مٿانهون ۽ عزت وارو بدلو ڏيڻ جو واعدو ڪري ٿو. (توبه 121، حديد 11، مزمل 30) الله ﷻ جي رستي ۾ خرچ ڪرڻ جي نتيجي ۾ ماڻهو ڏک ۽ غم کان محفوظ رهي ٿو.

(بقره 262) ۽ ان سان زندگيءَ ۾ اڻ سڌايون ختم ٿي وڃن ٿيون. (مائده 12) ڪامياب ٿيڻ ۽ الله جي رضا لاءِ انفاق ضروري آهي. (روم :38) رستو آسان ٿي وڃي ٿو. (ليل:7_5) سخت عذاب کان بچڻ لاءِ ضروري آهي. (الصف:10_9) ۽ اجتماعي بقا جو انحصار ان تي ئي آهي. (محمد: 38) ۽ الله ﷻ جي رستي ۾ خرچ ڪندڙ لاءِ آخرت ۾ بهترين گهر جو واعدو ڪيو ويو آهي. (رعد 22)

انهن سمورن فائدن سان گڏ انفاق خود انساني نفس لاءِ پڻ فائديمند آهي. قرآن مجيد ۾ آهي:

لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰىهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِيْ مَنْ يَّشَاۗءُ ۭ وَمَا تُنْفِقُوْا مِنْ خَيْرٍ فَلِاَنْفُسِكُمْ ۭ وَمَا تُنْفِقُوْنَ اِلَّا ابْتِغَاۗءَ وَجْهِ اللّٰهِ ۭ وَمَا تُنْفِقُوْا مِنْ خَيْرٍ يُّوَفَّ اِلَيْكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُوْنَ ۝٢٧٢

”(اي رسول!) انهن کي هدايت تي لڳائڻ تنهنجي ذمي نه آهي، پر الله جنهن کي گهري تنهن کي هدايت ڪري ۽ جو ڪجهه مال خرچ ڪندؤ سو اوهان لاءِ آهي. (هن شرط سان) ته اوهين الله جي رضامندي حاصل ڪرڻ ڪانسواءِ (ٻي ڪنهن به غرض لاءِ) خرچ نه ڪندؤ ۽ (پوءِ) جو به مال خرچ ڪندؤ سو اوهان کي پورو ڏنو ويندو ۽ اوهان تي ظلم نه ڪيو ويندو. [البقره:272]

اهڙي طرح سورت التغابن ۾ الله ﷻ جو ارشاد آهي:

فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوْا وَاَطِيْعُوْا وَاَنْفِقُوْا خَيْرًا لِّاَنْفُسِكُمْ ۭ وَمَنْ يُّوْقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُولٰۗىِٕكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ ۝١٦

”سو جيترو ٿي سگهيوَ اوترو الله کان ڊڄو ۽ ٻڌو ۽ چيو مڃيو ۽ خرچ ڪريو ته اوهان جي نفسن جو ڀلو ٿئي ۽ جيڪي پنهنجي نفس جي حرص کان بچايا ويندا سي ئي ڪامياب آهن.“ [التغابن:16]

غور طلب ڳالهه هي آهي ته مٿين ٻنهي آيتن ۾ انفاق في سبيل الله کي انساني نفس جي لاءِ باعث خير قرار ڏنو ويو آهي. خير جو لفظ ڪيترين معنائن ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي. ان جي معنيٰ ۾ شرف، برتري، فضيلت

۽ ڪرم پڻ شامل آهن. ان حوالي سان چئي سگهجي ٿو تہ انفاق جي ذريعي نفس کي ٻين نفسن جي ڀيٽ ۾ شرف ۽ برتري حاصل ٿي ويندي آهي. قرآن حڪيم خير جو لفظ ادني جي ضد ۾ بهتر (بقره 106)، نقصان جي ابتڙ (انعام 17)، فتني جي ضد ۾ (حج11)، شر جي ضد ۾ (بقره 216)، هر سٺي ڳالھ يا سٺي عمل لاءِ (نحل 76)، دنيا ۽ آخرت ۾ هر قسم جي خوشحالين لاءِ (نحل 30) ڪم آندو آهي. انهن معنائن مان واضح ٿئي ٿو تہ انفاق جي نتيجي ۾ نفس کي نہ رڳو ٻين نفسن جي ڀيٽ ۾ برتري حاصل ٿيندي آهي پر هو دنيا ۾ آخرت جون سڀ خوشيون پڻ حاصل ڪندو آهي.

2) هدايت سان نفس کي فائدو ٿئي ٿو:

نفس جي پرورش ۽ ترقيءَ جو پهريون ۽ آخري رستو حق ۽ هدايت جي واٽ آهي. اها هدايت جي واٽ ئي ان کي ڪاميابيءَ ڏانهن وٺي وڃي ٿي ۽ ان هدايت جو سرچشمو صرف قرآن مجيد ئي آهي. ڇاڪاڻ تہ خود قرآن مجيد جي دعويٰ آهي تہ هدايت صرف وحي آهي، ان کانسواءِ ڪجھ بہ نہ آهي.

قُلۡ اِنَّ هُدَی اللّٰهِ هُوَ الۡهُدٰی ؕ

”بيشڪ الله جي هدايت ئي هدايت آهي.“ [البقره:120]

هن آيت سڳوريءَ مان هي واضح طور تي معلوم ٿئي ٿو تہ هدايت صرف وحيءَ جي ذريعي ئي ممڪن آهي، جيڪا قرآن مجيد جي صورت ۾ قيامت تائين محفوظ ٿيل آهي ۽ ان جي ئي ڏسيل راھ سان انسانن کي هدايت ملي سگهي ٿي.

قُلۡ یٰۤاَیُّهَا النَّاسُ قَدۡ جَآءَکُمُ الۡحَقُّ مِنۡ رَّبِّکُمۡ ۚ فَمَنِ اهۡتَدٰی فَاِنَّمَا یَهۡتَدِیۡ لِنَفۡسِهٖ ۚ وَ مَنۡ ضَلَّ فَاِنَّمَا یَضِلُّ عَلَیۡهَا ۚ

”(اي پيغمبر! کين) چئو تہ اي انسانو! بيشڪ اوهان وٽ اوهان جي پالڻهار جي طرفان حق آيو آهي، پوءِ جيڪو رستي تي آيو سو رڳو پاڻ لاءِ رستي تي اچي ٿو ۽ جيڪو گمراھ ٿيو سو رڳو پنهنجي نقصان لاءِ گمراھ ٿئي ٿو.“ [يونس:108]

اتان معلوم ٿيو تہ هدايت جو سرچشمو صرف قرآن مجيد ئي آهي. قرآن

کانسواءِ هدايت جي ڪنهن ٻئي ذريعي جو قرآن ۾ ڪٿي بہ ذڪر ڪونهي.

هدايت جو مادو (هـ.د.ي) آهي. جنهن جي بنيادي معنيٰ نمايان، روشن ٿيڻ، اڳتي ٿيڻ آهي. تنهن هوندي بہ ان جي معنيٰ ۾ هديو ۽ تحفو موڪلڻ بہ شامل آهي. رهنمائي ڪرڻ ۽ واضح ڪرڻ بہ ان جي معنيٰ ۾ شامل آهن.

اُولٰٓئِکَ الَّذِیۡنَ اشۡتَرَوُا الضَّلٰلَۃَ بِالۡهُدٰی ۪ فَمَا رَبِحَتۡ تِّجَارَتُهُمۡ وَ مَا کَانُوۡا مُهۡتَدِیۡنَ ﴿۱۶﴾

”هي اهي ماڻهو آهن جن هدايت جي بدلي گمراهي خريد ڪئي، پوءِ نڪي سندن واپار فائدو ڏنو ۽ نڪي اهي رستو لهندڙ ٿيا.“

[البقره:16]

قرآن مجيد واري واٽ ئي سڌي راھ آهي. جنهن کي قرآن مجيد صراط مستقيم چئي ٿو ۽ ڪاميابي ۽ ڪامراني ان راھ سان ئي ملندي، ان راھ تي ئي خدائي انعام ملندا.

اَلۡحَمۡدُ لِلّٰهِ رَبِّ الۡعٰلَمِیۡنَ ۙ﴿۱﴾ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ ۙ﴿۲﴾ مٰلِکِ یَوۡمِ الدِّیۡنِ ؕ﴿۳﴾ اِیَّاکَ نَعۡبُدُ وَ اِیَّاکَ نَسۡتَعِیۡنُ ؕ﴿۴﴾ اِهۡدِنَا الصِّرَاطَ الۡمُسۡتَقِیۡمَ ۙ﴿۵﴾ صِرَاطَ الَّذِیۡنَ اَنۡعَمۡتَ عَلَیۡهِمۡ ۬ۙ غَیۡرِ الۡمَغۡضُوۡبِ عَلَیۡهِمۡ وَ لَا الضَّآلِّیۡنَ ٪﴿۷﴾

”سڀ تعريفون الله جي واسطي آهن جو جهانن جو پالڻهار وڏو مهربان نهايت رحم وارو. حساب جي ڏينهن جو مالڪ آهي. (اي الله!) اسين تنهنجي ئي عبادت ڪريون ٿا ۽ توکان ئي مدد گهرون ٿا. اسان کي سڌو رستو ڏيکار! انهن جو رستو، جن تي تو فضل ڪيو جن تي نہ تہ تنهنجي ڪاوڙ ٿيل آهي ۽ نہ انهن کان رستو گُم ٿي ويو آهي.“ [الفاتحہ:7-1]

هيءَ واٽ پنهنجي مرضي ۽ اختيار سان پاڻ چونڊبي آهي. جيڪي ماڻهو اها واٽ وٺڻ چاهين اهي پنهنجن نفسن کي بچائڻ ۾ ڪامياب ٿيندا آهن ۽ قرآن مجيد اهڙن ماڻهن کي متقي ڪوٺي ٿو. هدايت جي شمع اهڙن ماڻهن لاءِ ئي آهي. ۽ جيڪي اها واٽ نہ وٺڻ گهرن تہ ضلالت ۽ گمراهي انهن جو مقدر بڻجي ويندي آهي.

ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ ۛ فِيْهِ ۛ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ ۝۲

”هي ڪتاب آهي. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي.(هي) رهنمائي آهي پرهيزگارن لاءِ.“ [البقره:2]

جيڪو چاهي ته هن ڪتاب مان رهنمائي وٺي ۽ جيڪو چاهي انڪار ڪري، جيڪڏهن هدايت حاصل ڪئي ويندي ته ان جو مثبت اثر انساني نفس تي پوندو ۽ جيڪڏهن انڪار ڪري گمراهي خريد ڪبي ته ان جو منفي اثر به نفس تي پوندو. اهو هڪ سڌو سنئون بنيادي قاعدو آهي.

مَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدِيْ لِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۭ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ۭ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِيْنَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُوْلًا ۝۱۵

”جنهن واٽ لڌي سو رڳو پنهنجي ڀلي لاءِ واٽ لهي ٿو ۽ جيڪو گمراهه ٿيو سو رڳو پنهنجي نقصان لاءِ گمراهه ٿئي ٿو. ۽ ڪو به بار کڻندڙ ٻئي (جي گناهه) جو بار نه ٿو کڻي. ۽ اسين ايستائين عذاب ڪندڙ نه آهيون جيستائين ڪنهن پيغمبر کي (نه) موڪليون.“ [بني اسرائيل:15]

الله ﷻ جي ڪتاب قرآن مجيد مان هدايت تڏهن ملندي جڏهن ٻانهون خدائي حڪمن جي پيروي ڪندو ۽ ان سان ئي ٻانهي جي مٿان دنياوي ۽ اخروي نعمتن جو دروازو ڪلندو آهي. قرآن مجيد ۾ نمل 92 ۽ زمر 41 ۾ ان حقيقت کي ورجايو ويو آهي.

3) **شڪر سان به نفس کي فائدو ٿئي ٿو:**

قرآن جي روءِ سان الله ﷻ جي نعمتن جي شڪر ڪرڻ سان به نفس کي فائدو ٿئي ٿو.

وَمَنْ شَكَرَ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ رَبِّيْ غَنِيٌّ كَرِيْمٌ ۝۴۰

”۽ جيڪو شڪر ڪندو سو رڳو پاڻ لاءِ شڪر ڪندو ۽ جيڪو بي شڪري ڪندو ته منهنجو پاليندڙ بي پرواهه ڪرم ڪندڙ آهي.“ [النمل:40]

ان حقيقت جو ورجاءُ سورت لقمان ۾ هن ريت ڪيو ويو آهي:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ ۭ وَمَنْ يَّشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيْدٌ ۝۱۲

”۽ بيشڪ اسان لقمان کي حڪمت ڏني (۽ ڪيس چيو سون ته) الله جو شڪر ڪر ۽ جيڪو شڪر ڪري ٿو سو رڳو پاڻ لاءِ شڪر ڪري ٿو ۽ جيڪو ناشڪري ڪري ٿو بيشڪ الله بي پرواهه ساراهيل آهي.“ [لقمان:12]

4) **پاڪيزگي اختيار ڪرڻ:**

پاڪيزگي اختيار ڪرڻ سان پڻ نفس کي فائدو پهچي ٿو. الله ﷻ جو ارشاد آهي:

وَمَنْ تَزَكّٰى فَاِنَّمَا يَتَزَكّٰى لِنَفْسِهٖ ۭ

”۽ جيڪو پاڪ ٿئي ٿو سو رڳو پاڻ لاءِ پاڪ ٿئي ٿو.“ [فاطر:18]

هن آيت سڳوريءَ ۾ استعمال ڪيل لفظ ”تزڪيٰ“ جو مادو (ز.ڪ.ي) آهي. جنهن جي معنيٰ آهي وڌڻ، پرورش حاصل ڪرڻ، نيڪ ۽ پرهيزگار بڻجڻ، صاف سٿرو ۽ پاڪ ٿيڻ ۽ خير خوبيءَ سان ترقيءَ جون منزلون طئي ڪرڻ. سورت الشمس ۾ ”زڪٰها“ جي مقابلي ۾ ”دسّٰها“ جو لفظ آيو آهي. دسّٰها جي معنيٰ آهي ڪنهن جي نشونما ۽ صفائي کي روڪڻ ۽ دٻائڻ. ان جي ابتڙ زڪٰها جي معنا ٿيندي نشونما، اوسر، ترقي ڏيڻ.

ان بنياد تي تزڪيء نفس مان مراد ٿيندي نفس کي شرڪ ۽ برن فعلن جي آلودگيءَ کان پاڪ ڪري ان کي پرورش ۽ ترقي ڏيڻ. جيڪو ماڻهو پنهنجي نفس جو ”تزڪيو“ ڪرڻ گهري ته ان کي گهرجي ته اهو هر قسم جو ظلم نه ڪري ۽ انهن سمورن برن فعلن کان پري رهي جن جي ڪرڻ کان قرآن مجيد منع ڪيو آهي. صرف ان صورت ۾ ئي ان جو نفس پاڪ ٿئي ٿو.

قومن جي اجتماعي نفس جي حياتي ۽ موت

جيئن انفرادي طور تي نفس جي حياتي ۽ موت جو تعين ان جي رزق

جي ذريعن سان ٿيندو آهي، ائين ئي اجتماعي طور تي قومن جي موت ۽ حياتي جو دارومدار انهن جي اجتماعي نفس جي حياتي ۽ موت تي هوندو آهي ۽ اجتماعي نفس جي موت ۽ حياتي جو دارومدار وري انهن رزق جي ذريعن ۽ نعمتن جي استعمال جي طريقي تي هوندو آهي جيڪي ان قوم کي الله ﷻ جي طرفان عطا ٿيندا آهن. ان حوالي سان قرآن جو بنيادي اصول هي آهي:

اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِهِمْ ؕ

"بيشڪ الله ڪنهن قوم جي حالت نه ٿو بدلائي جيستائين اهي پنهنجن نفسن ۾ تبديلي نه آڻن." [الرعد:11]

ان حوالي سان سڌو سنئون قانون هي آهي ته اهي فرد جن تي قومون مشتمل هونديون آهن، پهريان اهي پنهنجن نفسن کي تبديل ڪندا ۽ انهن جي اصلاح ڪندا ته الله ﷻ انهن جي حالت تبديل ڪندو. هتي الله ﷻ جي طرفان تبديل ڪرڻ مان مراد الله ﷻ جا اهي قانون آهن جيڪي قوم جي ان اختيار ڪيل تقدير جي حوالي سان پنهنجو پاڻ لاڳو ٿي ويندا ۽ قوم کي ذلت ۽ پستيءَ واري حالت مان ڪڍي ترقي ۽ اوج جي منزل تي پهچائيندا آهن. پر ان لاءِ شرط آهي ته قوم جا فرد پهريان پاڻ پنهنجو فڪر ڪن. اصلاح ڪن، باقي ڪم الله ﷻ جي طرفان متعين ٿيل قانونن تحت پاڻ ئي ٿيندو.

جيستائين قومن جو تعلق آهي، ظاهر آهي ته اهي فردن مان ٺهنديون آهن. تنهن ڪري نفس جي حياتي ۽ موت جو جيڪو قاعدو فردن لاءِ آهي، قومن لاءِ به اهو ئي آهي. اهي سمورا فعل جن سان نفس کي حياتي ملندي آهي ۽ جن سان نفس کي تقويت ملندي آهي، انهن عملن سان ئي قومون ترقيءَ جون منزلون طئي ڪنديون آهن.

ان حوالي سان هي نڪتو به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته جڏهن ڪنهن قوم کي ڪا نعمت يا ڪو اعزاز ملندو آهي ته الله تبارڪ وتعاليٰ پنهنجي مشيت ۽ مرضيءَ سان طئي ڪيل قانون تحت اها نعمت تيستائين واپس نه وٺندو آهي، جيستائين اهي پاڻ الله ﷻ جا ناشڪر بڻجي ان نعمت جو غلط استعمال نه ڪن. جڏهن اهي الله ﷻ جي نعمتن جو غلط استعمال ڪندا

آهن ته ان غلط روش جي ڪري ئي ڪائنات اها نعمت کسي ويندي آهي. الله ﷻ جو فرمان آهي:

ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعْمَةً اَنْعَمَهَا عَلٰى قَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِهِمْ ۙ وَاَنَّ اللّٰهَ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ ﴿۵۳﴾

"اهو هن ڪري آهي جو الله جيڪا به نعمت ڪنهن قوم کي ڏني آهي تنهن کي بدلائڻ وارو نه آهي، جيستائين جيڪا حالت آهي تنهن کي اهي نه بدلائين ۽ هن ڪري ته الله ٻڌندڙ ڄاڻندڙ آهي."

[الانفال:53]

"نعمت" عربي ٻوليءَ جو وسيع معنيٰ وارو لفظ آهي. ان مان مراد مال، دولت، مسرت، خوشي، خوشحالي ۽ آسودگي آهي. الله ﷻ ڪنهن به قوم کي ڪنهن به قسم جي نعمت عطا ڪندو آهي ته پنهنجي مشيت جي طئي ٿيل قانونن تحت تيستائين ان کان اها نه کسيندو آهي جيستائين ان قوم جا ماڻهو پاڻ ئي ان نعمت جا نااهل ٿي وڃن. ڪابه قوم نعمتن جي اهل تڏهن نه رهندي آهي جڏهن سندن نفس مرده يا ڪمزور ٿيڻ شروع ٿيندا آهن ۽ نفس بخل، بڇڙائين ۽ الله جي مقرر ڪيل حدن کي ٽوڙڻ ۽ الله جي نافرمانيءَ سان ڪمزور ٿيندا آهن ۽ باطل ڪمائيءَ سان مڪمل طور هلاڪ ٿي ويندا آهن. تنهن ڪري اهي قومون جيڪي الله ﷻ جي مقرر ڪيل قانون ۽ حدن کي ٽوڙينديون آهن ته انهن کان اها نعمت کسي ويندي آهي. ڇاڪاڻ ته ظاهر آهي ته نعمتن جا حقدار زنده ماڻهو هوندا آهن، جڏهن ته اهي پنهنجي ڪردار جي ڪري مرده بڻجي ويندا آهن ۽ الله تعاليٰ جي نعمتن جو اهل نه رهندا آهن. تنهن هوندي به جيڪڏهن اُها قوم وري پنهنجي نفسن کي زنده ڪري ته اها وري نعمتن جي حقدار بڻجي ويندي آهي.

سورت النحل ۾ الله ﷻ هڪ ڳوٺ وارن جو مثال ڏئي ان حقيقت کي هن ريت واضح فرمايو آهي:

وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَّاْتِيْهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِّنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوْعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوْا

يَصۡنَعُوۡنَ ﴿۱۱۲﴾ وَلَقَدۡ جَآءَهُمۡ رَسُوۡلٌ مِّنۡهُمۡ فَكَذَّبُوۡهُ فَاَخَذَهُمُ الۡعَذَابُ وَهُمۡ ظٰلِمُوۡنَ ﴿۱۱۳﴾

”۽ الله هڪ ڳوٺ جو مثال بيان ڪيو آهي جو امن ۽ اطمينان سان هو. ان ڪري سڀ ڪنهن هنڌان ڪشادگيءَ سان سندس روزي پهچندي هئي. پوءِ ان الله جي نعمتن جي ناشڪري ڪئي. پوءِ اهي جيڪي ڪندا هئا تنهن جي ڪري الله انهن کي بک ۽ خوف جي پوشاڪ جو مزو چکايو ۽ بيشڪ منجهائن هڪ رسول وٽن آيو پوءِ ان کي انهن ڪوڙو ڪيو. پوءِ کين عذاب اچي پڪڙيو ۽ اهي ظالم هئا.“ [النحل:113-112]

مٿين آيتن ۾ ڪنهن خاص قوم يا ڪنهن خاص قبيلي جو ذڪر نه آهي، بلڪ هڪ عام صورتحال بيان ڪئي وئي آهي. تنهن ڪري اهي نتيجا هر ان قوم يا ڳوٺ تي اچي سگهن ٿا، جن جا عمل اهڙي قسم جا هوندا. پوئين مثال ۾ هڪ اهڙي ڳوٺ وارن جو ذڪر آهي جن کي دنيا جي هر قسم جون نعمتون ميسر هيون. انهن الله ﷻ جي نعمتن جي ناشڪري ڪئي يعني انهن اهڙا عمل ڪرڻ شروع ڪيا جن سان سندس نفس ڏينهون ڏينهن ڪمزور ٿيندا ويا ۽ آخرڪار هلاڪ ٿيا. ان جي نتيجي ۾ مڪمل تباهي سندن مقدر بڻجي وئي. تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو ته نفسن جي بربادي اجتماعي تباهيءَ جي مترادف آهي. تنهن ڪري ان کان پوئين آيت ۾ مسلمانن کي اهڙي قسم جي طرز عمل جي اپنائڻ کان بچڻ جي تلقين ڪئي وئي آهي ۽ الله ﷻ جي اطاعت ڪرڻ ۽ شڪر گذار بڻجڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي ته جيئن انساني نفس برباد نه ٿين ۽ ان ڳوٺ جهڙي تباهي مقدر نه بڻجي.

فَكُلُوۡا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلٰلًا طَيِّبًا ۪ وَّ اشۡكُرُوۡا نِعۡمَتَ اللّٰهِ اِنۡ كُنۡتُمۡ اِيَّاهُ تَعۡبُدُوۡنَ ﴿۱۱۴﴾

”پوءِ الله جيڪا اوهان کي پاڪ حلال روزي ڏني آهي تنهن مان کائو ۽ الله جي نعمت جو شڪر ڪريو جيڪڏهن اوهين ان جي ئي بندگي ڪريو ٿا.“ [النحل:114]

تنهن ڪري مجموعي طور تي هي چئي سگهجي ٿو ته جيتوڻيڪ نفس اماره ۽ شيطان ٻئي گڏجي انسان کي سڌي راهه کان هٽائي گمراهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، پر جيڪڏهن انسان پاڻ پڪڪ نه چاهي ۽ هدايت جي رسيءَ کي مضبوطيءَ سان پڪڙي ته نفس اماره ۽ شيطان جون سڀ اٽڪلون پاڻ ئي ختم ٿي وينديون. پر جيڪڏهن فطري ڪمزورين جي ڪري انسان کان ڪا خطا ۽ ڀُل ٿي وڃي يا لڳاتار بداعمالين سبب نوبت نفس جي هلاڪ ٿيڻ تي پهچي وڃي ته به هو الله ﷻ جي رحمت کان نااميد نه ٿئي ، ان لاءِ نئين حياتيءَ جا دروازا کليل آهن. ڇاڪاڻ ته الله ٻاجهارو، مهربان ۽ ”غفور رحيم“ آهي ۽ پنهنجن ٻانهن تي بار بار رحم ڪائڻ وارو آهي. مختلف صالح عمل، جن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي، انهن سان نفس کي نئين حياتي ملي سگهي ٿي ۽ اهو قانون فردن ۽ قومن ٻنهي لاءِ هڪ جهڙو فائديمند آهي.

ختم شد